

GEOGRAFISKA REGIONSTUDIER Nr 18

Utgivna av

Kulturgeografiska Institutionen vid Uppsala Universitet

Roger Andersson

Den svenska urbaniseringen

Kontextualisering av begrepp och processer

UPPSALA 1987

Digitized by the Internet Archive
in 2026

Roger Andersson

Den svenska urbaniseringen
Kontextualisering av begrepp och processer

UPPSALA 1987

ABSTRACT

Andersson, R., 1987. Den svenska urbaniseringen. Kontextualisering av begrepp och processer. (The Urbanization of Sweden. Contextualization of concepts and processes.) *Geografiska Regionstudier* 18. 279 pp. Uppsala. ISBN 91-506-0640-9. Swedish text with a summary in English.

Distributor: Uppsala University, Department of Social and Economic Geography, Box 554, S-751 22 Uppsala, Sweden.

The focus of this thesis is on the last 120 years of Swedish urbanization. The aim of the study is to contextualize the urbanization process on different levels, theoretically and empirically. The book consists of two parts - one in which the research traditions in the study of urbanization are outlined and evaluated, and another which focuses on the Swedish urbanization. In the latter part I try to show, on the national level, that the causes of Swedish urbanization must be searched for in the context of industrial capitalism, which promotes the extension of the wage labour institution. This structural analysis is followed by a study of two Swedish regions in a demographic perspective, an investigation which provides an opportunity to link on the one hand the general (the nation) with the unique (regions and places), and on the other hand the regions and places with the people involved in the process of urbanization. Finally I focus my attention on individuals in the urbanization process. The key concepts in this analysis are biographies, context, social relations, anchoring, continuity, memory and reification. The research context of this chapter is a project carried out by a cross-disciplinary working group consisting of Swedish sociolinguists and myself. My central argument throughout the thesis is the emphasis upon relational perspectives, where foci, research design and methods must change with the object under study. Of course, Swedish urbanization can not be 'explained' once and for all, although I am convinced that threads from the three major traditions within the study of urbanization (i.e. demographic, structural, behavioural) in some way must be combined in order to increase our knowledge of this process - not just the knowledge of how the process evolves geographically, but also why and with what consequences.

Roger Andersson, Uppsala University, Department of Social and Economic Geography, Box 554, S-751 22 Uppsala, Sweden.

Doctoral dissertation at Uppsala University, Sweden 1987

© Roger Andersson

ISBN 91-506-0640-9

Printed in Sweden by

Graphic System, Stockholm, 1987.

FÖRORD

Ett förord är förstås alltid ett efter-ord i den meningen att det skrivs sist. Först när hela arbetet avslutats är det möjligt att reflektera kring vad och vilka som bidragit till dess resultat.*

När jag vid denna tid för tio år sedan grep mig an uppgiften att beskriva urbaniseringsprocessen i två svenska regioner, skedde det på initiativ från Bengt Nordberg och Mats Thelander, samt med benäget bistånd av Maj Aldskogius, som också var den som lockade mig in på forskningens bana. Snart nog, och för de år som sedan följt, kom Bengt och Mats, såväl i rollen som kunniga språksociologer, som i rollen som allmänna humanister, att betyda mycket för den forskningsväg jag följt och för det resultat som här presenteras. Avhandlingen betonar i många fall 'sammanhangens' betydelse. Förutom kollegorna och vännerna vid FUMS - vid sidan av Mats och Bengt även Carin Anderson, Olle Hammermo, Anna Malmberg och Karin Forsberg - är det ett par andra sammanhang som betytt mycket för mig.

Jag vill rikta ett varmt tack till kamraterna vid Kulturgeografiska institutionen i Uppsala: Sune Berger, Magnus Bohlin, Margareta Dahlström, Gunnel Forsberg, Göran Hammer, Kjell Haraldsson, Mats Lundmark, Anders Malmberg, Bo Malmberg, Ali Najib och Jan Öhman för goda råd, uppmuntran och personlig vänskap; Gunnar Arpi, Ragnar Bergling, Sölve Göransson och Sture Öberg för förtroendefullt stöd och konstruktiva synpunkter på avhandlingens tema och text; Hans Aldskogius för det alltid vänliga och försynta men samtidigt kunniga och klarsynta mentorskapet.

Tio år är en lång tid i ett livs- och familjeperspektiv. Jag vill rikta ett varmt tack till mina nära och kära, familj och vänner, utan vars förståelse och levnadskonst ett arbete av den här arten vore tungt att genomföra.

Jag vill slutligen tacka även Kjerstin Andersson och Assar Lindberg, som renritat respektive fotograferat många av avhandlingens figurer, samt Lars Bruzelius, UDAC, som tekniskt möjliggjort denna publiceringsform.

Uppsala i augusti 1987

Roger Andersson

* Riksbankens Jubileumsfond har varit huvudfinansör av projektet, som erhållit ekonomiskt stöd också från Elna Bengtssons minnesfond, Uplandsbankens donationsfond, Kungl och Hvitfeldtska överskottsfonden, samt i form av utbildningsbidrag för doktorander.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

ABSTRACT	
FÖRORD	v
1. INLEDNING	1
Introduktion	1
Projektets kontext och tidigare avrapportering	7
2. NIVÅER OCH TRADITIONER	11
Ansats och disposition	11
Fem nivådistinktioner	12
Abstrakt och konkret	14
Fenomen och väsen	14
Teori och empiri	16
Helheten och delen	16
Mikro och makro	19
Struktur och individ	21
Urbaniseringens nivåer	21
Exempel på olika definitioner av urbaniseringen	26
Den demografiska definitionen	26
Den strukturella definitionen	29
Den beteendeariktade definitionen	35
Om den rural-urbana relationen	37
Åtta liv och en tresidig bestämning av den rural-urbana relationen	49
Allmänt och särskilt i urbaniseringsprocessen	51
Urbanisering på mikronivå?	58
Sammanfattning	59
3. MOT EN FÖRSTÅELSE AV DEN SVENSKA URBANISERINGENS ORSAKER	61
Ansats och disposition	62
Ekonomisk-geografiska teorier om urbanisering	63
Alfred Weber	64
Walter Christaller	70
August Lösch	73
En kort summering av Webers, Christallers och Lösch's syn på sambandet mellan urbaniseringen och kapitalismen	75

Kapitalismens födelse och urbana tendens	76
Kapitalets cirkulation	82
Några hypoteser inför analysen av Sveriges urbanisering	84
Den industriella produktionens form	87
Den industriella produktionens karaktär	88
Den industriella produktionens resultat	89
Infrastrukturens utveckling under industrialismen	89
Konsumtionsvaruindustrins produkter	92
Några grundläggande drag i den svenska urbaniseringen	95
Ortssystemets grunddrag läggs fast - tiden före 1914	95
Industriarbetet	95
Förmedlingsarbetet	99
Den offentliga sysselsättningen kring sekelskiftet	102
Socio-ekonomisk polarisering mellan land och stad	103
Några demografiska drag i stadstillväxten	104
Ortssystemets expansion efter första världskriget	106
Utvecklingen fram till 1950	106
Från allmän tjänst till offentlig sektor	117
Det urbana samhället: arbete och boende i agglomerativ form	118
Sammanfattning	120

4. URBANISERINGSFÖRLOPPET: TVÅ REGIONSTUDIER I ETT DEMOGRAFISKT PERSPEKTIV 123

Val av undersökningsområden och inom-regional uppdelning	123
Norra undersökningsområdet	126
Urban-rural regionalisering	126
Utvecklingen i sammandrag	126
Relativ omfördelning 1860-1980 i norra undersökningsområdet	135
Tätortstillväxten i norra undersökningsområdet	136
Flyttningsmönster i norra undersökningsområdet	138
Utflyttningen från Norsjö kommun	138
Utflyttningen från Skellefteå kommun	139
Inflyttningen till Skellefteå kommun	139
Födelseortsfält och bosättningsmönster	140
Norra Undersökningsområdet - en summering	141
Södra undersökningsområdet	144
Utvecklingen i sammandrag	145
Relativ omfördelning 1860-1980 i södra undersökningsområdet	152
Tätortstillväxten i södra undersökningsområdet	154
Inflyttningen till södra undersökningsområdet	155
Födelsortsfält och bosättningsmönster	157
Södra undersökningsområdet - en summering	159

5. INDIVIDER I URBANISERINGSPROCESSEN - ETT LEVNADESHISTORISKT PERSPEKTIV PÅ FLYTTNINGAR FRÅN LAND TILL STAD 167

Introduktion	167
Individstudiens syfte	168
Materialet - en kortfattad redogörelse för insamling, bearbetning och källornas kvalitet	169
Intervjuserien	170
Intervjuerna	171
Postenkäten	171
Individmaterialets totala inre bortfall	173
Stannare och flyttare: 7 liv i kort biografisk belysning	175
Stannare (nn): Gunnar Pärllström	176
Kortdistansflyttare (nN): Ingrid Östman	178
Stannare (NN): Rut Boström	179
Stannare (ss): Eva Larsson	180
Kortdistansflyttare (sS): Sigvard Pettersson	182
Stannare (SS): Bernt Landin	183
Fjärrflyttare (nS): Elisabeth Persson	184
Varför flytta, varför stanna?	186
Speciella skäl till valet av ort	192
Förändringar på centrala livsområden i tiden kring flyttningen	194
Byte av bostad	194
Byte av sysselsättningsstatus och/eller yrke	195
Byte av arbetsplats	195
Civilståndsförändringar	195
Förändringar i familjesammansättningen	196
Helhetsbilden	196
Närkontextförändring	197
Post faktum-perspektiv på flyttningen	199
Återbesök åren efter flyttningen	203
Om flyttningen - en sammanfattande diskussion	205
Informella sociala kontakter: situationen efter flyttningen	206
Något om umgängets kategorier	207
Umgängets drivkrafter och restriktioner	207
Umgänge och flyttningar	213
Mötesplats arbete: umgänge med arbetskamrater	214
Mötesplats bostad: umgänge med grannar	214
Ursprungsrelaterat umgänge: släkt	216
Ursprung: uppväxtrelaterat umgänge	218
Umgängets omfattning	219
Sekundär socialisation, perspektivbyte och flyttningar	220
Kontext-byte, biografisk formering och socio-territoriell förankring	226
Perspektivet	226
Människans plats: om kontext-byte	229
Att minnas uppväxttiden	232

Minnesbilder och association	235
Levnadshistorisk diskontinuitet och minnen från uppväxten	237
Empirisk belysning	238
Urbaniseringen, artefakterna och reifikationen	246
Reifikation och flyttningar	247
Flyttningar i urbaniseringsprocessen	248
 6. URBANISERINGEN I ETT RELATIONELLT PERSPEKTIV - EN SAMMANFATTNING	 251
 SUMMARY	 261
 <i>Appendix</i>	
 I. KÄLLOR OCH LITTERATUR	 269

TABELLFÖRTECKNING

1.	Industriarbetarnas fördelning på landsbygd och städer efter bransch åren 1896 och 1913.	98
2.	Befolkningens fördelning på industri samt handel och sambärfärd. Förändringen 1870-1910.	101
3.	Sysselsättningen i allmän tjänst 1870-1910.	103
4.	Olika kommuntypers andel (i %) av hela den rurala befolkningen 1895, 1913 och 1933.	109
5.	Olika stadstypers andel (i %) av hela stadsbefolkningen 1895, 1913 och 1933.	109
6.	Olika kommun- och stadstypers andel (i %) av hela befolkningen i Sverige 1895, 1913 och 1933.	110
7.	Kvinnornas andel av nettoflyttningen i Sverige 1911-1950.	113
8.	De icke-administrativa tätorternas folkmängd 1930-1945. Gruppering efter näringskaraktär.	115
9.	Den förvärfvarbetande befolkningen fördelad på land och stad efter näringsgrenar 1910 och 1950. Andelar i %.	116
10.	Tätortsbefolkningens andel av hela befolkningen 1800-1980.	119
11.	Tätorternas andel av den förvärfvarbetande dagbefolkningen 1970-1980 efter näringsgren.	120
12.	De åtta delområdenas befolkningsstorlek och relativa andel av hela norra uo:s befolkning 1860, 1920 och 1980.	135
13.	Antal tätorter i norra uo fördelade efter befolkningsstorlek 1930-1980.	136
14.	De 18 delområdenas befolkningsstorlek och relativa andel av hela södra uo:s befolkning 1860, 1920 och 1980.	153

15.	Antal tätorter i södra uo fördelade efter befolkningsstorlek 1930-1980.	154
16.	Utvecklingen inom befolkning, industrisysselsättning, handel och samfärdsel samt allmän (offentlig) tjänst 1910-1950. Index, där 1910=100.	165
17.	Det totala bortfallet för individundersökningen	174
18.	Kännedom om den nya orten vid flyttningstillfället	192
19.	Varför blev det just den ort det blev?	193
20.	Förändringar i samband med flyttningen. Gäller tiden 2 år före t o m 3 år efter flyttningen.	197
21.	Bedömning av flyttarnas närkontext-kontinuitet	200
22.	Har Ni någon gång ångrat flyttningen till den stad där ni nu bor?	201
23.	Ångrar Ni denna flyttning idag?	202
24.	Hade Ni velat slippa flytta om så hade varit möjligt?	202
25.	Vill Ni flytta från Er nuvarande bostadsort?	203
26.	Återbesök	204
27.	Hur mycket betyder släktkontakterna för Er?	217
28.	Är släktkontakterna de viktigaste kontakterna Ni har?	217
29.	Tänker Ni någon gång tillbaka på uppväxttiden?	239
30.	Hur minns Ni följande delar av uppväxtmiljön?	241
31.	Vilka minnen från uppväxttiden är mest levande för Er idag?	242
32.	Tycker Ni att det är viktigt att då och då kunna återse den plats Ni vuxit upp på?	244
33.	Kan inte tänka mig att flytta tillbaka	245

FIGURFÖRTECKNING

1.	Den svenska urbaniseringen i den demografiska definitionens perspektiv.	29
2.	Produktions-cirkulations-dialektiken under kapitalismens födelse	79
3.	Befolkningsutvecklingen i skilda typer av kommuner 1913-1933. Index, 1913=100.	108
4.	Regionalisering av undersökningsområdena	125
5.	Befolkningsutvecklingen i norra undersökningsområdet	129
6.	Antalet invånare, sysselsatta i jord- och skogsbruk samt tätortsgrad i de tre delregionerna i norra undersökningsområdet	134
7.	Tätortsgraden i norra undersökningsområdets församlingar 1930, 1950 och 1980.	137
8.	Födelseortsfält för befolkningen i det norra undersökningsområdets delregioner år 1978.	142
9.	Bosättningsmönster för personer födda i det norra undersökningsområdet 1890-1978 (nu kvarlevande).	143
10.	Befolkningsutvecklingen i det södra undersökningsområdet	148
11.	Tätortsgraden i det södra undersökningsområdet, församlingsvis, 1930, 1950 och 1980.	156
12.	Födelseortsfält för befolkningen i det södra undersökningsområdets delregioner år 1978.	158
13.	Bosättningsmönster för personer födda i det södra undersökningsområdets delregioner 1890-1978 (nu kvarlevande).	160
14.	Födelseortsfält för befolkningen i de bägge undersökningsområdena 1978.	161

15.	Bosättningsmönster för personer födda i de respektive undersökningsområdena 1890-1978 (nu kvarlevande).	162
16.	Individmaterialet	172
17.	Generella drag i jordbrukets utveckling under 1800- och 1900-talen	189
18.	Intervjupersonernas yrkesbiografi samt faderns yrke	190
19.	Orsaker till flyttningen	191

Kapitel 1

INLEDNING

1.1 INTRODUKTION

Bertil Holmgren är en av de 120 personer som lämnat detaljerade uppgifter om sitt liv till mig. Som tack får han ett exemplar av en avhandling, som säkert är svårläst för honom. Avhandlingen skulle ha kunnat skrivas för Bertil, men jag har valt den trygga forskarrollen och skrivit för den akademiska läsekretsen, med allt vad det innebär av abstrakta resonemang och formell gestaltning. Avhandlingens tema är den svenska urbaniseringen, men fokus skiftar från makro till mikro, från struktur till process, från drivkrafter till konsekvenser, från form till innehåll, från 1800-tal till 1900-tal, från norra Sverige till södra, från land till stad och från helheten till Bertil Holmgren.

Urbaniseringen! I denna process av samtidig utglesning och packning av människor och verksamheter finns miljontals levnadsöden, som vart och ett gestaltats av, och samtidigt gestaltat, samhällets geografiska förändring. Ett av dessa levnadsöden är Bertils.

Bertil föddes 1923 i Bygdsiljum, en by vid södra änden av Bygdeträsket i Burträsk församling, 6 mil sydväst om Skellefteå i Västerbottens län. Fadern, Elof Holmgren, var född och uppvuxen i Bygdsiljum. Han gifte sig 1911 med Emmy, född och uppvuxen i det närbelägna Norra Åbyn, och Bertil föddes som femte och siste sonen. Den lilla gården med lite jord och ett par kor producerade för självhushåll - en vanlig men lika otillräcklig existensbas för Emmy och Elof som för alla andra i dessa trakter vid denna tid. De inkomster hushållet behövde förvärvade Elof genom periodvis lönearbete i skogs- och flottningsverksamhet.

Bostadshuset på två rum och kök var snarare större än mindre än genomsnittet i norra Västerbotten vid denna tid. Det hade dessutom elektricitet - en nymodighet som just nått trakten.

Bertil tänker numera sällan tillbaka på uppväxttiden, men han har en god minnesbild av barndomsmiljön. De lyckliga minnena är få, men det är också de bittra.

Han gick sex år i Bygdsiljums folkskola, och dessutom två år i fortsättningskola, åren 1930-1938. Som trettonåring lämnade han föräldrahem-

met och tog plats som säsonganställd bonddräng på en gård i Stor Röd-
ningsberget i Bygdeå, Burträsk församling.

Under tiden fram till värnplikten 1943 arbetade han, fortfarande som sä-
songanställd; 1939-40 som bonddräng på ett par olika gårdar i Burträsk;
1940-41 som skogskörare (kusk) i Bygdsiljum; 1941-43 som skogsarbetare
(huggare) vid Högliden några få kilometer norr om hemgården. Efter
avslutad värnplikt på I3 i Boden återupptog han 1945 kuskjobbet, nu i
Vindeln 5 mil sydväst om Bygdsiljum.

1946 blir en brytpunkt i Bertils liv. Inte ologiskt men ändå en brytpunkt.
En arbetskamrat i Vindeln far söderut och får anställning vid järnvägen
(TGOJ) i Eskilstuna. De korresponderar och ringer varandra och Bertil
Holmgren söker och får anställning, varpå även han flyttar till Eskils-
tuna.

Bertil var mycket otillfredsställd med de ständiga 'påhuggen' - säsongan-
ställningarna - och kände ingen stark bundenhet till hembygden, även
om han - om omständigheterna så medgivit - helst hade velat slippa flyt-
ta. Han har dock aldrig ångrat den flyttning han själv ser som ett resultat
av slumpen.

Den första tiden i Eskilstuna blir mödosam. Bertil har ingen egen bostad
utan bor de första veckorna på hotell innan han flyttar in som inne-
boende hos en änka med rum och kök. Den omoderna, kalla ettan blir
Bertils hem för ett år. Föga hjälper det att änkan införskaffar ett elekt-
riskt element, som placeras vid Bertils säng. Han fryser. Efter året hos
änkan flyttar han in som inneboende i ett större, något varmare hus där
han delar rum med en annan ungkarl.

1947, året efter ankomsten som främling till Eskilstuna, träffar han
Gunhild - en dansant flicka född och uppvuxen i Eskilstuna - och de flyt-
tar ihop i en liten, omodern lägenhet i stadsdelen Tunafors.

Bertil arbetar vidare på TGOJ och Gunhild föder tre barn - Per 1949,
Staffan 1952 och Maria 1960. En av Bertils fyra äldre bröder dog under
kriget, 21 år gammal. En annan flyttar under 50-talet till Eskilstuna och
Bertil bevarar relationerna till sitt liv i Västerbotten genom honom och de
årliga resorna till släkten i Bygdsiljum.

Bertil och Gunhild Holmgren byter bostad några gånger. Den lilla ettan
med tamburkök byts först mot en etta med ordinärt kök i samma hus och
1954 mot en tvårumms HSB-lägenhet. 1963 köper de mot bostadsrätt en
trerumslägenhet i ett radhusområde tre kilometer från Eskilstuna cent-
rum, en lägenhet de ännu bor kvar i.

Barnen studerar; den äldste sonen blir journalist och flyttar till Stock-
holm; den andre sonen studerar 1980 till socionom och har flyttat till
grannstaden Torshälla; dottern är livsmedelsarbeterska med studieplaner
och bor kvar i Eskilstuna.

Bertil och Gunhild trivs i sin radhuslägenhet och vill inte flytta från Eskilstuna. Familjens umgänge är stort och släkterelaterat, även om där också ingår vänner från bägges uppväxttid, arbetskamrater, tidigare och nuvarande grannar och bekantas bekanta.

Bertil fjällvandrar och fotograferar och säger sig med åren - och miljöbytet - ha blivit mer politiskt intresserad. 'Däruppe brydde man sig inte om politik'. Gunhilds dansintresse består och om Bertil inte kan går hon själv ut och dansar med vännerna i Gammeldansens vänner.

Resorna till Bygdsiljum - numera oftast vartannat år - är viktiga för Bertil. Han träffar släkt och vänner, men säger att det viktigaste skälet till besöken är behovet av att återse uppväxtplatsen. Två av de fyra nu levande barnen till Elof och Emmy Holmgren bor än idag kvar i Bygdsiljum. Den äldste sonen är bonde, den andre teletekniker. Ännu 1980 - 34 år efter flyttningen - säger Bertil att han skall resa 'hem' när han skall besöka Bygdsiljum, men det är med visst vemod han tillägger, att de flesta nu är döda, däribland föräldrarna; han känner inte många i Bygdsiljum och dem han känner är gamla. Till de yngre har han ingen relation. Själv talar han numera en tämligen neutral rikssvenska och han skiljer sig därmed även språkligt från omgivningen i Bygdsiljum. Platsen - Bygdsiljum - finns kvar, men har bytt form och innehåll. Allt har förändrats. För Bertil till det bättre. Minnena består ännu, men är inte mer beständiga än Bertils liv.

Bertil Holmgren är inte en i alla avseenden typisk exponent för urbaniseringsprocessens individuella levnadsöden. Hans levnadsöde är lika unikt som alla andras. Bertil är dock en av miljoner som under detta sekel tillsammans formar elementen i den statistik, på vars grund vi konstaterar och analyserar Sveriges urbanisering. Han är typisk i den meningen, att han har rötterna i det agrara Sverige, i en region som inte lyckats livnära dem den fött, och att han idag bor i det på industrikapitalistisk och 'blandekonomisk' bas skapade urbana Sverige.

* * *

Av de personer, som under tiden 1890-1980 föddes i den region som idag utgörs av *Skellefteå, Norsjö och Malå kommuner*, lever idag c:a 120 000. 1980 bodde i denna region 82 700 personer, varav c:a 60 000 var infödda. Hälften av dem som föddes i regionen bodde 1980 utanför den.

Av de personer, som under tiden 1890-1980 föddes inom den region som idag utgörs av *Eskilstuna kommun*, lever idag c:a 90 000. 1980 bodde där 91 000 personer, varav c:a hälften var infödda. Hälften av dem som föddes i regionen bodde således utanför den. *Till skillnad från förhållandet i norra Västerbotten har dock inflyttningen till Eskilstuna kunnat kompensera utflyttningen därifrån.*

Detta är en bild - den regionala omfördelningens - av urbaniseringsprocessen i Sverige under 1900-talet. Det jag ställer i fokus i avhandlingen - urbanisering - är en tids-rumsligt och socialt mycket komplex process,

vars komplexitet inte på något enkelt sätt låter sig reduceras till sina enskilda element och relationer.

Syftet med avhandlingen, vars olika delar - med några undantag - redan finns publicerade,¹ är att i en sammanhållen form - monografiens - presentera en samhällsgeografisk syn på den svenska urbaniseringsprocessen. Till den preciserade målsättningen återkommer jag strax.

Det är min övertygelse, och den delas säkert av flertalet, att ingenting kan förstås isolerat från sitt sammanhang. Att förstå ett ting, en människa, ett samhälle (entiteter), eller en process (entiteter i rörelse), kräver ett tankemässigt återskapande av det sammanhang studieobjektet ingår i. Detta återskapande av sammanhang benämner jag *kontextualisering*.²

Avhandlingen kan uppfattas som bestående av två delar. I den första, särskilt i det långa andra kapitlet, arbetar jag med den *begreppsliga kontextualiseringen*, under rubriken *Nivåer och traditioner*. Målsättningen här är att försöka skapa klarhet i vad (vilket eller möjligen vilka fenomen) ordet urbanisering refererar till. Detta kapitel inleds med en kunskapsteoretisk positionsbestämning av projektet, varpå följer en genomgång av olika forskares definition av urbaniseringsbegreppet. Denna genomgång avslöjar förhoppningsvis såväl begreppets extension (vad som täcks av det), som den varierande intension (kärnbetydelse) man lagt i det.

Avhandlingens andra del, vilken behandlar den svenska urbaniseringen, består av tre kapitel. Vart och ett av dessa utgör försök att, på olika nivåer, *empiriskt kontextualisera* urbaniseringsprocessen. Det första av dessa kapitel behandlar i ett *strukturellt perspektiv* den svenska samhällsformationens urbanisering. Tyngdpunkten ligger i en diskussion av relationen mellan kapitalism, industrialisering och urbanisering. Målsättningen är att åtminstone söka antyda hur sambanden mellan dessa företeelser sett ut i Sverige i perspektiv av människors förändrade arbete och boende.

Kapitel 4 behandlar, företrädesvis i ett *demografiskt perspektiv*, två regioner i Sverige - Bertil Holmgrens uppväxtregion (norra Västerbotten) och hans nuvarande bosättningsregion (nordvästra Södermanland). Tyngdpunkten ligger i en scen-beskrivning, där befolkningsutveckling, födelseortsfält och bosättningsmönster behandlas i ett historisk-geografiskt perspektiv. Målsättningen är att beskriva några huvuddrag i den regionala och lokala kontext, som de individer som utgör undersökningspopulation i det femte kapitlet levte i.

¹ Andersson 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984.

² Om kontextualisering, se t ex Sayer 1984, s.57-59.

Kapitel 5 behandlar *individer i urbaniseringsprocessen*. Perspektivet är individers beteende och handlande. Kontext är de samhälleliga och sociala (mellanmänskliga) relationer individerna är del i. Huvudfrågan är hur sambandet mellan territoriell och social förankring ser ut i ett migrationsperspektiv.

Dessa tre kapitel (3,4,5) behandlar olika aspekter av urbaniseringen. Det första söker, i ett nationellt perspektiv, *orsaker* till processen. Det andra söker, i ett regionalt och lokalt perspektiv, *beskriva* processens specifika förlopp. Det tredje söker framför allt *konsekvenserna* av processen, såsom de manifesteras i 120 personers liv i ett biografiskt, retrospektivt perspektiv.

Samhällsgeografen som vetenskap arbetar förenklat uttryckt med dubbla fokus: dels 'rum' (space), dels 'plats' (place).¹ Där fokus riktas mot 'rum' dominerar ett horisontellt perspektiv och målet är oftast att förklara mönster, utbredning, spridning etc av ett specifikt fenomen (t ex befolkning, bebyggelse, verksamheter, orter) över ett större område. Där fokus riktas mot 'plats' dominerar ett vertikalt perspektiv och målet är då vanligen att förklara hur olika fenomen förhåller sig till varandra och tillsammans konstituerar en livsmiljö inom ett mer begränsat område. Avhandlingen spänner i detta avseende över såväl rums- som plats-perspektiv, med en betoning på det förstnämnda i det nationella avsnittet (kapitel 3); på det dubbla perspektivet i det regionala avsnittet (kapitel 4); på platsperspektivet i det individinriktade avsnittet (kapitel 5). Se tablå 1.

Kapitlen arbetar med teorier, metoder och material hänförliga till skilda, men med varandra förbundna, analytiska nivåer. Det är inte *en* huvudfråga som skall besvaras; det är tvärtom olika frågor vartefter fokus skiftar från kapitel till kapitel. Orsakssammanhang i det mänskliga livet är mycket komplexa. Vad i denna komplexitet vi väljer att bortse från, respektive fokusera, bestämmer självfallet också vad som är möjligt att se. Jag har i avhandlingen strävat efter att snarare betona än att reducera komplexiteten och det gör att förklaringsambitionerna - i termer av generaliseringar - måste skruvas ned. Hur gärna vi, och förstås särskilt jag, vill, kan den intresserade idag inte hänvisas till en enkel förklaring till, eller en teori och modell över, den svenska urbaniseringens drivkrafter och konsekvenser. Anledningen är bl a att de teorier som innehåller makroinriktade strukturella förklaringsmodeller ofta är fattiga på hypoteser om mikronivåns aktörer - i värsta fall reduceras de senare till statister, brickor i ett spel där aktören själv saknar möjlighet och förmåga att bestämma dragen. Analogt gäller, att de teorier som fokuserar mikronivåns aktörer ofta faller i den motsatta fällan: att inte tillräckligt uppmärksamma samhälls- och sociala relationers strukturella restriktioner. Ett uttryck för denna djupt upplevda vanmakt är de försök som görs,

¹ Se t ex Johnston 1983, s.2f.

Tablå 1. Disposition.

DISPOSITION	ANSATS	FOKUS	EMPIRISKA FRÅGOR	EMPIRISKT MATERIAL	GEOGRAFISKT FOKUS
Kapitel 2 Nivåer och traditioner	Begrepps- diskussion	Begrepps- relationer	Vilka traditioner avspeglas inom urbaniseringsforskn.?	Urbaniserings- litteratur: begreppsaspekter	Växlande
Kapitel 3 Mot en förståelse av den svenska urbaniserings orsaker	Strukturell	Sambandet kapitalism, industria- lism och urbanisering	Vad har produktionens lokalisering resp. cirku- lationens gestaltning betytt för tätortsbild- ningen resp. stadstill- växten?	Offentlig statistik, tidigare forsknings- resultat	'Rum' (Sverige)
Kapitel 4 Urbaniserings- förloppet: två regionstudier i ett demografiskt perspektiv	Demografisk	Urbanise- ringen; tät- ortsbildning; befolknings- utveckling	Hur har urbaniserings- processen gestaltats i norra Västerbotten resp. i nordvästra Södermanland?	Offentlig statistik, Register över total- befolkningen (RTB). Tidigare forsknings- resultat	'Rum' och 'plats' (Regioner)
Kapitel 5 Individer i urbaniserings- processen	Individorien- terad, lev- nadshistorisk	Flyttningar- nas orsaker och konse- kvenser	Varför flytta; varför stanna? Hur utvecklas sociala kontakter och social och territoriell förankring efter flyttningen?	Egna individdata base- rade på: a) RTB, b) pas- torsämbetanas person- akter, c) intervjuer, d) enkäter	'Plats'
Kapitel 6	URBANISERINGEN	I	ETT	RELATIONELLT	PERSPEKTIV

att förena t ex Marx och Freud eller Marx och Mead.¹

Det är inte min ambition att lösa hela detta problemkomplex, men det är min förhoppning, att rörelsen mellan analysnivåerna skall visa, att byte av perspektiv måste bli ett byte av frågeställningar och att detta kan befrukta helheten - förståelsen av den svenska urbaniseringen. En nivåövergång - från nationell till regional till individnivå - är inte bara en förskjutning av fokus på *samma fenomen* (detaljeringsgrad), utan också en förskjutning av fokus från ett fenomen/problemområde till ett annat. Eventuella kausala relationer mellan nivåerna är svåra att fastslå (och därmed förklara) mer precist, av den anledningen att en rörelse nedåt - mot de konkreta aktörerna - introducerar åtminstone två svårlösta frågor: hur vi hanterar relationerna det generella/det unika samt medvetande/handling. Där modellen postulerar ett genomsnittligt handlande möter oss bara avvikare. Varför flyttade Bertil Holmgren från norra Västerbotten till Eskilstuna stad? Det framgår kanske av den nedtecknade och komprimerade intervju som inledde kapitlet. Men tror vi inte på ödet måste vi konstatera, att det var tillfälligheten, inte nödvändigheten, som förde honom just dit. Och, vidare: var det betydelsefullt för någon att det var just han (kanske för honom och hans närmaste, men för norra Västerbotten, för Eskilstuna, för landet)? Var han utbytbar?

1.2 PROJEKTETS KONTEXT OCH TIDIGARE AVRAPPORTERING

Sociolingvistik, eller språksociologin, är en förhållandevis ny vetenskap. I sin institutionaliserade form är den ett barn av efterkrigstiden och i Sverige av 1970-talet. I Uppsala skapades, på initiativ av bl a professorn i svenska språket, Gun Widmark, avdelningen för forskning och undervisning i modern svenska (FUMS) i slutet av 1960-talet. Till FUMS knöts först filosofie magistern, numera professorn i sociolingvistik, Bengt Nordberg och i början av 70-talet doktoranden, numera professorn i svenska språket, särskilt nusvenska, Mats Thelander.

Ett av de större projekten vid FUMS var frukten av ett samarbete mellan Nordberg och Thelander. Idén var att språkutvecklingen i Sverige - framför allt utjämningen av dialektala skillnader i tal och borttynandet av äldre, ofta lokala, dialekter - borde ha ett samband med urbaniseringsprocessen. En väg att nå kunskap om detta antogs vara att studera språkligt beteende hos personer som flyttat från land till stad, samt att jämföra detta med talet hos kvarboende i respektive språkmiljö. Projektets titel blev 'Stad och omland: urbaniseringen speglad i språket'.

¹ För översikt, se t ex Berger & Luckmann 1979 (1966), Goff 1980 och Israel 1979.

När jag som kulturgeografisk medarbetare knöts till projektet 1977 blev min huvudsakliga uppgift att avgränsa undersökningsområden och att beskriva dessa i ett befolkningsgeografiskt och ekonomisk-geografiskt perspektiv. Efter att ha avslutat detta arbete,¹ fann vi att ett fortsatt samarbete kunde bli till ömsesidig nytta. Jag hade då mitt intresse i frågor som gällde relationen mellan strukturella betingelser, sociala relationer och individuellt handlande i samband med flyttningar. Språksociologerna hade sitt intresse i frågor som rörde sambanden mellan flyttningar, sociala relationer och språkbeteende.

I det fortsatta arbetet studerade jag först befolkningens geografiska bösättningsmönster i de bägge undersökningsområdena. Genom en studie av åldersspecifika födelseortsfält kunde det historiska utfallet av urbaniseringen belysas.² Språksociologerna erhö11 en bild av befolkningens språkdialektala ursprung, presenterad på en relativt detaljerad geografisk nivå.³ Jag gjorde också en analys av den grupp flyttare som kom att utgöra rampopulation för senare urval av fjärrflyttarinformanter. Denna inriktades mot frågor om flyttningsbeteende i perspektiv av föräldrarnas ursprung, flyttarnas ålder, kön, yrke och flyttningsfrekvens.⁴

Efter dessa två studier inriktades arbetet för min del mot individundersökningen. Den närmare metodiska redogörelsen för materialinsamling, definition av undersökningspopulationer, urval och sampel, presenteras i kapitel 5.⁵

Intervjusamplet uppgår till 120 personer, varav 48 kortdistansflyttare, 24 fjärrflyttare (däribland Bertil Holmgren) samt 48 icke-flyttare. Dessa intervjuades under perioden november 1978-mars 1979. Intervjuerna gjordes över telefon och spelades in. Telefonintervjuerna följdes upp under hösten 1980 med en omfattande postenkät riktad till samma personer. Om språksociologernas primärmaterial kom att bli telefonintervjuerna blev mitt snarast enkätsvaren, även om jag flitigt utnyttjat även de inspelade intervjuerna.

De två projektdelarna har hittills mest stött varandra på ett praktiskt plan - vi har arbetat med samma regioner och med samma intervjupersoner. Den slutliga summeringen av de bägge projektdelarna har måst anstå i väntan på föreliggande avhandling.⁶

¹ Andersson 1977.

² Andersson 1979.

³ Se Thelander 1979, s.3-6 och 1985, s.117.

⁴ Andersson 1978.

⁵ Mer utförligt i Thelander 1979 samt Andersson 1984.

⁶ Thelander har dock i sin slutrapport från den språkliga delen av projek-

Under arbetet med individundersökningen sökte jag, på ett teoretiskt plan, närma mig förankringsproblematiken. Arbetet med frågor kring platsidentifikation och sambandet mellan territoriell och social förankring kom att utmynna i ett par mindre uppsatser, vilka utnyttjas i kapitel 5.¹

Vid sidan av arbetet med individundersökningen har jag inom projektets ram försökt att utveckla den teoretiska grundvalen genom en analys av urbaniseringsbegreppet i ett tvärvetenskapligt perspektiv.² Detta arbete ligger till grund för kapitel 2.

De nämnda delstudierna inom projektet kommer att utnyttjas flitigt i avhandlingen. Det faktum att de finns publicerade gör emellertid att jag valt att inte belasta texten med ingående metodiska redogörelser. Jag hänvisar i dessa avseenden läsaren löpande till refererade rapporter.

Det huvudsakliga källmaterialet för projektet kan hänföras till kategorierna *offentliga register och statistiska publikationer*³ (sekundärkällor), *tidigare forskningsresultat* (sekundärkällor), samt *egna insamlade data* (primärkällor).⁴

tet på ett fruktbart sätt utnyttjat även icke-språkliga individdata. Se Thelander 1985. Dessutom har just färdigställts en artikel med syfte att integrera lingvistisk och socialgeografisk analys av materialet. Se Andersson & Thelander 1987.

¹ Andersson 1980, 1981, 1983.

² Andersson 1982.

³ Se Andersson 1977, s.59; 1978, s.1-3; 1979, s.3-5, 26.

⁴ Andersson 1984, s.18-33.

Kapitel 2

NIVÅER OCH TRADITIONER

2.1 ANSATS OCH DISPOSITION

Få studiefält är så tidsmässigt, rumsligt och socialt vida som migrationens och urbaniseringens problematik. Snart sagt inget humanvetenskapligt akademiskt ämne saknar i sina månatliga eller kvartalsvisa summeringar över ny litteratur titlar om migration och urbanisering. Hur forskaren än bemödar sig torde ingen idag vara mäktig uppgiften att presentera forskningsläget i annat än mycket allmänna termer. Det krävs, menar jag, såväl begränsning av som tagande av perspektiv på ämnesområdet, för att kunna bidra till den pågående forskningen. Ändå är jag - en smula paradoxalt, det tillstår - förvissad om, att det idag också finns behov av integrativa ansatser; ansatser som innehåller diskussion av begrepp, begreppsrelationer, teori och empiri, som förmår förmedla något utöver den egna disciplinära traditionen.

Det är min ambition i detta kapitel, att med kulturgeografens bagage göra besök i egna och granndisciplinernas fält, och söka presentera en samlad syn på urbaniseringsproblematiken. Ett sådant perspektiv kan inte ta sin utgångspunkt i en på förhand bestämd definition av urbaniseringsbegreppet (å priori), utan definitionen blir tvärtom frukten av den följande begrepsdiskussionen.

Jag koncentrerar mig ämnesmässigt ändå på den kulturgeografiska litteraturen, men gör utblickar åt historiskt, socialantropologiskt, etnologiskt, (urban-)sociologiskt, ekonomiskt och psykologiskt håll. Jag koncentrerar mig på studier av skandinaviska, engelska och amerikanska forskare, men det saknas inte referenser till forskare från andra språkområden. Genom urvalet av litteratur sker givetvis en viss begränsning av de samlade iakttagelsernas geografiska giltighet. Således saknas en diskussion av urbaniseringen i tredje världens länder, även om detta fenomen varken kullkastar grunderna för begrepsdiskussionen eller i väsentlig utsträckning skulle påverka definitionen av urbaniseringsbegreppet. Det främsta skälet till de gjorda begränsningarna är dock avhandlingens fokus: den svenska urbaniseringen.

Kapitel 2 disponeras enligt följande. I avsnitt 2.2 ges en epistemologisk positionsbestämning av projektet. Här för jag en diskussion av nivå-begreppet och av centrala kunskapsteoretiska begrepp: abstrakt-konkret,

fenomen-väsen, teori-empiri, helheten-delen, mikro-makro, struktur-individ.

I avsnitt 2.3 behandlas urbaniseringens nivåer. Här diskuteras de olika försök som gjorts att systematisera och karakterisera forskningstraditionerna. Jag kommer här fram till slutsatsen, att dessa traditioner någorlunda väl kan fångas in av tre definitioner med olika fokus på samhället: en som tar fasta på *fenomenet själv*- befolkningskoncentrationen; en som tar fasta på de samhälleliga *drivkrafterna* och slutligen en som är ägnad att framhäva *sociala konsekvenser*. Dessa definitioner och traditioner behandlas i avsnitt 2.4.

I avsnitt 2.5 behandlas frågan om skillnaden mellan 'det rurala' och 'det urbana' såsom den har uppfattats av tidigare urbaniseringsforskare. I avsnitt 2.6 summeras forskningstraditionerna i ett förslag om en tresidig bestämning av den rural-urbana relationen.

Kapitlets sjunde avsnitt (2.7) introducerar problematiken allmänt/särskilt i urbaniseringen. Jag hävdar där att mycket av det vi förknippar med urbaniseringen utgör särskilda företeelser och utfall av mycket allmänna, ständigt pågående samhällsförändringar.

I avsnitt 2.8 ställs en för individundersökningen viktig fråga, nämligen när vi kan tala om urbanisering på individnivå. Är Bertil Holmgren en del av urbaniseringen? På vilka grunder? Svaren på dessa frågor är väsentliga för hur jag uppfattar den i kapitel 5 redovisade individundersökningen.

2.2 FEM NIVÅDISTINKTIONER

Termen *nivå* förekommer frekvent inom alla vetenskaper. Det är däremot inte så vanligt att forskare ägnar termen någon diskussion eller att man försöker avgränsa dess innebörd. Reser man detta problem inser man snart nog, att skälet snarare är de stora svårigheter som möter en, än att nivåbegreppet skulle vara trivialt eller självklart till sin innebörd.

Min filosofiska utgångspunkt är att nivåer *i sig* inte existerar i verkligheten, dvs vi har då vi studerat verkligheten inte upptäckt någon grundläggande egenskap i tillvaron vilken kan sägas motsvara olika nivåer av fenomen. Tvärtom; nivådistinktioner uppkommer i tankevärlden medan tankarnas objekt - den yttre verkligheten - är hel. Men härifrån kan vi inte ta steget till att påstå att de abstraktioner vi gör, exempelvis i termer av nivåer, inte skulle stå i någon relation till den yttre världen. Det steget är lika långt som dess konsekvenser är förfärliga. Tror vi inte på möjligheten, att genom tänkandet öka kunskapen om oss själva och om världen omkring oss, rycker vi undan fötterna på oss själva - inte bara som forskare, utan grunderna för den mänskliga och samhälleliga existensen. Således vill jag hävda att nivådistinktionerna *varken* skall betraktas som gripna ur luften *eller* som passiva spegelbilder av en yttre värld. Istället

är de förbrukningsbara verktyg i kunskapsproduktionsprocessen och som alla abstraktioner är också målet med nivådistinktionerna deras eget upphävande. När distinktionerna tynar bort framstår verkligheten som förstådd helhet.

När jag i inledningen till en diskussion av urbaniseringsbegreppet väljer att diskutera några centrala nivådistinktioner, gör jag det med ambitionen att erhålla ett perspektiv utifrån vilket litteraturen kring urbaniseringen kan sorteras. Jag ser det också som en angelägen uppgift att pröva *grunderna* för begreppsbildningen och tror att vi genom att utveckla en nivådiskussion kan bidra till detta. Det måste dock understrykas, att min behandling av de olika nivådistinktionerna är mycket kort och därför ofullständig. De distinktioner jag behandlar uttömmar inte heller nivåbegreppets alla möjliga användningsområden, men de omfattar dess viktigaste aspekter. En del ej behandlade distinktioner, som exempelvis sociologisk nivå - psykologisk nivå, geografiska nivåer och ideologisk nivå - ekonomisk (materiell) nivå, ser jag som antingen underordnade de som behandlas (sociologisk-psykologisk nivå, liksom distinktioner mellan olika geografiska nivåer kan anses inkluderade i distinktionerna helhet-del och makro-mikro), eller som utdefinierade från den fortsatta behandlingen av urbaniseringen (ideologisk-ekonomisk nivå). Det faktum att frågor om ideologiernas roll i urbaniseringsprocessen mer eller mindre hålls utanför behandlingen får inte tolkas som att de saknat betydelse för utvecklingen. Ideologin har i viktiga avseenden varit såväl pådrivande som legitimerande för det urbana samhällets framväxt. Men då jag väljer att hålla denna diskussion utanför min behandling av urbaniseringen, beror det dels på att egentliga analyser av ideologiernas roll under urbaniseringsprocessen endast har genomförts i begränsad omfattning (som exempelvis studier av politiska partiers inställning till jordbrukets rationalisering, till befolkningskoncentrationen etc),¹ dels och framför allt på att jag saknar den nödvändiga kompetensen för att inkludera analysen av politiken i denna begränsade och selektiva genomgång av urbaniseringsbegreppet.²

¹ Statsvetaren Ingemar Elander gör i sin avhandling från 1978 en mycket intressant analys av socialdemokratisk ideologi och regionalpolitik under tiden 1940-1972.

² I kapitel 3 diskuteras dock den offentliga sektorns expansion i Sverige och dess betydelse för urbaniseringen.

2.2.1 Abstrakt och konkret

Som filosoferna övertygande visat, kan aldrig verkligheten förstås direkt; den måste tankemässigt reproduceras. Kunskapstilläggnelsen kan då förstås inte som ett resultat av ett passivt återspeglande av en yttre värld, utan som ett aktivt, receptivt och konstruktivt överskridande av en helhet fattig på bestämningar. Karel Kosik skriver:

Tänkandet avancerar från den levande, kaotiska och omedelbara föreställningen om det hela till begreppen, till abstrakta begreppsliga bestämningar, och genom att sammanfatta dessa återvänder tänkandet till utgångspunkten, nu inte längre det omedelbara förnimmandets levande men oförstådda helhet utan begreppets rikt differentierade och förstådda helhet.¹

Detta att gå från den fattiga föreställningen till den rika och från det kaotiska till det ordnade är, menar Kosik, identiskt med begripandet av verkligheten. Metoden är alltså en metod i tänkandet, dvs i abstraktionens element. Det är *inteen* övergång från en nivå ('den sinnliga') till en annan ('den rationella'), utan hela tiden en rörelse på en och samma nivå: den abstrakta. Det abstrakta är det 'sinnligt omedelbaras, åskådligas och konkretas negation'.² Det paradoxala är emellertid, att en konkret insikt bara kan nås genom tänkande - abstraktioner - och att målsättningen är att övervinna det abstrakta, ofullständiga och omedelbart förnimbara.

I och med att vi tillägnar oss ett rikare begrepp för (med flera bestämningar av) urbaniseringen ökar vi konkretionen. En abstrakt förståelse av urbaniseringen har vi då vi saknar insikter i mångfalden av aspekter och blott uppfattar en begränsad del därav, exempelvis om vi saknar bestämning av processens orsaker eller av dess skilda konsekvenser.

2.2.2 Fenomen och väsen

Den filosofiska ståndpunkten att en saks väsentliga natur inte omedelbart kan begripas är inte ett resultat av Kosiks och andra 1900-talsfilosofers arbete, utan går tillbaka åtminstone till Hegel och Marx. Förståelsen och begripandet måste aktivt produceras i och genom kunskapsproduktionsprocessen. Eljest vore också vetenskapen onödig.

Sinnesdata och varseblivningen spelar en roll *som en första approximation*. Men våra sinnen förmedlar endast intryck av *fenomen* och själva

¹ Kosik 1978 (1963), s.54.

² a.a., s.54.

väsendet måste återskapas och konstrueras i kunskapsproduktionsprocessen.¹ Begreppet 'det pseudokonkreta', som introduceras av Kosik, är nära förknippat med insikter i relationen mellan fenomen och väsen.

Det komplex av fenomen, som uppfyller det mänskliga livets vardagliga omgivning och vanliga atmosfär, och som, genom den regelbundenhet, omedelbarhet och självklarhet med vilken det tränger in i de handlande individernas medvetande, vinner ett sken av självständighet och naturlighet, är det *pseudokonkretas* värld. Det pseudokonkretas värld är ett skymningsljus som blandar det sanna och det bedrägliga. Dess element är tvetydiga. I fenomenet träder väsendet fram, men det visar sig i en icke-adekvat form, endast delvis eller bara med några av sina sidor eller aspekter.²

Men väsendet är inte fattbart utan fenomenet, lika lite som fenomenet i sig avslöjar väsendet. Just därför att fenomen och väsen står i ett inbördes förhållande är det möjligt att förstå något. När man begriper ett fenomen skaffar man sig tillträde till väsendet. Väsendet framträder och uppenbarar sig i fenomenets form, men i det pseudokonkretas värld ses sakens framträdelseform *som själva väsendet*, och skillnaden mellan fenomen och väsen försvinner.

Men, kan man fråga sig: är fenomenet *verkligare* än väsendet? Har någontida prioritet? Nej, verkligheten är enheten mellan dessa, vilket gör att väsendet och fenomenet kan vara lika överkliga om man isolerar dem från varandra och ser endera aspekten som den enda eller 'sanna' verkligheten.³

När jag i fortsättningen talar om urbaniseringens fenomen och väsen gör jag det ofta i termer av (framträdelse-) *form* och *inhåll/innebörd*. För att kunna diskutera urbaniseringens väsen måste vi också bestämma fenomenet. Form och innehåll/innebörd hänger därför samman, men inte nödvändigtvis på ett odifferentierat, kontinuerligt eller bestående sätt. De konkreta sammanhangen kan variera över tid och rum.

¹ Se Israel 1980, s.88.

² Kosik 1978, s.38-39.

³ a.a., s.39.

2.2.3 Teori och empiri

Vi säger ofta att vi gör empiriska iakttagelser och generaliseringar på 'den empiriska nivån'. Därmed sätts oftast likhetstecken mellan 'det empiriska' och 'det fenomenella', och det är en rimlig identitet. Trots detta kan vi inte utesluta distinktionen mellan teori och empiri och låta denna omfattas av den föregående, den mellan fenomen och väsen. En teori är icke blott en insikt i eller en referens till sakens väsen. En teori uppfattar jag som ett logiskt system av begrepp, som refererar till enheten mellan fenomen och väsen. Såväl fenomen- som väsennivån innesluts i teorin. De observationer vi gör, av olika fakticiteter, blir sedan *kontextuellt bundna* till den teori utifrån vilken de framträder och tolkas.¹ Observationer, däribland sinneserfarenheter, står inte på något sätt i motsatsställning till tänkandet utan är internt relaterade till det. De förutsätter varandra och vi förstår den empiriska nivån som det observerbaras nivå. *Vad* som är observerbart är inte en gång för alla bestämt. För det första är en av dess väsentliga bestämningar själva den teori utifrån vilken något identifieras (en entitet, en process, en relation etc). För det andra är *metodiken* historiskt bestämd. Exempelvis kunde man inte studera elementarpartiklarnas rörelsemönster utan tillgång till partikelacceleratorer. Varför en fråga ställs och i vilken mån den kan besvaras är som vi ser viktiga frågor i detta sammanhang.

En annan viktig konsekvens är att empiriska generaliseringar aldrig kan förklara väsentliga samband. En empirisk generalisering kan vara *ett steg* i en analys - det är ibland viktigt att veta storlek på och kvantitet av ett fenomen, eftersom detta ofta påverkar strukturen och interna relationer inom den - men det kan aldrig vara ett slutmål.² En empirisk generalisering kan *öka tillträdet* till fenomenets väsen, men aldrig i sig förklara det.

2.2.4 Helheten och delen

Liksom tidigare behandlade abstraktioner härrör även den om helheten och delen från tänkandet, i den meningen att det inte absolut sett existerar några helheter eller delar i tillvaron. Arthur Koestler hävdar, att djupt i våra tankevanor ligger föreställningen att 'del' betyder något fragmentariskt och ofullständigt - något som inte kan göra anspråk på en autonom tillvaro - och att 'helhet' refererar till något fullständigt och självklart. Men med Koestler vill jag hävda, att delar och helheter inte existerar någonstans - absolut sett.³

¹ För en diskussion av förhållandet mellan teori och empiriska observationer, se Olsson 1980, s.166b-172b och Sack 1980, s.71-75.

² Sayer 1984, s.91f.

³ Koestler 1981, s.34.

En annan källa till förvirring är sammanblandning av begreppet 'totalitet' och 'aggregerad nivå'. För att understryka att begreppet totalitet inte betyder aggregat av alla aspekter och fakta, använder Kosik termen *konkret totalitet*, som pekar hän mot att ett rationellt begripande av verklighetens helhet går vägen över insikten om 'den strukturerade dialektiska helheten'. Denna insikt kan tjäna som ett metodiskt rättesnöre, enär man därmed erkänner att verkligheten inte är kaotisk, odifferentierad och heller inte oföränderlig och en gång för alla given.

Begreppet 'den aggregerade nivån', ofta använt inom samhällsvetenskapen, är enligt min mening ett mindre fruktbart (nivå)begrepp. Det antyder existensen av ett mekaniskt kontinuum där nivåerna mer eller mindre godtyckligt kan läggas fast. Just detta stämmer dåligt överens med hur nivåbegreppet bör användas. Björn Söderfeldts definition kan här vara en utgångspunkt. Han menar att begreppet nivå rymmer idén om

(..) ett område av verkligheten för vilket en viss uppsättning lagar gäller, som alltså har en unik uppsättning egenskaper.¹

Detta får emellertid inte tolkas som att varje sådan nivå skulle vara autonom - orelaterad till övriga.

Pläderandet för idén om den strukturerade dialektiska helheten innebär också ett avvisande av alla slags dualistiska föreställningar om verklighetens natur, dvs föreställningar om att det finns två vitt skilda kategorier av ting eller fenomen, vilka tros stå i en utvändig (extern) relation till varandra.

Om helheten förstås såsom strukturerad helhet, uppbyggd av *interna relationer* mellan dess beståndsdelar, vad är då dess beståndsdelar? Vad är en del i en strukturerad helhet? Som vi såg hävdar Koestler att helheter och delar inte finns någonstans i en absolut bemärkelse - varken på de levande organismernas eller de sociala organisationernas område. Koestler ser 'mellanliggande strukturer' på en serie nivåer av allt större komplexitetsgrad.

Var och en av dessa har två ansikten som tittar i motsatta riktningar: ansiktet som vänds mot de lägre nivåerna är den autonoma helhetens och det som vänds uppåt är den beroende delens. Jag har på annat håll föreslagit beteckningen 'holon' för dessa deluppsättningar med janusansikten. Holonbegreppet avser att utgöra den felande länken mellan atomismen och holismen, och att ersätta det dualistiska sätt att tänka i termer av 'delar' och 'helheter', som så djupt rotat våra mentala vanor, med ett flerskiktat, stratifierat synsätt.²

¹ Söderfeldt 1975, s.25.

² a.a., s.277.

Därmed blir Koestlers frågeställning inte vad som utmärker en del utan vad som förtjänar beteckningen holon. Ibland ställer han denna fråga som en ontologisk fråga, dvs som ett spörsmål om vad som existerar, hur verkligheten ser ut. Koestler menar att holonbegreppet kan användas vid analys av alla hierarkiskt organiserade system (oorganiska strukturer, levande organismer, samhällsorganisationer, beteendemönster), men han gör en inskränkning till livssfären då han explicit definierar termen.

Termen holon kan tillämpas på varje stabil sub-enhet i en organisk, kognitiv eller social hierarki som kännetecknas av regelstyrt beteende och/eller strukturell gestaltkonstans.¹

Det senare är mer än väl tillräckligt för en analys av mänsklig migration. Bland de vanligaste 'holarkiska paren' återfinner vi människan och samhället. Och lika lite som samhället kan förstås blott som summan (aggregatet) av människor, kan människan förstås som en spegelbild av samhället, även om båda dessa föreställningar självklart måste inkluderas i analysen av det mänskliga existensen. Det är reduktionismen som måste avvisas.

I Koestlers terminologi ses samhället och individen som holoner inom en social hierarki. Andra använder här nivåertermer; samhällsnivå och individnivå. Oavsett terminologi förnekar nog ingen att dessa analysenheter är av fundamental vikt för studiet av människans situation.² Däremot är sätten att handskas med dessa analysenheter många och motstridiga. Det är inte ovanligt att möta anklagelser om reduktionism från, så att säga, bägge håll. Där vissa härleder sociala problem ur individernas egenskaper och tillkortakommanden ('psykologism'), hävdar andra den enskilde individens helt underordnade betydelse för förståelsen av samma problem ('sociologism'). Vad jag vill säga, och upprepa, är att även om individerna är en del av samhället, så består inte samhället blott av summan av individerna, utan också av institutioner, norm- och regelsystem samt inte minst av relationerna mellan individerna och mellan individerna och institutionerna och institutionerna inbördes.

Vi kan således inte förstå samhällsnivåns specifika drag vid olika tidpunkter genom att inskränka studiet till individnivån. Den s k *metodiska individualismen* måste avvisas som en väg till samhällsförståelse.³ Alltför ofta tror man dock att enskilda individer saknar betydelse för den allmännhistoriska utvecklingen. Individerna reduceras till 'funktionsbärare', som företagsledare, politiker, planerare etc - till rollgestalter -, där den enskilde uppfattas som en generaliserad någon som endast följer syste-

¹ Koestler 1981, s.277.

² Hela socialisationsteorin, eller de olika socialisationsteorierna, syftar till att förklara just kausaliteten i relationen mellan samhälle och individ. För översikt, se t ex Bhaskar 1979, s.39-47.

³ Se exempelvis Cuff & Payne 1982, s.141ff.

mets inneboende utveckling. Detta är uttryck för ett statiskt och ofruktbart perspektiv. Inte minst har marxister, i sin (rättmätiga) iver att påvisa människans och produktionens samhälleliga väsen, kommit att underlåta studiet av enskilda människors handlingar. Men även om Marx i sin historiska och ekonomiska teori utgick från sociala helheter av högre ordning (klasserna) som historiens subjekt, så sågs alltid individerna som aktiva, handlande varelser.¹

Vi kan aldrig riktigt begripa hur helheten konstitueras om vi inte godkänner tanken att delen verkar konstituerande på helheten, exempelvis så att den konkreta individuella praxis fattas som en aktiv utgångspunkt för det allmänna skeendet. Det är detta Sartre hävdar då han skiljer mellan den konstituerande och den konstituerade dialektiken.

Den konstituerande dialektiken är den konkreta individuella praxis, medan den konstituerade dialektiken är de olika helheterna av människors praxis: i sista hand historien. Genom att kalla den konkreta individuella praxis för den *konstituerande* dialektiken poängteras att den individuella praxis är den aktiva utgångspunkten för det allmänna skeendet (dvs inte en passiv framträdelseform)²

2.2.5 Mikro och makro

Föreställningen om mikro och makro är knuten till föreställningen om delen och helheten, dock saknar den enligt min mening den senares organiska referens, vilken inte sällan blivit en belastning. Jag vill förstå distinktionen mellan mikro och makro på följande sätt.

En dikotomi upprätthålls endast om åtskillnaden är fattbar, dvs skillnaden mellan, i detta fall, mikro och makro måste vara gripbar - den skall, om vi följer Söderfeldts nivådefinition, referera till skilda områden av verkligheten där skilda 'lagar' gäller för deras existens. Detta synsätt förnekar inte att det finns områden och analysentiteter mellan mikro och makro.

Med *makro* vill jag fortsättningsvis förstå den svenska samhällsformationen: det svenska territoriet, landets befolknings- och verksamhetssystem. Detta är en strukturerad totalitet i min analys av den svenska urbaniseringsprocessen. Med *mikro* förstår jag individ- och hushållsnivån, samt enskilda verksamhetsställen. Dessa är strukturerade totaliteter i analysen av individuella aktörer, t ex flyttare från land till stad, i den svenska urbaniseringen.

¹ Se t ex Israel 1971, s.82ff.

² Jensen & Vestergaard 1979, s.25.

Den senare definitionen, av mikronivån, härleds från ett handlingsperspektiv - ett aktörsperspektiv, där aktörerna urskiljs som beslutsenheter. Som framgår upptar denna dikotomi blott polära 'holoner' (se ovan) på en möjlig holarkisk skala. De mellanliggande analysentiteterna inkluderar sociala organisationer och institutioner som föreningar, koncerner, kommuner etc, alltså analysentiteter som i många fall kan ha ett betydande intresse vid studier av urbaniseringsprocessen. Ett fullständigt forskningsprogram utfört i detta perspektiv måste självfallet inkludera också dessa sociala entiteter. Här gör jag således en begränsning.

Det bör i detta sammanhang påpekas, att detta sätt att definiera makro och mikro knappast kan betraktas som okontroversiellt. Det är inte ovanligt - förutsatt att definitioner faktiskt görs - att mikronivån reserveras för de enskilda individerna, möjligen med utsträckning till hushållet, medan makronivån tillåts omfatta allt 'kollektivt' handlande.¹ Denna senare definition är inte utan problem, bl a får definitionen till följd att t ex ensamföretagare kommer att definieras som 'makroaktörer', tillsynes endast därför att de deltar i produktionen på arbetsgivar- eller ägarsidan och därför handlar kollektivt. Det bör, vilket också företagsekonomena menar, finnas utrymme att studera 'mikroaktörer' också inom verksamhetssystemet. Åtskillnaden individuellt-kollektivt är problematisk i detta sammanhang, i alla fall om man godtar den gamla aristoteliska tanken att människan är ett samhälleligt-socialt väsen och att hennes handlingar därför nästan alltid har en kollektiv aspekt.² Kanske är det därför bättre att inte skilja på 'makro'- och 'mikroaktörer', utan säga att i varje handling finns en makro- och en mikroaspekt? Givetvis förnekar inte detta synsätt att handlingar kan vara mer eller mindre individuella, dvs socialt begränsade i sina konsekvenser, och att det finns en relation mellan *makt/beroende* å den ena sidan och *mikro/makro* å den andra. Regeringens och riksdagens handlingar (beslut) får (eller syftar till att få) direkta konsekvenser för makronivåns utseende och förhållanden. Den centrala politiska maktens beslut påverkar den sociala och geografiska fördelningen av resurser. Likaså har handlingar av personer i ledande ekonomiska positioner (bank- och finansmän, koncernledare etc) också en mycket stark makroaspekt.

Klart är att vare sig vi väljer den ena eller den andra definitionen framstår det som olämpligt att arbeta med begreppen makro och mikro som en strikt dikotom relation, där något antingen förs till makro- eller till mikronivån.³

¹ Se t ex Öhman 1978, s.V.

² Se t ex Campbell 1981, s.6.

³ Se också Andersson 1986, s.25.

2.2.6 Struktur och individ

Ibland används paret struktur-individ som ett dikotomt par. Tanken är då oftast att strukturen utgörs av egenskaper eller relationer på samhälls- eller makronivå, som produktionsförhållanden, lagar, regelsystem etc. Dessa strukturer sägs verka *strukturerande* på den enskilda individen såväl som på hela samhällets utveckling. Men som nivådistinktion är begreppet tvetsamt, ty begreppet struktur torde snarast höra samman med begreppet process och då kunna referera till händelser, skeenden såväl inom individer - psykiska processer och strukturer, hjärnans struktur etc - som inom samhället: den ekonomiska, den politiska strukturen osv.

Som vi ser blir det med den tidigare definitionen av nivåbegreppet inte möjligt att hänföra individ-struktur-relationen till detta perspektiv. Därmed inte alls sagt att inte detta begreppspar kan ligga till grund för insiktsfulla analyser av skilda samhällsproblem.¹ Däremot säger jag, att detta sätt att se strukturbegreppet är ett specialfall av vad där vanligen inkluderas. Distinktionen struktur/process är alls ingen nivådistinktion. Struktur/process refererar inte till 'skilda delar av verkligheten där skilda regler gäller' utan tvärtom; det refererar till samma del av verkligheten där samma regler gäller.

2.3 URBANISERINGENS NIVÅER

De diskuterade nivådistinktionerna rör alla själva grunden för vår begreppsbildning och därmed för vår verklighets- och vetenskapsuppfattning. Självklart kan en sak av denna vikt och omfattning på ett för alla nöjaktigt sätt inte behandlas på några få sidor. Men samtidigt som detta inses har jag känt behov av att dels antyda det problematiska i vår användning av termen nivå, dels lägga en grund för den kommande begreppsdiskussionen. Min förhoppning är att den tidigare framställningen kan bidra till att fördjupa insikterna i urbaniseringsproblematik såsom den framträder i den vetenskapliga litteraturen.

I detta avsnitt skall jag pröva att lägga fast en ram för min behandling av urbaniseringen, en behandling vars syfte är att erhålla ett begrepp för urbaniseringen, vilket är 'rikt på bestämningar', dvs jag vill förstå så mycket som möjligt av den samhällsförändring som förknippas, ibland slarvigt och slentrianmässigt, med urbaniseringen. Hope Tisdale Eldridge har rätt då hon skriver:

¹ Den s k struktureringsteorin, utvecklad av såväl sociologer som geografer, är i många avseenden en kontextteori och den har en intressant potential, även om få empiriska studier ännu gjorts med denna ansats. Se Giddens 1981, Pred 1986.

Some writers do not attempt to define urbanization: they merely use the term with a meaning made obvious by its context. Occasionally, it is defined one way and used another. This is a serious blunder.¹

Redan en översiktlig bild av urbaniseringsforskningens resultat avslöjar den mångfald av definitioner och underförstådda bestämmingar som gjorts av urbaniseringsbegreppet. En närmare granskning låter sig mycket väl göras utifrån ett nivåperspektiv, vilket jag också vill utnyttja.

Jag vill inledningsvis påpeka, att skilda forskningsdiscipliner har kommit att koncentrera sig på skilda aspekter av verkligheten. Detta är självfallet naturligt, ja helt trivialt, men det utgör tvivelsutan en försvårande omständighet då vi vill skaffa oss en överblick av den forskning som bedrivits. Svårigheten ligger nu mest i att finna *förbindelserna mellan de olika nivåer* som man behandlar, mer än i att finna fram till vilken nivå forskningen i sig refererar.

Med hjälp av två av de tidigare behandlade distinktionerna, nämligen fenomen/väsen och mikro/makro, kan en första bild av forskningsfältet presenteras. Den förstnämnda distinktionen uttrycker i vilken mån forskaren undersöker många aspekter av urbaniseringen; där någon stannar vid att enbart betrakta en rumslig förändring kanske andra söker finna drivkrafter, orsaker till eller konsekvenser av, denna förändring. De senare skulle då kunna sägas försöka tränga djupare in i urbaniseringsproblematiken. Detta är i sig inget värdeomdöme om själva forskningen men, som jag tidigare påpekat, det vore önskvärt med ett ökat intresse för de nivåöverskridande ansatserna: sökandet efter fenomenens väsen.

I nedanstående tablå har jag urskilt fyra forskningsfält utifrån mikro-/makrodistinktionen. Tablåen kräver några kommentarer. Medan mikronivån ofta kan förnimmas med sinnena är makronivån i sig mer abstrakt; den kan ej förnimmas oförmedlad utan dess framträdelseform måste produceras tankemässigt. Detta innebär dock inte att det är oegentligt att tala om makronivån som en fenomennivå. Som andra områden av det faktiskt existerande kan också ett lands befolknings- eller verksamhetssystem förstås mer eller mindre abstrakt, mer eller mindre sammansatt. Vi kan göra empiriska observationer av makronivån. Deras teoretiska inplacering kan göras i teorier av olika djup med avseende på fenomen/väsen-relationen.

¹ Tisdale 1956, s.339.

Tablå 2. Urbaniseringen som forskningsfält.

Forsknings- fält	Makro		Mikro	
	Befolk- nings- system	Verksam- hets- system	Indi- vider	Verksam- hets- ställen
Fenomen				
Väsen	1	2	3	4

Redan nu kan sägas, att det är svårare att finna exempel på mikroorierade studier av urbaniseringen. Avhandlingens 5:e kapitel har dock en sådan inriktning, varför det för mig framstår som ett viktigt syfte med denna begreppsdiskussion, att pröva hur olika definitioner av urbaniseringsbegreppet förhåller sig till exempelvis individers handlande.

Eric Lampard urskiljer tre olika begreppsbestämningar av urbaniseringen i sin studie av urbaniseringens historiska aspekter. I översättning benämner jag dem *den beteendeinriktade*, *den strukturella* samt *den demografiska* definitionen.¹ Dessa tre definitioner och forskningsperspektiv kan inpassas i ovanstående tablå; det beteendeinriktade synsättet intresserar sig för individer och individers handlande (motsvarar 3 i tablå), det strukturella perspektivet betonar verksamhetssystemet (motsvarar 2) och det demografiska begränsar sig uteslutande till befolkningssystemet (motsvarar 1).

Thomas Falk kommer till en snarlik slutsats efter att ha gjort en översikt av litteraturen kring urban-begreppet. Hans benämningar skiljer sig dock en del från Lampards; så benämner Falk den beteendeinriktade traditionen 'The social and structural approach', den strukturella 'The industrial approach' och den demografiska 'The density of habitation approach'.² Falk väljer själv att arbeta utifrån den tredje definitionen och hävdar också de två förstnämndas förlorade betydelse för en analys av dagens samhälle. Till denna fråga återkommer jag senare.

Det är, som bland annat Jan de Vries poängterar, inte alltid fruktbart att förknippa 'det strukturella' med 'det industriella'. Gör man det frånhänder man sig möjligheten att förstå de processer som skapade den pre-moderna staden. Var tids urbanisering kan studeras i ett strukturellt perspektiv, dvs oavsett om industri finns eller saknas.³

¹ Lampard 1965, s.519-520.

² Falk 1976, s.43.

³ de Vries 1984, s.13.

Lampards karakteristik över urbaniseringsforskningen har influerat också Nils Lewan. Lewan behandlar dock de tre angreppssätten i omvänd ordning, vilket kan förefalla sakna betydelse i sak. Mig förefaller det dock mer logiskt: föreställningen om ett 'urbant beteende' föregås rimligen av en föreställning av vad 'urbant' är för något.

För många är urbanisering i första hand den direkta anhopningen av befolkning, sysselsättning och bosättning till mer eller mindre sammanhängande, tätbebyggda områden - städer och samhällen eller med ett annat ord tätorter.(...)

Andra uppmärksammar kanske främst den förskjutning, som skett och sker i sysselsättningens art och innehåll. Den tämligen jämnt utspridda verksamheten inom jordbruk, skogsbruk och fiske har snabbt minskat i betydelse till förmån för en långt mera hopklumpad industri. Under senare år har därtill en allt större del av befolkningen funnit sin utkomst inom skilda serviceyrken - i handel, transport och offentlig tjänst.

Ännu ett synsätt ställer mera direkt människan i centrum. Ur sådan synvinkel är vi nära nog alla urbaniserade - genom vår omedelbara tillgång till massmedias information och påverkan, genom våra tämligen ensartade kultur-, kunskaps- och reaktionsmönster.¹

Lewan utgör själv också ett exempel på de forskare som intresserat sig för förändringar i och kring tätorter, bl a bebyggelseförändringar på mikronivå, studier vilka delvis anknyter till det 4:e forskningsfältet i tablå 2. Hans studier av lantbebyggelse i förvandling, urbanarealens expansion, arbetspendling mm, är förlagda till mikro- och mesonivåerna där urbaniseringsförloppet ytterst betraktas som en konsekvens av en djupare transformation av främst verksamhetssystemet.

Claude Fischer når i sin analys av urbaniseringsforskningen fram till fyra typer av definitioner, vilka dock kan samlas i de tre jag valt att plädera för. Fischer urskiljer vid sidan av den demografiska och den beteendemässiga dels *den institutionella* (det som benämns urbant skall ha en viss uppsättning institutioner), som jag uppfattar som snarlik den strukturella, dels *den kulturella* (en befolkning kan kallas urban om den har vissa kulturella kännetecken).² Den kulturella definitionen rymmer i min indelning i den beteendeariktade.

Även om många av dem som intresserat sig för urbaniseringsbegreppets definition finner belägg för just de tre anförda perspektiven, finns också exempel på att man helt väljer att bortse från den beteendeariktade

¹ Lewan 1978, s.2.

² Fischer 1976, s.26.

traditionen. Ett exempel på detta är Sven Godlunds definition, som fokuserar dels de strukturella förändringarna inom verksamhetssystemet, dels de fysiska resultaten av 'stadsnäringarnas' tillväxt, dvs tätortsexpansionen.¹

Mer ovanliga, men ändå förekommande, är definitioner som slår samman det demografiska och det strukturella perspektivet och ställer det mot det beteendeinriktade. John Friedmann, som i flera sammanhang behandlat urbaniseringen - särskilt inom ramen för analyser av utvecklingsproblem i tredje världen - väljer just denna utgångspunkt.² Förtjänsten i Friedmanns arbeten ligger dock mindre i denna dubbla definition utan framför allt i hans diskussion av relationen mellan ekonomisk och kulturell urbanisering och sambandet process/struktur. Friedmann ser sambandet mellan social och rumslig struktur i ett slags systemvetenskapligt perspektiv, och betonar relationen mellan å ena sidan 'ekonomins rumsliga organisation' (ekonomiska aktiviteter och bebyggelsestruktur) och å andra sidan 'moderniseringens rumsliga organisation' (socio-kulturella mönster och maktens territoriella organisering).³

Jag skall avsluta detta avsnitt om urbaniseringens nivåer med att något beröra fenomen-väsenrelationen. Det framstår som naturligt att betrakta frågor om urbaniseringens väsen som en utvidgning bortom den ytliga (geografiska) förändringen, dvs att inkludera fenomenets orsaker och konsekvenser.

En central intention i urbaniseringsbegreppet är dess referens till befolkningens koncentration i det geografiska rummet. Denna föreställning anses ofta vara den *ursprungliga* innebörden av det urbana, vilket dock kan och bör ifrågasättas. Det synes tvärtom sannolikt, att det varit den funktionella förändringen av vissa ekonomiska förhållanden som gav upphov till staden -Urbs- och då inte staden som tätbefolkat territorium i första hand, utan till staden som *juridiskt* territorium. Även om de så uppkomna städerna var befolkningsagglomerationer kunde människor bo väl så tätt på andra håll, t ex i vissa av Asiens floddalar. Det finns därför knappast heller ett betydelsehistoriskt stöd för att sätta likhetstecken mellan urbanisering och befolkningskoncentration.

¹ Godlund 1966, s.1.

² Friedmann 1973, s.66.

³ a.a., s.66. Som många andra kom Friedmann så småningom att själv ifrågasätta själva utgångspunkten för sin egen forskning kring urbaniseringen; möjligheten att utarbeta en allmän teori för urbaniseringen. Efter anslutningen till den kritiska strömningen inom regional utvecklingsforskning reviderar Friedmann hela det tidigare "paradigmet". Se t ex Friedmann & Weaver 1979, s.123.

Grovt sammanfattat kan vi säga, att de som stöder sig på den demografiska definitionen alls inte behöver vara ointresserade av vad som orsakar urbaniseringen eller för vad som blir dess konsekvenser. Dock ger de inte dessa aspekter en *intern status* i begreppet, så att orsaker/konsekvenser anses vara en del av själva begreppet. Här skiljer sig denna tradition såväl från den strukturella som från den beteendeinriktade. Den strukturella anser åtminstone orsakerna vara en intern aspekt av urbaniseringsfenomenet och den beteendeinriktade anser att konsekvenser för levnadssätt och levnadsformer inte kan separeras från själva begreppet. Ett urbaniseringsbegrepp som är 'rikt på bestämningar' måste *innehålla element från alla de tre definitionerna* och helst överskrida deras hittillsvarande tonvikt på makronivån och öppna möjligheter till att mikrostudier av urbaniseringen kan ges en konsistent teoretisk förankring.

2.4 EXEMPEL PÅ OLIKA DEFINITIONER AV URBANISERINGEN

2.4.1 Den demografiska definitionen

Jag har valt att benämna de tre traditionerna i bestämd form, inte för att det saknas variationer inom de tre traditionerna, utan för att jag uppfattar dem som variationer på ett och samma tema. Jag vill dock påpeka, att det alls inte är säkert, att det perspektiv jag har anlagt då jag kategoriserat litteraturen är det enda tänkbara eller bästa. Vi har redan sett att andra forskare föreslagit andra perspektiv. Men i det valda perspektivet kan variationerna inom exempelvis den demografiska traditionen blott uppfattas som marginella i förhållande till skillnaderna mellan denna tradition och de övriga två.

Den demografiska definitionen kan utan överdrift sägas ha slagit igenom i vardagsspråket och därmed i de flesta människors föreställningsvärld. Därför skulle vi kunna kalla denna definition för den för-givet-tagna. Ett uttryck härför är att bland alla de forskare som studerat problem med anknytning till urbaniseringen underlåter i särskilt hög grad just de som använder den ganska snäva demografiska definitionen att diskutera definitionen av begreppet; de tar innebörden för given. Tisdale, som jag redan citerat en gång, hör dock till dem som faktiskt ägnat mycket utrymme åt begreppsdiskussionen.

Urbanization is a process of population concentration. It proceeds in two ways: the multiplication of points of concentration and the increase in size of individual concentrations.¹

¹ Tisdale 1956, s.338.

Jag påpekade tidigare att den demografiska definitionen, som väl kommer till uttryck i ovanstående citat, inte innebär att orsaker till eller konsekvenser av urbaniseringen betraktas som ointressanta. Tvärtom finns gott om exempel på motsatsen och nedanstående citat från två svenska geografers arbeten får bära vittne därom.

Tätortsnäringarnas tillväxt och de areella näringarnas tillbakagång har tidigare i texten berörts som en drivkraft i urbaniseringsprocessen. Som en enkel förklaring till landsbygdens avfolkning kan detta förhållande påpekas. För att förstå orsakerna bakom urbaniseringsprocessen under slutet av detta sekel måste andra och mer sofistikerade förklaringsvariabler in i bilden.¹

Ordet urbanisering brukar begagnas som en samlande benämning på de sidor hos samhällsutvecklingen, som ytrar sig i avfolkning av jord- och skogsbruksbygderna och koncentration av befolkningen till tätorterna.²

Urbaniseringen är ytterst en sida av teknikens specialisering och den därmed nödvändiga horisontella länknigen mellan aktiviteter.³

En omfattande, huvudsakligen empirisk, litteratur har under årens lopp publicerats i vad man kan kalla en mer snäv statistisk-demografisk tradition.⁴ Inte sällan har den mött kritik, oftast välgrundad, mot det tautologiska inslaget i dessa definitioner, som baserar studiet av urbaniseringen på kvantitativa definitioner av vad som är 'urbant'. Till dessa kritiker hör Gideon Sjöberg, som påpekar att det många gånger är oklart huruvida urbanisering definieras i termer av storlek, eller om storlek används som kriterium på graden av urbanitet.⁵ Särskilt tveksamt är det, menar Sjöberg, att använda samma definition vid studiet av skilda kulturer. En statistiskt baserad demografisk definition måste relateras till en specifik

¹ Öberg 1970, s.35.

² Hägerstrand 1970, förord.

³ a.a., s.20.

⁴ Bland de första mer betydande arbetena i denna tradition måste Adna Webers studie från 1899 omnämnas. Han ägnade mycket arbete åt att land för land utarbeta definitioner och säkerställa det han menade var "statistisk säkerhet". Han kritiserade dem som grundade definitionen på administrativa och politiska enheter och sökte istället ett relevant tätortsbegrepp. Se Weber 1899.

⁵ Sjöberg 1965, s.163f.

samhällsformation, dvs en i tid och rum väl avgränsad samhällsbildning.¹

Det är vanligt, särskilt bland urbansociologer, att den demografiska definitionen utpekar staden som det urbana och allt övrigt som ruralt område eller rural befolkning.² Men i den situation som allt fler länder befinner sig i, med många blandningar mellan den rena landsbygden och den traditionella stadsbygden - mindre orter i landsbygden och band av sovorter kring storstäderna - prövar många att till det urbana föra mindre tätorter och tätortslika samhällsbildningar. Svenska geografer talar exempelvis sällan om städer, vilket inte enbart beror på att staden avskaffats som administrativt begrepp i Sverige.³

Att de definitioner som tillämpas i denna forskningstradition benämns demografiska betyder inte att det urbana alltid postuleras utifrån befolkningsnumerären och befolkningstätheten i sig. Gerd Enequist är kanske den enskilda svenska kulturgeograf som ägnat mest möda åt att skapa en funktionellt grundad definition. Genom sina detaljerade studier av befolkningsagglomerationernas funktionella uppbyggnad urskilde Enequist ett tydligt mönster. Svenska orter större än 200 å 300 invånare dominerades sällan av jordbrukare, åtminstone inte om man introducerade ett tätetskriterium, eftersom man då förmår utdefiniera de agrara byformationer som varit ganska vanliga inslag i de delar av landet där Laga skiftet ej genomförts eller varit ineffektivt, som i Dalarna, i norra Sveriges kustland och på Öland.⁴ Den svenska urbaniseringsprocessen i den demografiska definitionens perspektiv visas i figur 1. Definitionen av *begreppet tätort*, till vilken Enequists arbeten delvis bidrog, lyder:

Som tätbebyggt område räknas alla hussamlingar med minst 200 invånare, såvida avståndet mellan husen normalt icke överskrider 200 meter.⁵

¹ Se också Mann 1965, s.4.

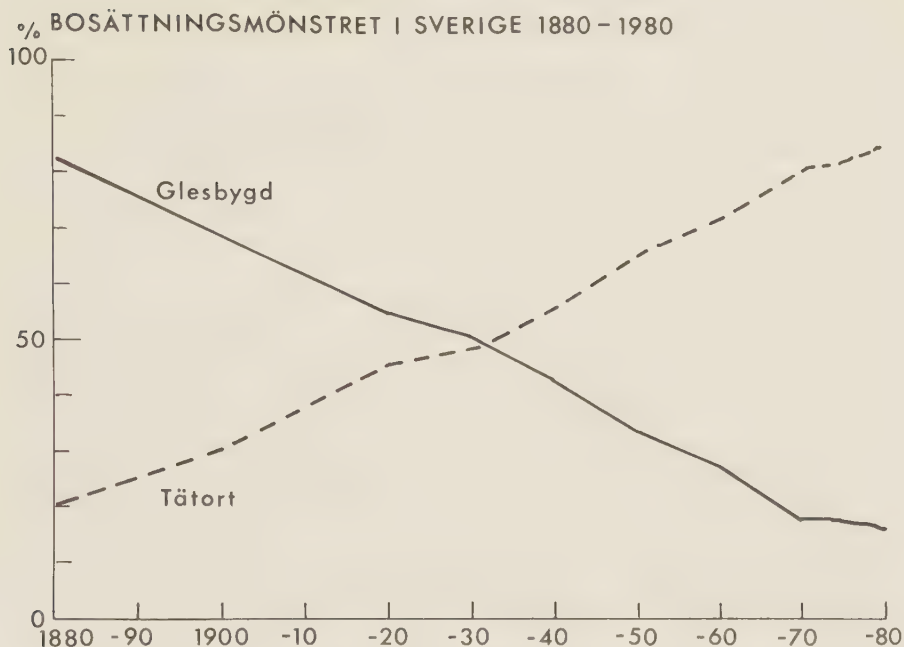
² Se t ex Davis 1971, s.34.

³ Se t ex Godlund 1963, Hägerstrand 1970 och Öberg 1970.

⁴ Enequist 1951, s.13.

⁵ FoB 1975, del 3:2, s.8. Se också Enequist 1947, 1950 och 1951. Det kan tilläggas, att Enequist kritiserade såväl SCB:s invånare- som tätortskriterium; hon föreslog 500 invånare som en lämpligare gräns och ansåg 70 meter mellan husen vara att föredra (1951).

Figur 1: Den svenska urbaniseringen i den demografiska definitionens perspektiv.

Källa: Folkräkningar och Folk- och bostadsräkningar.

2.4.2 Den strukturella definitionen

Den strukturella definitionen strider knappast mot den demografiska, utan bör snarast ses som en utvidgning av föreställningsramen. Den strukturella definitionen av urbaniseringen förknippar explicit det alltmer koncentrerade boendet med vad som urskiljs som dess orsaker: verksamhetssystemets omstrukturering.¹ Inom denna tradition är ett kausalt

¹ Begreppen verksamhetssystem och befolkningssystem används av bl a Hägerstrand, som ger följande definitioner av dem.

Helt bortsett från verksamheternas nödvändighet eller värde ur den ena eller andra synpunkten är det praktiskt att betrakta dem som en helhet för sig, lösgjord från befolkningen. Vi kallar denna helhet för verksamhetssystemet. (...) Vi kan kalla uppsättningen individer, inberäknat deras biologiska och per-

perspektiv ofta framträdande; förskjutningar mellan ekonomiska sektorer eller näringsgrenar anges orsaka en packning av människor och aktiviteter i det geografiska rummet. Mindre ofta ses processen som dubbelsidig, så att det koncentrerade boendet mer direkt antas påverka verksamhetssystemets utveckling. Överhuvudtaget sökes koncentrationens orsaker sällan särskilt djupt i drivkrafternas kombinatorik. För det mesta har man stannat där Hägerstrand stannat:

Urbaniseringen är ytterst en sida av teknikens specialisering och den därmed nödvändiga horisontella länkningen mellan aktiviteter.¹

Tillväxten av hela det industriella komplexet, av vilket urbaniseringen är det mest påtagliga yttre kännetecknet....²

Vad som orsakar teknikens specialisering och det industriella komplexets utveckling görs inte till föremål för analys, i och för sig av begripliga skäl: den akademiska arbetsfördelningen och den inomvetenskapliga traditionen. Den samhällsgeografiska traditionen är i grund och botten empirisk. Beskrivning och sortering av företeelser har varit dess starkaste sidor, teorikonstruktioner dess svagaste. Frågor om urbaniseringens djupare orsaker har inte setts som geografiska intressefrågor. På annat sätt kan jag inte tolka det tidigare ganska ljumma intresset för utvecklingens mest grundläggande drivkrafter.³ Vi kan dock på senare tid notera en förändring, som bland annat yttrat sig i ett intresse för teknikfrågor, organisation och demokrati, varför denna önskvärda djupare problematisering av de samhällsgeografiska fenomenen kanske stundar.

Så även om de som kan anses tillhöra den strukturella traditionen inte fört tankekedjorna till de djupare väsen-nivåerna, måste de hållas räkning för att ha givit urbaniseringsbegreppet en rikare bestämning. Fler-talet svenska kulturgeografer har i sina skilda studier just valt den strukturella ansatsen.⁴ Många av dem, däribland Öberg och Godlund, har som

sonliga relationer till varandra, för ett befolkningssystem. (Hägerstrand 1972, s.148f.)

Min användning av begreppen kommer att betona den geografiska aspekten, dvs hur människor och verksamheter är fördelade i rummet.

¹ Hägerstrand 1970, s.20.

² a.a., s.35.

³ Denna tolkning betyder inte att man inte skall betrakta definitionen av geografins intressesfär också som en ideologisk fråga. Se t ex Ventura 1978.

⁴ Se t ex Öberg 1970, s.9 och Godlund 1961, s.1. Den svenska kulturgeografin är i dessa avseenden influerad av dess tyska motsvarighet - en

grund den demografiska definitionen, medan följande citat från Hägerstrand utgör exempel på en mer strikt strukturell definition.

Först en begreppsbestämning. Människor, som bor i tätbebyggda samhällen över en viss storlek och ägnar sig åt annan ekonomisk verksamhet än jord- och skogsbruk eller boskapskötsel, brukar betecknas som urban befolkning.¹

Även historikern Fred Nilssons definition kan betraktas som typiskt strukturell. Han hävdar att områden där jordbruksnäringen dominerat kallats rurala, medan områden där stadsnäringarna (angivna som industri, handel och samfärdsl) dominerat betecknats som urbana. Urbanisering blir i detta perspektiv ett områdes övergång från den förra typen till den senare.²

I den strukturella definitionen är det yrkessammansättningen som främst stått i centrum för forskarnas uppmärksamhet.³ Tanken är att en orts (eller någon annan socio-territoriell enhets) yrkessammansättning direkt talar om vilken funktion orten eller området har. Men detta har John Frödin, tillsammans med Gerd Enequist, varnat för. Fast medan Frödin föreslår att forskarna skall se till orternas totala ekonomiska insats (ung. produktionsvärdet),⁴ frågar Enequist: 'Men hur skall det gå till?' Enequist ser inget sätt att lösa problemet, utan menar att:

Det tycks vara så, att till dess någon metod blivit uppfunnen för en jämförelse mellan yrkesmännens *insats*, får vi hjälpa oss fram genom att jämföra yrkesmännens antal.⁵

Det intressanta med Frödins förslag, att studera produktionen ur en ekonomisk aspekt i stället för att räkna producenter inom olika verksamheter, är att problemets fokus förskjuts från form till innehåll. Det vill säga att man mer intresserar sig för process än tillstånd, då värddeförmeringens storlek och förändring är viktigare för en orts framtid än verksamhetens art. Det är också uppenbart, att detta synsätt avlägsnar sig än mer från mikronivån, i det att enskilda individers arbeten inte görs till föremål för analys. Sammantaget kan vi säga att de olika angreppssätten inte exkluderar varandra, utan att de ger skilda och kompletterande kunskaper. Vidare måste man konstatera, att Enequists provisorium och Frödins

influens vars rötter kan sökas hos t ex Ratzel (1891).

¹ Hägerstrand 1971, s.3.

² Nilsson 1970, s.83.

³ Se t ex Nelson 1947 och Myklebost 1959, s.9-22.

⁴ Frödin 1946, s.179.

⁵ Enequist 1947, s.244.

kritik alltså gäller. Avhandlingens 3:e kapitel, som ägnas den svenska urbaniseringen i ett huvudsakligen strukturellt perspektiv, ställer bl a 'yrkesmännens antal' i diskussionens centrum.

Tisdale har förutskickat, att problem uppstår om definitionen utvidgas bortom den demografiska varianten.¹ Problemet tycks uppstå då man ger begreppet 'urban' en dubbelsidig bestämning, som bl a Hägerstrand valt att göra. Vi erhåller en fyrfältsmatris, där endast 2 av de 4 fälten representerar de entydiga formerna urbant respektive ruralt, medan de övriga 2 fälten framstår som odefinierade mellanformer.

Tablå 3. En dubbelsidig bestämning av det urbana och rurala.

Boende	Arbete	
	Urbant	Ruralt
Urbant	1	2
Ruralt	3	4

En befolkning bestående av pendlare återfinns i matrisens 2:a och 3:e cell. Pendlingen är av så stor omfattning, att vi inte ens i ett makroperspektiv kan bortse från den. På en lägre nivå och då framför allt på mikronivå framstår inkonsekvensen i definitionen i naken skepnad. Räddningen, om det nu bjudes någon sådan, ligger i att betrakta den rural-urbana relationen inte som en dikotomi, utan som ett *kontinuum*. Sällan för man dock denna nödvändiga diskussion, varför det är motiverat att påpeka det problematiska inslaget i en definition med dubbelsidig bestämning av ett begrepp. Om definitionen betraktar det rural-urbana dikotomt kan den inte negeras - vi kan inte rätt beteckna människor som bor i glesbygd och arbetar i staden eller som bor i staden och ägnar sig åt jordbruk.

Behovet av att diskutera den rural-urbana relationen i termer av dikotomi kontra kontinuum är ännu större vid en beteendecinriktad definition, varför jag får skäl att återkomma till detta (avsnitt 2.5).

Den norske socialantropologen Ottar Brox visar i sina studier av norra Norges och glesbygdens problem, att det finns en möjlighet att inkludera individnivå i den strukturella ansatsen. Brox menar, liksom för övrigt många av dem som studerar förändringar i beteenden och attityder under urbaniseringsprocessen, att urbaniseringen inte bara kan betraktas som en specifik migrationsström, utan att vi istället skall se till vad flyttningen från glesbygd till tätort betyder för människorna.

¹ Tisdale 1956, s.338.

Med urbanisering menar jag i detta arbete både att folk går över från att täcka en betydande del av sin egen konsumtion genom egen produktion till att sälja sin arbetskraft och att folk lämnar landsbygden och flyttar till städer och tätorter.¹

Brox arbetar främst med det strukturella perspektivet och det är förändringar i människors produktions- och konsumtionssfär som görs till forskningens huvudobjekt. Brox visar exempelvis, att flyttare från glesbygd/perifera landsdelar visserligen får högre monetära inkomster efter genomförd flyttning, men de får också betydligt högre utgifter i det att självhushållsandelen sjunker. En större del av deras livssfär *läggs under marknadens utbytesrelationer*. Detta är, menar Brox, ett av urbaniseringsprocessens mest utmärkande drag. I själva verket är denna marknadens subsumtion av människors existensmedel förutsättningen för och drivkraften bakom den tilltagande arbetsdelningen. Dessa två företeelser - marknaden och arbetsdelningen - måste som jag ser det inkluderas i en analys av urbaniseringens orsaker.

Carl-Gustaf Thornström gör i sin avhandling en mycket intressant analys av just marknadsexpansionen och dess konsekvenser i en svensk skärgårdsby.² I ett brett historiskt, mikroorienterat perspektiv analyseras utvecklingen på Strupö. Thornströms slutsatser är att marknaden successivt konkurrerade ut merparten av de existensmedel och produktionsmedel som tidigare producerades inom ramen för familjebruket. Det senare kollapsade och reducerade därmed fiskarbönderna till yrkesfiskare och ensidiga råvaruproducenter. Marknadsexpansionen och övergången till lönearbetare och/eller småproducenter gick hand i hand.

Samma mekanismer som enligt vad Thornström påvisar genererar lokalsamhällets reducerade autonomi får på andra sociologiska och geografiska nivåer urbaniseringen som resultat. Perspektivet är som vi sett fortfarande att betrakta som strukturellt, i det att urbaniseringen härleds från förändringar i verksamhetssystemet i vid mening.

Det finns dock i den strukturella ansatsen en uppenbar risk att analysen av relationerna mellan verksamhets- och befolkningssystemen blir för reduktionistisk. Ty på samma gång som vi tillstår att de båda systemen kan sägas vara geografiskt/formmässigt kongruenta - dvs människor måste i det stora hela bo där verksamheterna bedrivs - innebär inte detta att alla relationer mellan de bägge systemen skulle vara interna, kausala eller liknande. Tvärtom kan vi peka på flera fall där förändringar i befolkningssystemet inte orsakas av förändringar i verksamhetssystemet och vice versa. Åtminstone följande relationer och situationer torde vara tänkbara.

¹ Brox 1970, s.66.

² Thornström 1978.

Tablå 4. Relationer mellan förändringar i verksamhets- och befolkningssystem.

Situationer och relationer	Befolkningssystem	Verksamhetssystem
1	Icke-förändring	Icke-förändring
2	Icke-förändring	Förändring
3	Förändring	Icke-förändring
4a	Förändring	Förändring
4b	Förändring	Förändring

1. Kanske skulle man i praktiken kunna bortse från icke-förändringar, i det att denna situation inte precis utmärker jordisk existens. Men samtidigt är det klart - återigen på en viss abstraktionsnivå - att system inte stundligen genomgår *kvalitativa* förändringar. Så åtminstone på kort sikt är icke-förändringen realistisk.

2. Här har vi ett läge där verksamhetssystemet förändras, men där denna förändring inte har en orsak eller en konsekvens (omedelbart) i förändringar av befolkningssystemet. Vi har alltså att göra med en i förhållande till modellen externt utlösande orsak till förändringen av verksamhetssystemet.

3. Att befolkningssystemet kan omstruktureras ganska mycket utan att detta så mycket berör verksamhetssystemet utgör exempelvis 1970-talets småhusexpansion ett i tiden näraliggande exempel på. Indirekt får givetvis de flesta sådana förändringar konsekvenser för verksamhetssystemet; exempelvis så att småhusbyggande gynnar privatbilism och missgynnar (försvårar) kollektivtrafikförsörjning, vilket leder till framgångar för bilindustrin men inte för kollektivtransporttillverkarna. (Även om samma koncerner producerar bägge produkterna så har relationen bestämda, t ex rumsliga, konsekvenser.)

4. Vi får här skilja på en situation där en extern relation råder och en annan där en intern relation förefinnes.

a. *Extern relation.* Härmed avses ett läge där bägge systemen genomgår förändringar, men där orsakerna inte är inbördes systemrelaterade. Det kan vara svårt att empiriskt särskilja förändringar med denna externa relation från dem där interna relationer föreligger, men det är en teoretisk distinktion vi måste göra.

b. *Intern relation.* Här har vi en situation där en förändring av verksamhetssystemet *leder till* förändringar av befolkningssystemet eller vice versa. Riktningen i denna kausala relation har länge stått under debatt. Den vanligaste positionen representeras av t ex Kain, som hävdar att männi-

skor flyttar till jobben. På senare år har detta ifrågasatts av bl a Foster & Richardson och Steinnes.¹ De senare hävdar att kausaliteten oftast är den omvända, åtminstone i ett urbant-ruralt perspektiv.

Bland de fallgropar det strukturella perspektivet rymmer är sannolikt risken för reduktionism den allvarligaste. Fenomenen - i det här fallet människors och verksamheters geografiska förändringar - avslöjar inte relationernas väsen: de ökar blott tillträdet.

2.4.3 Den beteendeorienterade definitionen

Sociologer och psykologer har sedan länge lagt andra aspekter än de demografiska och sysselsättningsmässiga på urbaniseringens och urbanismens problematik. Vad man framför allt efter Louis Wirth's klassiska artikel 'Urbanism as a way of life' intresserat sig för är befolkningens levnadssätt.² Wirth baserar själv sin teori på en demografisk definition, men ger den också ett sociologiskt innehåll då han skriver:

(a city is) a relatively large, dense, and permanent settlement of socially heterogeneous individuals.³

Wirth menar att storleken på en ort är positivt korrelerad till förluster av personliga kontakter och deras ersättande av nya, mer sekundära, institutionella kontakter. Vidare menar han att en ökande ortsstorlek resulterar i splittring av de mellanmänniskliga relationerna, anonymitet och specialisering. Specialiseringen kräver dock samarbete, men enligt Wirth är de nya grupprelaterade kontakterna mindre varaktiga och mer ytliga än vad som tidigare varit fallet i det rurala livet. Wirths begreppsdiskussion fokuserar levnadssätt och livsformer.

En sociologisk definition måste uppenbarligen vara så omfattande, att den inbegriper alla de väsentliga särdrag som (dessa) olika typer av städer har gemensamt som sociala företeelser. (...) Vi kan vänta att framträdande grunddrag i den urban-sociala strukturen skall variera i enlighet med storlek, befolkningstäthet och skillnader i städernas funktionella typ.⁴

¹ Kain 1968, Foster & Richardson 1973 och Steinnes 1982.

² Wirth 1938. Wirth var givetvis inte den första som intresserade sig för denna sida av urbanismen. Det är lätt att urskilja dels en sociologisk (Durkheim), dels en socialpsykologisk (Simmel) influens. Se t ex Fischer 1972, s.187ff.

³ a.a.

⁴ Wirth 1971, s.163.

Den bärande tanken hos Wirth är att något som i grunden förknippas med staden - urbanism - sätter sin prägel på områden utanför staden, ja på hela samhället. Wirth pekar i detta sammanhang också på den fara vi tidigare såg fanns i att anlägga ett ahistoriskt perspektiv på urbaniseringen, samt på betydelsen av att hålla isär urbaniseringsprocessen och den industrikapitalistiska utvecklingen. Wirth hävdar att det tveklöst är så, att de moderna städernas uppkomst haft samband med den elektriska maskinteknikens genomslag, samt med massproduktionen och kapitalismen. Men trots detta var de förindustriella och förkapitalistiska städerna ändå städer.¹

När vi konfronteras med den beteendeorienterade definitionen möter vi också ett nytt studieobjekt, något som Göran Lindberg framhåvt. Lindberg hävdar att urbaniseringen i huvudsak är ett *humanistiskt* fenomen, där individers beslut och handlingar måste uppmärksammas.² Detta studieobjekt har de svenska kulturgeograferna hittills inte i någon större utsträckning gjort till sitt, även om andemeningen i den wirthska tanketraditionen präglats bl a Hägerstrand.³ Och också Lennart Améen:

En mycket påtaglig effekt av modern urbanisering är att de växande städernas omgivningar i ökande grad blir stadsbetonade långt innan de blir stadsmässigt bebyggda.⁴

Nils Lewan har i några artiklar berört vad han kallar *den dolda urbaniseringen*,⁵ ett begrepp hemmahörande i den 4:e kategorin i tablå 2, och som syftar på en funktionsförändring av lantbebyggelsen. Det är därför inte helt korrekt att hänföra den dolda urbaniseringen till den beteendeorienterade definitionen, men det är dock i denna tankeriktning man skall se det; det är innehållet i användningen av en fysisk miljö, i en ekonomisk eller mental aktivitet, som är det väsentliga när vi talar om urbanisering i det beteendeorienterade perspektivet - inte husens eller aktiviteternas rumsliga belägenhet.

Ett annat begrepp som bör nämnas i detta sammanhang är *mental urbanisering*. Från en föreställning om urbana levnadssätt - vanor, beteenden och attityder - emanerar detta begrepp, som används för att beteckna en process i riktning mot 'det urbana'.⁶ Oftast syftar man på den förändring

¹ a.a., s.162.

² Lindberg 1971, s.34.

³ Se t ex Hägerstrand 1970, s.39.

⁴ Améen m fl 1970, s.1.

⁵ Lewan 1969.

⁶ Första gången begreppet dyker upp i den svenska forskningsdiskussionen är, vad jag kunnat finna, 1962:

av glesbygdsbefolkningens attityder och tankevanor, som ofta iakttagits föregå en senare flyttning från land till stad. Ibland har den mentala urbaniseringen betraktats som en förutsättning för eller åtminstone en bidragande orsak till flyttningen. Det är ett begrepp som utmärkt väl fungerar på mikronivå - ja, i själva verket är det där det hör hemma. Det gäller för övrigt för hela den beteendeenriktade traditionen, i vilken det tycks finnas ett större utrymme för studier av enskilda individer än vad fallet är beträffande de två övriga, tidigare diskuterade traditionerna.

Om den strukturella definitionen kan sägas öppna urbaniseringsbegreppet mot processens drivkrafter vänder den beteendeenriktade definitionen intresset mot dess konsekvenser. Och om den demografiska definitionen begränsar intresset till den fenomenologiska nivån, innebär såväl den strukturella som den beteendeenriktade ett väsendjupare sökande. Och även om den demografiska definitionen tycks enklast att ge ett operationellt innehåll, tvingas man även där, liksom i de bägge andra definitionerna av urbaniseringsbegreppet, att diskutera och precisera vad som avses med urban och rural. Därför skall jag i det följande avsnittet ta upp just detta problem till behandling.

2.5 OM DEN RURAL-URBANA RELATIONEN

Det har gjorts flera försök att precisera och operationellt bestämma innehållet i begreppsparet ruralt/urbant. Jag väljer här att ta min utgångspunkt i en tidig studie av det europeisk-amerikanska sociologiska forskarparet Pitirim Sorokin och Carle Zimmerman.¹ Deras 'Principles of rural-urban sociology' är ett till såväl innehåll som omfång rikt arbete, vilket under årens lopp blivit flitigt utnyttjat av urbaniseringsforskare. De kriterier som diskuteras i deras behandling av skillnaderna mellan de urbana och rurala 'världarna' äger, trots det dryga halvsekel som förlöpt sedan de formulerades, alltså ett tillräckligt mått av intresse för min diskussion för att motivera ett tämligen utförligt återgivande.

Sorokin & Zimmerman (S&Z) nämner nio kriterier, vilka var för sig sägs vara korrekta men enligt författarna själva otillräckliga indikatorer på graden av 'urbanitet'. S&Z hävdar att de tillsammans tagna utgör ett starkt mått på skillnaden mellan det rurala och det urbana. Kriterierna är inte oberoende av varandra, tvärtom är de oftast korrelerade, ibland t o m uppenbart och kausalt, med varandra. Men som sagt, sammantaget förmår de fånga in de viktigaste aspekterna på den rural-urbana relatio-

Constandze skiljer på fysisk urbanisering - urbanisering på marken i form av bebyggelse mm - och mental urbanisering. Härmed avser han den ändrade inställning som landsbygdsbefolkningen fått och får i och med att kommunikationerna i vidaste mening förbättras och byggs ut...(Ståhlberg 1962, s.234.).

¹ Sorokin & Zimmerman 1929.

nen.

Det första kriteriet på skillnader mellan den rurala och den urbana världen, och den enligt författarna mest grundläggande, är den skillnad i arbete/sysselsättning som här föreligger; *det rurala förknippas med det agrara*. Det agrara - samling och odling av grödor och animaliska produkter - påverkar inte bara den aktiva befolkningen, som deltar direkt i verksamheten, utan även 'den passiva rurala befolkningen', t ex barnen.¹

Det andra kriteriet hänvisar till en skillnad som ligger blottad i uttrycken glesbygd och tätort; den miljömässiga kontrasten, som både är lätt iakttagen och stundom ömsesidigt lockande på respektive befolkning. *Det rurala* innebär naturkontakt och *det urbana* större artefaktkontakt.²

Visst har väl jord- och skogsbruket genomgripande förändrats och maskinen trätt in som en förmedlande och skapande länk mellan producenten och miljön - och därmed skapat en i förhållande till tidigare mer indirekt relation mellan arbetets subjekt och objekt. Och visst har väl artefakterna brett ut sig även i glesbygden där allt mindre är orörd natur och alltmer av bostadshus och andra byggnader påminner om stadsbebyggelsen. Men ingen kan förneka den betydande skillnad som dock kvarstår och som än idag gör S&Z:s andra kriterium till ett giltigt sådant.

Det tredje kriteriet, liksom för övrigt också *det fjärde*, behandlar den skillnad mellan land och stad som den demografiska definitionen av urbaniseringen tagit fasta på, nämligen *befolkningens antal resp täthet*, som alltså antas vara betydligt större i urbana miljöer.³

Det femte kriteriet behandlar den sociala sammansättningen och därpå grundad *skillnad i attityder och beteenden*. Individerna i rurala miljöer är, hävdar S&Z, betydligt mer homogena i dessa avseenden och de utpekar två faktorer som orsaker till det iakttagna förhållandet. För det första rekryteras den urbana befolkningen i större utsträckning från ett vidare geografiskt område. För det andra har urbana miljöer en större arbetsdelning, större social differentiering och stratifiering samt större skillnader i levnadsstandard än vad som generellt gäller för rurala miljöer.⁴

Här finns all anledning att förmoda, att förhållandet i Sverige under in-
nevarande sekel på ett genomgripande sätt har förändrats - i riktning mot
utjämning av skillnaderna. Men ännu är det för tidigt att avfärda S&Z:s
femte kriterium från scenen. Härför krävs mera studier. Den engelske
sociologen och socialgeografen Raymond Pahl har gjort en intressant

¹ a.a., s.15.

² a.a., s.17.

³ a.a., s.19-20.

⁴ a.a., s.23f.

iakttagelse rörande den sociala sammansättningen i de rurala områdena i Storbritannien. Pahl menar att på grund av de kostnader som är förbundna med att övervinna rumsliga avstånd kommer invånarna i rurala områden att utgöras dels av dem som av arbetet tvingas att bo där, dels av dem som har ekonomiska resurser som medger ett fritt val att bo där (permanent eller för helger och övrig fritid). Resultatet har blivit *en social polarisering* av glesbygdsbefolkningen och den sociala interaktionen mellan de två kategorierna är oftast liten eller obefintlig.¹ En liknande utveckling sker också i mindre tätorter och städer, framför allt i de delar av landet där det turistiska attraktionsvärdet är högt. Ett svenskt exempel är utvecklingen i de bohusländska fiskelägena, där de höga markpriserna tenderar att konkurrera ut den lokala befolkningen från bostadsmarknaden. Det finns alltså all anledning att undvika generella utsagor om den sociala sammansättningen i olika geografiska miljöer. Det är, vilket inte nog kan understrykas, ett komplicerat och föränderligt samspel mellan sociala och geografiska strukturer som ger de specifika, lokala utfallen.

Det sjätte kriteriet behandlas ganska utförligt och handlar om rörlighet: *geografisk, yrkesmässig samt övrig social rörlighet*. I S&Z:s omfattande argumentation skymtar ett ledmotiv; utrymmet för rörlighet är mindre för den rurala befolkningen: färre yrken, homogenare klassammansättning, högre andel eget ägande av bostäder och produktionsmedel (betyder materiell tröghet mot rörlighet) etc.²

Den sjunde 'permanenta och konstanta skillnaden' mellan den urbana och den rurala världen är enligt S&Z migrationsströmmarnas riktning. Huvudtendensen är att *nettomigrationen gynnar de urbana miljöerna*.³

Till en del beroende av hur man definierar den urbana respektive den rurala världen, kan detta kriterium bli problematiskt att upprätthålla. Anledningen härtill kunde knappast S&Z förutse, nämligen den utflyttning från större orter till mindre tätorter och till den glesbygd, som framför allt under 1970-talet var en odiskutabel tendens i flera länder.⁴ Men utflyttning resulterar oftast i pendling och kan således i viss mån betraktas som en pseudoflyttning, i den meningen att det urbana livet behåller greppet om de enskilda människornas tillvaro. Och som historisk tendens är författarnas iakttagelse ovedersäglig. De undantag som finns - och som S&Z också refererar - förknippas med 'katastrofala perioder' i vissa länders historia:⁵ sönderfallet av de tidiga grekiska, kartagiska, egyptiska,

¹ Pahl 1970, s.105.

² Sorokin & Zimmerman 1929, s.28.

³ a.a., s.44.

⁴ Denna s.k. "turnaround trend" behandlas i Andersson 1982, kap.11. Där ges också referenser till andra forskare.

⁵ Sorokin & Simmermann 1929, s.44.

babylonska, persiska, judiska och romerska kulturerna samt den första postrevolutionära 5-årsperioden i Ryssland. Till detta kan läggas den katastrofala kmeer-epoken i Campuchea, då ett liknande förfall av de urbana miljöerna blev resultatet.

Only when, owing to various causes, a whole country entered a period of disastrous and catastrophic period of economic, political, moral, mental, social decay, and disorganisation, has there been a termination of this 'exodus' from country to the city and from agriculture to urban occupations or a greater powerfulness of the migratory current from city to rural parts and from urban to agricultural occupations.¹

S&Z använder ordet *ruralisering* för att beteckna denna i tider av social omvälvning, katastrof, nedgång etc, omvända flyttningsström.²

Det åttonde kriteriet behandlar den sociala sammansättningen i de skilda befolkningsgrupperna. Det urbana samhället antas ha större social differentiering och stratifiering än rurala områden.³ Den större sociala differentieringen i städerna menar författarna beror av den betydligt större arbetsdelningen där (jämför kriterium 5); det urbana samhällets kännetecken är bl a just komplexiteten, vilken gäller mer än arbetets organisation.⁴

Idag, när jordbrukarna undergått en drastisk numerär minskning och när det urbana samhället dominerar bilden, känns den åttonde iakttagelsen en smula inaktuell. Det kan dock gälla för flera av de nio kriterierna, men då mitt intresse inte blott gäller dagens situation, utan snarare *de erfarenheter som de idag levande människorna har av urbaniseringen* (vilket utsträcker intresset till åtminstone hela detta sekel), i denna situation är det åttonde kriteriet av fortsatt intresse.

¹ a.a., s.45.

² Jag nämner detta här, inte som ett historiskt överspelat undantag, utan som en enligt många fullt möjlig och t o m nära förestående förändring av relationen mellan land och stad: den sociala/politiska/ekonomiska katastrofen, t ex ett kärnvapenkrig. Det är inte att förvåna sig över, att de som söker alternativ i denna situation söker ett "ruralt" sådant: självförsörjning, jordbruksproduktion etc.

³ a.a., s.45.

⁴ Flertalet tidiga svenska stadsforskare ansluter sig till tesen om stadens större differentiering. Se exempelvis Ahlmann 1934, s.7 och William-Olsson 1937, s.17. Ahlmanns arbete är en fortsättning på Sten de Geers studier och leder till en definition av staden som "en agglomeration med tydlig inre differentiering". William-Olssons bidrag kan främst sägas bestå i att han klarare betonar det socialgeografiska momentet. (Se Frödin 1946, s.180.)

Det nionde och sista kriteriet kan ses som en förelöpare till senare arbeten av bl a Louis Wirth, i det att intresset riktas mot individens beteende.

Differences in the System of Social Interaction. The ninth principal and constant difference between the aggregates studied is a quantitative and qualitative difference in the system of social contact or interaction of the members of both communities.¹

De mellanmännsliga kontakterna påstås alltså vara annorlunda på landet än i staden, och det beror till en del på att antalet människor i det rurala samhället är mindre. Dock finns det också kvalitativa aspekter på skillnaderna, t ex så att det sociala nätverket är rumsligt mer begränsat i rurala miljöer. Det finns enligt författarna flera orsaker till den urbana befolkningens mer spridda kontaktnät; stadens funktion, ja själva dess tillkomst, har att göra med handel och utbyte. Vidare finns en stor andel inflyttare och man reser mer än den rurala befolkningen. S&Z hävdar också att det vanligen är så att en större andel av den urbana befolkningens mellanmännsliga kontakter är av sekundär, formell karaktär, än vad som gäller för rural befolkning.² Utan att själva termen används, pekar de på den större *rolluppsättning*, som en urban invånare har. Sorokin & Zimmerman nämner här *gestaltbegreppet*, som de anser förmår ge ovanstående fenomen en referensram. Människan i staden lär mera sällan känna dem med vilka hon interagerar till hela personligheten - bilden blir fragmenterad och förmår inte återge en sammansatt gestalt av människan ifråga. Flera och med denna iakttagelse närbesläktade teser förs fram i samband med det nionde kriteriet, t ex att de mellanmännsliga relationerna i staden är av mindre varaktig karaktär än i rurala områden.³

Därmed har Sorokins och Zimmermans nio kriterier på skillnader mellan de rurala och urbana världarna presenterats, och jag låter författarna själva ge sin syn på kriteriernas användning.

The above does not exhaust the differences between the urban and rural worlds but it is sufficient to serve as a starting compound concept for further analysis.⁴

Det är som utgångspunkt för fortsatta studier och vidare analys, som Sorokins och Zimmermans kriterier kan utgöra ett redskap för forskning kring den rural-urbana relationen. De erbjuder ett nivåöverskridande och sammansatt perspektiv på urbaniseringsprocessen, även om iakttagelserna till en del är bristfälliga eller av de senaste 50-60 årens utveckling re-

¹ a.a., s.48.

² a.a., s.51.

³ a.a., s.53.

⁴ a.a., s.56.

ducerats till rudiment i den sociala situation som idag är aktuell i Sverige och andra västländer.

Jag uppfattar inte Sorokins och Zimmermans teoretiska ambition som lika högt ställd som deras önskan att peka på de empiriskt iakttagbara och belagda skillnaderna mellan det rurala och det urbana. Här ligger förstås en fara. Man diskuterar formen mer än innehållet, eftersom man tilldelar begreppen rural och urban en självständig betydelse för samhällsutvecklingens gestaltning, egentligen utan att diskutera processens drivkrafter eller vad som är allmänt och särskilt i den. Raymond Pahl sätter fingret på en öm punkt, när han diskuterar tesen om de sociala relationernas förändring från primär till sekundär art i städerna. Han hävdar att trots att många sociologer visat motsatsen kvarstår missuppfattningen, att blotta storleken av urbana agglomerationer skulle verka nedbrytande på de sociala relationerna. Pahl menar att det är fruktlöst att hävda att olika typer av geografiska miljöer genererar specifika sociala mönster - åtminstone beträffande dagens moderna, industriella samhällen. Med en tilltalande formulering säger Pahl:

Some people are of the city but not in it, whereas others are in the city but not of it....¹

Att det skulle vara fruktlöst godtas inte av Claude Fischer, som behandlar tre teorityper kring social-psykologiska konsekvenser av urbanismen.

1. *Deterministiska.* Louis Wirth anges som upphovsman och hans perspektiv summeras i uttrycket 'Theory of urban anomie'. Urbanism bidrar till/skapar social upplösning och personlighetsupplösning.
2. *Kompositionella.* Dessa är icke-ekologiska teorier, som alltså förnekar att 'det urbana' har någon bestämd konsekvens för sociala relationer. Skillnader mellan rurala och urbana miljöer ses istället som resultat av olikheter i den sociala sammansättningen.
3. *Subkultur-teori.* Denna godkänner den kompositionella ansatsen, men hävdar ändå att 'det urbana' ger vissa specifika effekter på befolkningen, effekter som liknar dem deterministerna ser som bevis på social ordning och upplösning.²

¹ Pahl 1970, s.101. Pahl menar också - med rätta - att även om man kan konstatera skillnader mellan land och stad, så återstår att förklara varför.

² Fischer 1976, s.27.

Den deterministiska teorin har sina rötter hos George Simmel och Robert Park, vilka Wirth tog stort intryck av.¹ Wirth var uppenbart påverkad också av Tönnies' analys av samhällets utveckling från 'Gemeinschaft' till 'Gesellschaft', något som t ex Anthony Giddens noterar men också kritiserar.² Kritiken av den deterministiska teorin kommer framför allt från den kompositionella skolans företrädare, t ex Herbert Gans och Oscar Lewis.³ Till skillnad från Simmel, Park och Wirth tror inte Gans och Lewis att urbanismen försvagar de primära sociala grupperna. Liksom den första teorins försvarare tar den andra sin utgångspunkt i Chicagoskolans sociologi, men betonar mer insikterna om städerna som mosaiker av olika sociala världar.⁴ Det sociala livets dynamik i en stad beror enligt den kompositionella skolans försvarare på icke-ekologiska faktorer, som klassammansättning, etnicitet, befolkningens familjesammansättning och stadium i livscykeln etc. Urbanismen kan ha konsekvenser för beteende och personlighet, men denna effekt är obetydlig jämfört med nämnda faktorer. Bägge de två första teorityperna framhäver den sociala miljöns centrala betydelse för beteendet, men endast den första anser att storleken och befolkningskoncentrationen i sig är upphovet till städernas sociala miljö.⁵

Den tredje teoriansatsen - subkultur-teorin - säger att urbanismen skall uppfattas som en oberoende påverkansfaktor på det sociala livet, men inte som en faktor som verkar destruktivt på de sociala relationerna och de sociala grupperna, som deterministerna antar, utan tvärtom: urbanismen förstärker dem.

The most significant social consequence of community size is the promotion of diverse subcultures.⁶

Detta innebär att subkulturteoretikerna delar kompositionsteoretikernas åsikt, att intima sociala nätverk existerar även i urbana områden, samt att de med deterministerna delar åsikten, att ekologiska faktorer producerar signifikanta effekter på den sociala verkligheten i den urbana miljön. Den urbana miljön skapar och förstärker subkulturer. *Skapandet* av den urbana mosaiken beror, enligt Fischer och andra subkulturteoretiker, på, för det första, att stora städer attraherar flyttare från ett vidare geografiskt område än mindre orter (vilket leder till större kulturell differentiering inom befolkningen). För det andra producerar stora städer

¹ Simmel 1981 (1905) och Park 1916.

² Giddens 1981, s.141.

³ Gans 1962, 1967 och Lewis 1965.

⁴ Fischer 1976, s.34.

⁵ a.a., s.35.

⁶ a.a., s.36.

större strukturell specialisering (varje strukturell enhet skapar vanligen sin egen subkultur). *Förstärkandet* av subkulturer beror likaså av två processer. Dels 'den kritiska massans betydelse' (en liten orts subkultur består per definition av få människor, vilket ökar svårigheterna att reproducera kulturen och hålla den vital), dels förstärks subkulturer av en ökning av hoten mot dem (i en urban miljö - med starka subkulturer - intensifieras vaktslåendet om den egna kulturen: hot leder till mobilisering). Slutsatsen är alltså att urbanismen *har* direkta konsekvenser för den sociala miljön.¹

Fischers omfattande empiriska redogörelser för forskningen kring den rural-urbana relationen leder till slutsatsen, att subkultur-teorin är den som får bäst empirisk täckning. Det är en slutsats jag gärna delar, även om kulturbegreppet i allmänhet och subkulturbegreppet i synnerhet är långt ifrån något entydigt och lättanvänt begrepp. Det positiva med subkultur-teorin är att den starkare än de övriga betonar det samspel som finns mellan sociala och geografiska strukturer - den bortser inte från geografin (den ekologiska faktorn), men den reducerar inte heller sociala processer till geografiska. Den öppnar därför möjligheter till ett dialektiskt synsätt på den rural-urbana relationen. Det negativa är det alltför funktionalistiska synsättet och den alltför generaliserade slutsatsen. Det existerar kvalitativa skillnader mellan olika subkulturer - t ex kan inte en etnisk grupp behandlas på samma sätt som en yrkeskategori - och de band som förenar en subkultur kan vara helt andra än dem som förenar en annan. Beroende på en orts specifika historia kan därför en liten ort hysa både fler och mer antagonistiska subkulturer än en större.

Fischer gör även en bedömning av några genomgående temata i forskningen kring den rural-urbana relationen - temata som vi delvis känner igen från Sorokin & Zimmerman. Ett sådant genomgående tema, hypotesen om *natur/kultur-relationen*, är, summerar Fischer, i väsentlig utsträckning korrekt i sin distinktion mellan land och stad. Ett annat tema är att det rurala förknippas med *social närhet och förtrogenhet* (familiarity) medan det urbana förknippas med *främlingsskap*. Även om detta kan tyckas giltigt på ett ytligt plan, underkänner Fischer med stöd av tidigare forskning denna hypotes. Ett tredje tema är att *samfällighet* (communality) förknippas med det rurala medan *individualism* förknippas med det urbana. Också denna föreställning saknar empiriskt stöd. Tvärtom är de primära sociala grupperna och mellanmänskliga relationerna utmärkande drag också för urbana miljöer. Skillnaden är den sociala differentieringen - subkulturfenomenet. Det fjärde ofta förekommande temat är att *tradition ställs mot förändring*, så att det traditionella förknippas med det rurala. Detta är, menar Fischer, i allt väsentligt en hållbar distinktion.²

¹ a.a., s.38.

² a.a., s.18 och 239f.

För svenskt vidkommande har Harald Swedner i avhandlingens form sökt att pröva delar av den Sorokin & Zimmermanska typologin. I två empiriska studier jämförs dels arbetare med bönder, dels skolbarn i skilda boendemiljöer med varandra med avseende på attityder och beteenden. Swedner finner - studien avser förhållanden vid slutet av 1950-talet - skillnader mellan de olika kategorierna utefter den rural-urbana dimensionen och detta gäller flera av de studerade variablerna. Författaren vill dock själv begränsa räckvidden av de erhållna resultaten, såväl vad avser deras giltighet i andra socio-geografiska miljöer (undersökningsområdet utgörs av Hässleholmstrakten), som vad avser deras framtida existens. Särskilt det senare understryks.¹

Sorokin & Zimmerman betraktar skillnaderna mellan land och stad som ett i tid och rum relationellt *kontinuum*. Och just frågan om relationen urban/rural skall uppfattas som kontinuerlig eller som dikotom har intresserat många forskare, som t ex Smith i en bok om det rurala livets sociologi.

Rather than consisting of mutually exclusive categories, rural and urban, the general society seems to resemble a spectrum in which the most remote backwoods sub-rural settlements blend imperceptibly into the rural and then gradually through all degrees of rural and suburban into the most urban and hyper-urban way of living.²

Smith betraktar relationen mellan det rurala och det urbana som en rörelse utefter en skala, närmast som ett kontinuum.

Philip Hauser summerar i en artikel från 1960-talets början den kritik som från skilda håll riktats mot idealtypskonstruktioner (som den av Sorokin & Zimmerman föreslagna skalan). Denna typologiska metodik, som föreslagits samhällsvetenskapen av Max Weber och sedermera fruktbart använts av bl a Talcott Parson, menar Hauser i och för sig vara önskvärd - bara den håller för en empirisk prövning. Hauser refererar flera studier där idealtypskonstruktioner använts och där det framkommit, att empirisk prövning påvisat deras brister. Duncan & Reiss menar exempelvis, att frågan om den rural-urbana relationen är av dikotomt eller kontinuerligt slag är överspelad.³

Swedner, som nämndes ovan, utgör ett exempel på en forskare som arbetat med kontinuum-föreställningen samtidigt som dess relevans ifrågasatts. Vad såväl Swedner som Duncan & Reiss menar, är att relationen *inte är linjär*, vilket de anser bör vara en förutsättning för att vi skall tala

¹ Swedner 1960, s.332f.

² Smith 1951, s.43.

³ Dikotomin kan ha gällt tidigare, men idag gäller varken den eller den kontinuerliga skalan. Se Hauser 1965, s.508.

om ett kontinuum. Detta är ett värdefullt påpekande; vi kan inte betrakta relationen mellan det urbana och det rurala som vare sig en dikotomi eller ett kontinuum, där de sociala formerna antingen skulle vara av blott två kvalitativt skilda slag eller befinna sig utefter en skala från den rena glesbygden över olikstora tätorter till metropolerna. Det är sannolikt både enklare och svårare än så; *enklare*, ty produktionssättet har i exempelvis Sverige blivit alltmer enhetligt kapitalistiskt: självhushållningen utträngd i den yttersta periferin, lokala marknader tenderar att bryta samman på allt fler produktområden, starka beroenderelationer finns mellan människor och mellan landsdelar. Skillnader i levnadsvillkor och attityder efter vilken ortsstorlek man bor i minskar i denna situation. *Svårare*, därför att de icke-linjära skillnader som trots allt finns är mer problematiska att hantera än vad fallet vore om idén om ett glidande kontinuum kunde upprätthållas.

Vid sidan av Hausers och andras liknande kritik dyker det under 1950-talet också upp forskare som menar, att frågan om hur relationen mellan det urbana och det rurala skall betraktas blivit inaktuell av ett annat skäl: skillnaderna har sociologiskt sett suddats ut. Detta antyddes också ovan. Man menar helt enkelt, att det som i de strukturella och beteendeinriktade definitionerna sagts karakterisera det urbana - industri- och serviceproduktion, anonymitet, förändring av de sociala kontakterna i riktning mot mer instrumentella, sekundära relationer mm - numera präglar hela samhället.¹ Vad som förr var 'rural' produktion (jord- och skogsbruk) drivs idag i en högmekaniserad form (hönserier, svin- och nötdjursproduktion, grönsaksodling mm). Vidare är inte människors livsmönster och levnadssätt i särskilt stor utsträckning beroende av om man bor tätt eller glest. Hur rätt och riktigt detta än är - som tendens - tror jag att det är en förhastad slutsats att säga, att skillnader inte fortsättningsvis existerar. En av de största skillnaderna, och till det yttre mest slående, är fortfarande naturmiljöns dominans över kulturmiljön i glesbygden. De mänskliga artefakterna breder ut sig även i de traditionella jord- och skogsbruksbygderna; i form av vägar, dammanläggningar, byggnader, maskiner för den areella produktionen mm, men storstadens kompakta artefaktlandskap ter sig självfallet som något kvalitativt anorlunda.

Man kan av den urbana livsstilens utbredning och prägling av nutids-samhället inte heller dra slutsatsen, att bara den demografiska definitionen av urbanisering skulle ha fortsatt aktualitet. Slutsatsen blir istället: i det ögonblick den strukturella och den beteendeinriktade definitionen förpassats till vetenskapshistoriens domäner, då upphör också det meningsfulla i att mäta andelen tätortsbor, stadsareal etc. Ty bara om en kvalitativ skillnad finns mellan ett liv i skilda boendemiljöer, bara då har den demografiska definitionen ett sociologiskt och socialgeografiskt intresse.

¹ Taylor & Jones 1964, s.49ff.

Därmed kan vi konkludera. Vi ger Tisdale rätt i hennes påstående, att en utvidgning av urbaniseringsbegreppets definition bortom den demografiska leder till problem. Dessa problem behandlades i avsnittet om den strukturella definitionen och de kommer att diskuteras också på de kommande sidorna. Men vad som också framstår som klart är, att den demografiska definitionen är användbar om, och endast om, en utvidgad begreppsbestämning är möjlig (intressant). Utan skillnader i levnadssätt, arbete, levnadsförhållanden i stort, är den demografiska definitionen av mycket begränsat intresse.

Slutligen kan frågan om den rural-urbana relationens karaktär besvaras både med ett varken-eller och ett både-och. Relationen är varken dikotom eller kontinuerlig, samtidigt som samhällets helhet bär prägel av såväl det urbana som det rurala. Det som har ruralt ursprung är fortsatt av störst betydelse i glesbygden och det som har urbant ursprung synes tydligast i metropolerna.

Den utveckling som vi betecknar med ordet urbanisering kan förenklat sägas bestå i att i begynnelsen präglade lantlivet även stadsbornas existens (hög andel jordbrukare i städerna,¹ större varuströmmar från omlandet till staden än omvänt) medan vi idag kan säga att det urbana livet sätter sin prägel också på glesbygdsbefolkningens liv. Så har historiens gång inverterat relationen mellan det urbana och det rurala. Processen har, för att återigen knyta an till Sorokin & Zimmerman, ett paraboliskt förlopp. Till en början existerade inte det urbana. När det uppstod så utvecklades skillnaderna långsamt. De växte och nådde under senare perioder ett maximum, för att i modern tid återigen börja avtaga.²

Och trots en omfattande *rurbanisering* - ruralisering av städerna, framför allt till följd av en massiv invandring av rural befolkning, och självfallet huvudsakligen beroende på en genomgripande urbanisering av den tidigare landsbygden - trots detta kan vi inte säga att vi rest färdigt på den paraboliska kurvans färd mot det totalt urbaniserade samhället. Inget är förutbestämt.

Men visst finns det forskare som i dagens samhälle ser en inneboende tendens till ett (möjligt) överskridande av motsättningen mellan land och stad. Bo Bergman tolkar exempelvis Henri Lefebvres perspektiv så. Istället för land och stad framträder *det urbana nätet* på historiens scen. Landsbygden och det lantliga försvinner inte, men får ett nytt väsen, ett nytt innehåll och en ny betydelse.

Lefebvres framtida 'urbana' samhälle skulle kanske kunna beskrivas som om det var stad överallt - den totala staden medför med obönhörlig logik stadens slut, upplösningen av

¹ Se exempelvis Frödin 1946, s.161-185 och Hellspong & Löfgren 1976, s.212f.

² Sorokin & Zimmerman 1929, s.610.

staden som speciell och identifierbar kategori. Men enligt Lefebvre kan inte (och får inte) denna 'stad' göra slut på det lantliga: den kommer att (måste) rymma landsbygdens kvalitéer - fält, grönska, parker, vattendrag, alléer, träd etc.; det är ingen stad som bannlyser och avvisar naturen och asfalterar marken.¹

Det är självfallet en legitim sociologisk ståndpunkt att deklarera stadens upphörande som separat kategori, trots att det existerar andra, exempelvis miljömässiga, skillnader mellan skilda delar av det geografiska rummet. För en geograf kan dock dessa skillnader i sig locka till studier och analyser av relationen människa-plats (se kapitel 5). Men som sagt, det Lefebvre tillsammans med flera andra sedan länge insett, är att talet om en rural klass, ett ruralt beteende, rurala attityder alltmer kommit att mista sin giltighet i de utvecklade, industrialiserade länderna. I ett globalt perspektiv kvarstår och t o m förstärks dock skillnaderna land-stad. När världsekonomin integreras övertar många u-länder flera av de roller som tidigare spelats dels av landsbygden, dels av perifera regioner inom de utvecklade länderna (livsmedelsförsörjning, råvaruexploatering och arbetskraftsexport).

Långt före Lefebvre sökte den ovan nämnda tyske samhällstänkaren Georg Simmel stadens 'väsen'. Simmel såg storstaden framför allt som en produkt av *bytesvärdesfärens expansion*.

Storstäderna har från begynnelsen varit penningekonomins hemvist, eftersom den variation och koncentration av det ekonomiska utbytet som finns där tillför bytesmedlet en betydelse, som detta inte kunde få på landsbygden, till följd av att bytestransaktionerna där är så begränsade.²

Och tidigare än de flesta andra intresserade sig Simmel för storstadsmänniskans personlighet och den psykosociala miljön i staden.

Den psykologiska grundvalen för storstadslivets personlighetstyp är den *intensifiering av nervlivet* som beror på de snabba och oavbrutna växlingarna av yttre och inre intryck.(...) Eftersom vi är varelser som reagerar på skillnader, tar storstaden ett visst mått av vårt medvetande i anspråk och redan inom själslivets sinnliga fundament grundlägger den en djupgående motsättning till småstaden och lantlivet, vars sinnligt-andliga livsmönster uppvisar en långsammare, mer vanemässig och regelbunden rytm.³

¹ Bergman 1974, s.320. Se också Webber 1973, s.301 och Fischer 1976, s.245.

² Simmel 1981 (1905), s.211.

³ a.a., s.209-210.

Visserligen var det urbana samhällets fulla dominans över det rurala inte förhanden kring sekelskiftet, då Simmel var verksam, men ändå tror jag inte att Simmel skulle ha betraktat skillnaderna mellan storstad och landsbygd som borttynade idag. Simmel såg nämligen som nämnts själva skalan på befolkningens agglomerering som en viktig determinant för de mellanmännsliga relationernas utveckling.¹ Denna skalans betydelse känner arkitekter och stadsplanerare väl till; att bostadsområdenas utformning (gruppbebyggelse, antal lägenheter per gård etc) har, åtminstone viss, betydelse för de sociala kontakternas utveckling.²

Även om dessa iakttagelser inte kan underbygga ett fasthållande vid föreställningen om ett urbant respektive ett ruralt levnadssätt, saknas det inte beröringspunkter till just sådana föreställningar. Dock vänds kanske intresset mer till relationer mellan ortstyper inom det urbana systemet, nu när den rena glesbygdens befolkning blott utgör en sjundedel av landets totala befolkning. Det är därmed inte heller förvånande, att notera hur forskare i den demografiska definitionens tradition numera övergått till att studera *det urbana befolkningssystemet*.³

2.6 ÅTTA LIV OCH EN TRESIDIG BESTÄMNING AV DEN RURAL-URBANA RELATIONEN

Vi har i det föregående mött tre olika sätt att se på urbaniseringsprocessen. Från mitt perspektiv har de stark förbindelse med varandra, men de befinner sig trots detta på skilda nivåer. I nedanstående tablå har jag provat att sammanföra de tre traditionerna.

Tablå 5. En tresidig bestämning av den rural-urbana relationen.

Bostadens läge	Levnadssätt			
	Urbant		Ruralt	
	Arbetsplatsens läge			
	Urbant	Ruralt	Urbant	Ruralt
Urbant	1	2	3	4
Ruralt	5	6	7	8

¹ a.a., s.215.

² För en diskussion av sambandet mellan fysisk och social miljö, se exempelvis Gehl 1971, Insulander 1975 och Hedman 1976a.

³ Se exempelvis Falk 1976.

Vi ser parallellerna till de tidigare behandlade definitionerna; den demografiska definitionen, som huvudsakligen intresserar sig för var människor bor; den strukturella definitionen, som ser urbaniseringen som en förändring av verksamhetssystemet i riktning mot ökat tätortarbete (arbetsplatsens läge); den beteendeenriktade definitionen, där ju människors levnadssätt står i förgrunden för intresset.

Som lätt inses är just den tredje faktorn, levnadssätt, svårast att komma till tals med på ett operationellt plan. En central variabel skulle vi kunna finna i *förankringens art*. I ett historiskt perspektiv har glesbygdsbefolkningen haft en starkare vertikal förankring, en i tid och rum mer bunden hemvist. Det är denna iakttagelse som Richard Meier lagt till grund för ett resonemang om skillnader i attityder mellan urban och rural befolkning. Utifrån en diskussion av människors tidsanvändning - huruvida de använder sin tid för göranden som riktas mot skilda socio-geografiska nivåer (staden, regionen, nationen, världen etc) - menar Meier att man kan precisera folks attityder efter den rural-urbana skalan på så sätt att det urbana förknippas med mer internationalism och kosmopolitiska värderingar.¹

Liknande schabloner är inte svårfunna i litteraturen, men författarna har enligt mitt förmenande inte alltid förstått dialektiken mellan de ekonomiska och materiella förhållandena å ena sidan och beteenden, attityder och andra immateriella relationer å den andra. Visst har den vertikala förankringen i rurala områden sin grund i de materiella och ekonomiska relationer som präglat lantbruksbefolkningens existens och visst speglades dessa förhållanden ofta i attityder och beteenden. Men forskningen har också visat, att den geografiska rörligheten var stor också i det rurala samhället och att idéer och attityder - framsprungna ur andra materiella förhållanden - förändrat levnadsbetingelserna. I detta perspektiv vill jag exempelvis se den mentala urbaniseringen, där just den psykiska tillpassningen till det urbana samhället ibland föregick den ekonomiska.

De många vittnesmål vi har, från vetenskapliga studier och från skönlitteraturens område, om skillnader i attityder mellan glesbygd och stad, med innebörden att den urbana kulturen är mer kosmopolitisk - utåtriktad, öppen - gör att vi inte behöver betvivla skillnadens existens. Variationer i tid och rum var och är dock säkert mycket stora, varför värdet av denna iakttagelse får provas i samband med varje specifik studie.

Jag återvänder till tablå 5. De åtta möjliga existenser som där urskiljs kan dels ses som ett tvärsnitt av en samhällsformation vid en viss tidpunkt - befolkningen som helhet (makro) -, dels och kanske framför allt vill jag se det som ett grovt schema för individers levnadshistoriska existens (mikro). I det senare fallet kan vi föreställa oss en individs rörelse mellan olika positioner i schemat. Exempelvis kan vi tänka oss att en persons uppväxt präglas av rural bosättning med ett ruralt levnadssätt. Efter uppväxten arbetar han i skogen, men byter efter några år till en

¹ Meier 1962, s.55.

anställning som industriarbetare i närmaste stad (från 8 till 7). Han bor kvar på landet men tillägnar sig alltmer ett urbant levnadssätt (från 7 till 5), för att så småningom flytta in till staden (från 5 till 1). Detta som ett av många exempel.

Den dominerande rörelsen i schemat har för detta sekels svenska befolkning varit från höger till vänster och nedifrån och upp. Vi har, om vi uppfattar var och en av de tre bestämningsfaktorerna som ett relationellt kontinuum (för enkelhetens skull), på såväl makro- som mikronivå haft en strömning från 8 mot 1. Hur individbanorna vanligen sett ut vet vi för litet om. I vilken mån har levnadssätten förändrats före de rumsliga förflyttningarna? Hur vanligt var det att flytta från landet till staden utan att man först bytt yrke? Innebar flyttningen till staden skifte av yrkesstatus? etc. Vissa av frågorna vet vi mer om än andra, men om alla vet vi för litet. Vad vi vet är att de geografiska variationerna varit stora, liksom de individuella. Människors levnadsbanor genom den historiskt, geografiskt varierande sociala verkligheten är, det vet vi, ytterst komplexa och oförutsägbara. En viktig forskningsuppgift bör vara att söka förstå de faktiska handlingar som existerande individer utfört. Genom studier av enskilda levnadsöden kan vi förhoppningsvis bidra till förståelsen av sambandet mellan makro och mikro, mellan samhällelig förändring och individuella handlingar.

2.7 ALLMÄNT OCH SÄRSKILT I URBANISERINGSPROCESSEN

Är urbaniseringsprocessen i sin begynnelse något i alla avseenden jungfruligt och nytt, eller är den då som i varje senare skede måhända en specifik manifestation av mer allmänna och grundläggande processer i den mänskliga historien? Dag Østerberg:

Varje erfarenhet visar hän till en annan erfarenhet, ingen är den första och åtminstone på denna punkt misstar sig empirismen.¹

Men städer fanns väl ändå inte innan det fanns städer? Nej, detta löser konventionell logik åt oss. Men som ägget fanns före hönan fanns urbaniseringens drivkrafter i sin allmänna form före urbaniseringen och sannolikt finns de också efter den tid då processen som sådan anses avslutad. Människans bosättningsmönster, arbetsorganisation, arbetsvillkor, beteenden och attityder förändras från tid till annan. Där inte ens de första pinnarna på den maslovska behovsstegen passerats är det rimligt att anta, att de materiella behovens tillfredsställande har ett avgörande inflytande på bosättningsmönstret.

¹ Østerberg 1977, s.59.

Urbaniseringen har under den kapitalistiska epoken enligt min mening sin grund bl a i lönearbetets expansion. Denna expansion har skett på bekostnad av - inom såväl produktion som konsumtion - självhushållets ställning. Verksamhets- och befolkningssystemets förändring har följts åt och sannolikt har verksamhetssystemets förändringar varit drivande och primära i relationen dem emellan.

Jag vill hävda ståndpunkten, att urbaniseringsprocessen bäst kan förstås utifrån perspektivet att dess olika faser blott är specifika manifestationer av allmänna samhälleliga processer. De särskilda betingelserna beror av de allmännas förhistoria men skapar också - verkar konstituerande på - de allmänna betingelsernas framtida karaktär. De särskilda betingelserna beror vidare på andra särskilda betingelser inom varje samhällsformation vid varje tidpunkt. Tillämpat på urbaniseringen kan denna tanke uttryckas såsom jag gjort nedan, i tablå 6. Tablå 6 illustrerar *vad vi fokuserar då vi talar om urbanisering*, dvs frågor om mänskligt liv ur dels ett *geografiskt* dels ett *sociologiskt* perspektiv.

Även om det kan ligga en hel del i Wirths varning, att inte förväxla 'det urbana' med 'det kapitalistiska' eller med 'det industriella' (se avsnitt 2.4), är det betydligt allvarligare om vi underlåter att undersöka sambanden. Det urbana har i dagens värld gestaltats av kapitalistisk expansion av produktion och konsumtion. En i fråga om tekniska och arbetsorganisatoriska lösningar liknande utveckling har skett också i öst - i de sk reellt existerande socialistiska samhällsbildningarna - men drivande och ledande har varit utvecklingen i väst.¹ Men där den fria lönearbetaren kan betraktas som urbaniseringens förutsättning i väst (endast en fri människa är rörlig) kan tydligen urbaniseringen också planeras fram. Den ofria lönearbetaren i öst har inte många frihetsgrader i valet av bostadsort. Orsakssammanhangen är således inte empiriskt uppenbara och Lefebvre kan mycket väl ha rätt när han påstår att 'industrialismens mening är det urbana samhället'.²

¹ Den tänkbara invändningen att dessa samhällen har sina historiska rötter i ett kapitalistiskt samhälle och att urbaniseringen grundlades redan då är i mina ögon inte särskilt hållbar. Dels på grund av att flertalet av dessa länder inte kan anses ha varit kapitalistiska utan snarare feodala eller halvfeodala (som t ex Ryssland)) vid tiden för maktövertagandet. Dels på grund av att den mest omfattande urbaniseringen i dessa samhällen skett i socialismens namn. Ändå är det givetvis sant, att urbaniseringens rötter även i öst finns att söka i det kapitalistiska systemet; det är ju där den tekniskt-organisatoriska utvecklingen av det industriella systemet skett. Som bl a Mingione hävdar har den kapitalistiska utvecklingen av produktivkrafterna inte någonstans kunnat överskridas (Mingione 1981, s.160f.). Se också debatten mellan Szelenyi (1983) och Pahl (1977), samt kommentarer av Harloe (1981) och Pickvance (1985).

² Bergman 1974, s.320.

Tablå 6. Urbaniseringen som särskild företeelse.

Villkor	Nivå	Specifikation
1a. Allmänt	Makro	Rumslig omfördelning av landets befolkning.
1b. Särskilt	Makro	Från landsbygd till tätorter och städer.
2a. Allmänt	Makro	Rumslig omfördelning av den byggda miljön.
2b. Särskilt	Makro	Punktvisa, lokala anhopningar av artefakter. Förfall av glesbygdens byggda miljö: ödegårdar.
3a. Allmänt	Makro	Strukturella förändringar av landets verksamhetssystem.
3b. Särskilt	Makro	Nedgång i sysselsättningen inom den agrara, geografiskt spridda, produktionen. Tillväxt inom tätortslokaliserad produktion.
4a. Allmänt	Mikro	Individuella flyttningar.
4b. Särskilt	Mikro	Individens flyttningar från glesbygd till tätorter och städer.
5a. Allmänt	Mikro	Individrelaterade yrkesbyten.
5b. Allmänt	Mikro	Yrkesbyten i ett generationsperspektiv - t ex fader-son.
5c. Särskilt	Mikro	Yrkesbyte: övergång från agrar sysselsättning till arbete inom tätortsdominerad produktion.
6a. Allmänt	Mikro	Förändringar av individers mellanmänskliga kontakter.
6b. Särskilt	Mikro	Lägre konstans i kontakterna. Geografiskt sett mer spridda. Mer fragmenterade, rolluppdelade. Subkulturorienterade.
7a. Allmänt	Mikro	Förändringar av beteenden och attityder.
7b. Särskilt	Mikro	Förändringar av beteenden och attityder i mer 'öppen', kosmopolitisk riktning.

Jag aktualiserar denna diskussion här för att det mycket väl kan hända, att mycket av det som bl a Sorokin & Zimmerman tog upp som kontraster mellan land och stad, alls inte är allmängiltigt utan tvärtom: att urbanismens tendens är lika med industrialismens eller kapitalismens tendens. Är det industrialismen som förändrar människors sociala relationer, deras mellanmänniskliga kontakter och deras beteenden och attityder? Skillnader mellan rurala och urbana miljöer skulle då bara vara en avspeglning av en ojämn geografisk utveckling i övergången till en industriell samhällsorganisation. Den västtyske socialpsykologen Klaus Ottomeyer gör i sin breda exposé över människan under kapitalismen en analys av precis de företeelser, som Sorokin och Zimmerman och många andra tillskriver urbaniseringen: de mellanmänniskliga relationernas 'instrumentalisering', förytligande etc.¹ Genom att visa varför kapitalismen ger näring åt dessa tendenser - Ottomeyer tar exempel från produktions-, distributions- och konsumtionssfären - förmår han ge en annorlunda, och teoretiskt förankrad, förklaring av de fenomen andra blott iakttagit och mer sällan lämnat underbyggda förklaringar till.²

Personligen vill jag dock inte helt avfärda dem som håller urbaniseringen som sådan ansvarig för många sociala förändringar. Det är åtminstone mycket begripligt varför de kommit att tillskriva urbaniseringen upphovet till dem. Industrialism och kapitalism och uppenbart de existerande formerna av socialism tar ju urbaniseringens form. Vad i denna transformationsprocess urbaniseringen egentligen kan sägas bidra med är inte helt lätt att säga. Så mycket kan vi dock säga, att vi i en analys av urbaniseringen hela tiden måste vara klara över i vilken tids-rums-kontext processen utspelas, i vilken samhällsformation och under vilket produktionsätt den formas.

Vissa filosofer och sociologer, exempelvis Dag Østerberg och Bosse Forsén, pekar i Sartres anda på sociomateriens ('den byggda miljöns') expansion, som ett av det moderna samhällets centralaste kännetecken. Forsén talar bl a om 'sociomateriens expansion och ökande fragmentarisering' som en allmänhistorisk tendens.³ Den sociomateriella expansion som Forsén talar om är kvantitativt närmast detsamma som den urbana

¹ Ottomeyer 1978.

² a.a., s.57f. Ottomeyer fäster stor vikt vid den tidsmässiga och rumsliga uppdelning som individen tvingas underordna sig till följd av åtskillnaden mellan produktion, distribution och konsumtion. Lika svårt som det enligt Ottomeyer är att rumsligt förena dessa livsområden, lika svårt är det att för en enskild människa jämka samman de olika krav på beteendet som ställs inom respektive livsområde. Detta ser Ottomeyer som en väsentlig orsak till den känsla av kluvenhet i jaget, som enligt psykologerna är utbredd idag.

³ Forsén 1978, s.9.

expansionen.¹ Länkarna, beroendet, interaktionen inom den sociomateriella strukturen känner dock mindre och mindre av rumsliga begränsningar. De teknologiska förutsättningarna för upplösning av 'den geografiska faktorn' (avstånd, territoriella restriktioner) har aldrig varit större, vilket påverkar såväl verksamheters lokalisering som byggnaders utformning.

'I nära samband' med den sociomateriella tillväxten ser Forsén förändringarna av de mellanmännsliga kontakterna.

Den rumsliga och sociala isoleringen människor emellan blir alltmer påtaglig. En allt större del av människans totala relationer blir av indirekt natur, förmedlade av sociomateriella strukturer.²

Det är som jag redan nämnt Jean-Paul Sartres ande som svävar över Forséns framställning. Sartre har sammanfattat synsättet i den nu välkända sentensen 'människan är en produkt av sina produkter'. Den sociomateriella expansionen härleds ur ett slags allmänhistoriskt perspektiv; med tiden ackumuleras varje ny generations skapelser till sedan tidigare existerande sociomateria. Men, och det är en kvalitativ skillnad mot tidigare, *med kapitalismens genombrott inträder ackumulationen som en nödvändighet för produktionssättets reproduktion*. Därmed skapas nya mekanismer vilka kommer att bära fram en tidigare aldrig skådad expansion av mänskliga artefakter. Denna expansion tar urban form: koncentration, specialisering, stordrift, samarbete (dvs arbetsdelning) är epokens tillsynes systembundna logik.

Denna ackumulation av fasta värden kräver emellertid, det hävdar den engelske geografen David Harvey, en mer eller mindre omfattande *devalvering* av sociomateria, dvs byggnaders bytesvärde och ibland deras fysiska existens går förlorad. Detta är vad som i stor skala drabbat många amerikanska storstäder, där hela stadsdelar devalverats.³

Harvey betraktar distinktionen mellan land och stad som ett alltmer verkningslöst begreppsverktyg. Skillnaderna mellan land och stad har varit ett resultat av - en ytmanifestation av - arbetsdelningen, och dessa skillnader har i de avancerade kapitalistiska länderna förlorat sin ekonomiska betydelse.⁴ Även om den italienske ekonom-sociologen Enzo Mingione riktar ganska hård kritik mot mycket av Harvey's analyser, har de i denna fråga ett gemensamt synsätt. Mingione hävdar, att det inte *i sig* existerar några urbana eller regionala frågor. Den rural-urbana motsätt-

¹ Se t ex Harvey 1981, s.44.

² Forsén 1978, s.16-17.

³ Se Harvey 1982 och 1985.

⁴ Harvey 1981, s.45.

ningen är inte något grundläggande karaktärsdrag av de sociala problemen. Det är endast ett av många drag i den allmänna reproduktionen av dagens samhällen. Det saknar innebörd, hävdar Mingione, att kalla något för ett urbant eller regionalt problem.¹

Harvey och Mingione stöder sig bägge på Marx och de hävdar att Marx såg skillnaden mellan land och stad som blott ett uttryck för en särskild form av arbetsdelning. Det är en rimlig tolkning, men den förbiser enligt min mening det dialektiska momentet i den situation som präglade framför allt tiden kring den tidiga industrialiseringen - ett moment som Marx såg tydligt: stadens och landets skilda kvaliteter utgör i sig en av grunderna för arbetsdelningens utveckling.² 'Geography matters', som Doreen Massey uttryckt det.³ Det gör det på det sätt Jean Lojkine hävdar, nämligen genom att arbetsdelningen land-stad är en fundamental bas för flertalet samhällsformationer - även icke-kapitalistiska. Detta är också ett skäl till att inte reducera relationen mellan urbanisering och kapitalism till en enkel, direkt fråga om orsak och verkan.⁴

Även Anthony Giddens betonar stadens roll för uppkomsten och utvecklingen av *alla* klassamhällen. 'Without cities, there are no classes and no state'.⁵ Giddens menar dock att staden under kapitalismen är något kvalitativt annat än staden under tidigare klassamhällen och att motsättningen mellan land och stad löstes progressivt genom kapitalismen. För det första avlöstes städerna som maktcentra av *nationalstaterna*, och för det andra urbaniserades framför allt *landsbygden* av den kapitalistiska utvecklingen.⁶

Kan vi, för att summera diskussionen i detta avsnitt, precisera hur sambandet mellan kapitalismen, industrialismen och urbaniseringen ser ut? Nej, inte i allmänna teoretiska termer och således inte som något överhistoriskt och determinerat samband. Däremot är möjligheten att säga något om den historiskt och empiriskt iakttagbara utvecklingen god. Som bl a Mingione visat är den industriella utvecklingen under 1700- och 1800-talet överallt förbunden med den process Marx benämnde 'den ursprungliga ackumulationen' (ungefär: det industrikapitalistiska kapitalets ursprung). Särskilt i England fick denna process förödande konsekvenser för landsbygdsbefolkningen, som bokstavligen och ofta under blodiga och förnedrande former drevs från gård och grund. Den engelska

¹ Mingione 1981, s.63f.

² Marx 1974 (1867), s.307. Se också Giddens 1981, s.145.

³ Massey & Allen 1984.

⁴ Lojkine 1976, s.124.

⁵ Giddens 1981, s.144.

⁶ a.a., s.144-148.

landsbygden kom därvid tidigt att snabbt och totalt inordnas under det expanderande kapitalistiska marknadssystemet. Visserligen har analysen av utvecklingen i England i alltför hög utsträckning färgat vår allmänna uppfattning om hur den ursprungliga ackumulationen gick till också i andra länder.¹ I de flesta andra länder fanns också andra källor för den ursprungliga kapitalanhopningen i privat regi, t ex utländsk finansiering och kolonial utsugning. Men som sagt, överallt får den ursprungliga ackumulationen betydelse för urbaniseringsprocessen.

För svenskt vidkommande har etnologen Orvar Löfgren noterat att

Sveriges sena industrialisering motsvarades av en ännu senare urbanisering. De nya produktionssystemen kom ej att medföra en snabb övergång till stadsbosättning, som i många andra europeiska länder. Det är först under 1900-talet som urbaniseringen satt in med full kraft.²

Orsaken till det något annorlunda förloppet i Sverige står att söka i att självhushållet långt in på 1900-talet behöll en stark ställning på svensk landsbygd. Den kapitalistiska penetreringen var länge ofullständig eller ineffektiv i sin verkan på den agrara sektorn. En annan viktig omständighet var att industrialiseringen och lönearbetets expansion präglades av en relativt stark decentralisering, vilket ökade möjligheten till förändrade ekonomiska relationer inom ramen för ett förhållandevis oförändrat bostättningsmönster.

Jag har i detta kapitel hävdad, att ingen god teoretisk analys av urbaniseringen kan göras om vi abstraherar de ekonomiska och sociala processernas utveckling utifrån dess formmässiga aspekter. Tvärtom vill jag betona vikten av att se till urbaniseringsprocessens grundläggande drivkrafter och till dess särskilda historiska sammanhang. Det senare är inte minst viktigt då samma drivkrafter under andra betingelser (t ex tekniskt och socialt) kan ge upphov till andra mönster av den territoriella arbetsdelningen, människors bosättning och mellanmänniskliga relationer. I kapitel 3 skall jag anlägga ett sådant strukturellt synsätt på den svenska urbaniseringen, och även empiriskt söka belysa sambandet mellan kapitalism, industrialisering och urbanisering i Sverige.

¹ Mingione 1981, s.75f.

² Hellspång & Löfgren 1976, s.345.

2.8 URBANISERING PÅ MIKRONIVÅ?

Det finns åtminstone tre sätt att förhålla sig till frågan om mikronivån i urbaniseringsprocessen. Ett första sätt vore att anse att alla flyttningar från en rural miljö till en som definierats som urban innebär urbanisering. Även om detta är lockande i sin enkelhet, tror jag att det är ett bedrägligt perspektiv. Varför görs begripligt av det följande.

Ett andra, svårare men sannolikt mer meningsfullt sätt, vore att betrakta en sådan individuell flyttning från glesbygd till tätort som urbanisering av individen endast om vi kan tala om en verklig förändring av personens vardagliga praxis: arbete och levnadssätt. Betraktat på detta senare sätt tvingas vi konstatera den demografiska definitionens otillräcklighet, vad avser möjligheten att inkludera mikronivån i sitt perspektiv. Vi ser då istället urbaniseringen som en komplex samhällelig process, vilken griper in på livets alla områden. Denna process kan nå så gott som sin fullbordan utan att individen behöver flytta - självhushållet upphör, yrkesbytet verkställs, den mentala urbaniseringen påverkar genomgripande beteenden och attityder, de mellanmänskliga kontakterna orienteras i riktning från territoriell till funktionell karaktär - och då den slutliga flyttningen från landet till staden kommer, innebär detta bara den sista bekräftelsen på processens existens. Självklart kan processen också ta sin början i den rumsliga förflyttningen, för att senare gripa in i övrig praxis. Flyttningens tidsposition i denna process - urbaniseringen - varierar så från individ till individ och det blir först genom undersökning av specifika personer som prövningen kan göras.

Nu finns det också ett tredje möjligt förhållningssätt till frågan om urbaniseringen och mikronivån. De två första förhållningssätten utgick bägge från en och samma historiska individ. Men en fullt rimlig och intressant aspekt är att betrakta mikronivån också som *generationsindivider*: far- och morföräldrar - föräldrar - barn (exempelvis farfar - far - son). I detta utsträckta individperspektiv förmår vi lättare se hur samhälleliga processer konstituerar de historiska individernas existens. Vi följer en socialisationskedja och det kvartssekel som i tid skiljer generationerna åt verkar i tider av snabb samhällsförändring som en separerande kraft på familjens vertikala band. Bland många sociologer har Rita Liljeström påpekat detta.

När budkavlen växlar mellan generationerna tar de uppväxande över drag ur den livsform och de sociala betingelser som varit deras föräldrars, men de övertar inte det samhälle som deras föräldrar växte upp i.

(....)

Varje ny generation blir i någon mån socialiserad efter den föregående generationens förutsättningar.¹

¹ Liljeström 1978, s.16-17.

Antagligen är det så, att en stor del av de förändringar samhället genomgår på individnivå får sitt uttryck just som förändringar från generation till generation. Visst förekommer det ofta att enskilda individer tvingas till omställningar och då detta i vissa perioder sker i större omfattning blir påfrestningarna på samhället mer allvarliga. Men - ofta får de nya samhälleliga betingelserna ett verkligt genomslag på individnivå i de uppväxande generationerna. Det är denna mer smygande genes hos sociala förändringsprocesser, som vi måste förstå, för att rätt kunna studera och analysera urbaniserings förlopp på individnivå.

2.9 SAMMANFATTNING

Kapitel 2 tog sin utgångspunkt i en diskussion av nivåbegreppet, från vilken jag sedan urskilde tre traditioner i synen på urbaniseringsbegreppet; den demografiska, den strukturella samt den beteendeorienterade. Min genomgång av de definitioner forskare i dessa traditioner tillämpat visade att definitionerna knappast strider mot varandra, utan snarare att forskarna arbetat med olika vida föreställningsramar och med skilda perspektiv. Min strävan har varit att se förbindelser mellan olika nivåer, varför min kritik av exempelvis den demografiska definitionen inte riktades mot dess interna konsistens, utan mot dess oförmåga att i sitt begränsade perspektiv hantera förändringar i specifika individers situation.

Efter behandlingen av de tre definitionerna följde ett avsnitt där den rural-urbana relationen diskuterades utifrån Sorokin & Zimmermans typologi. Även om jag vid min genomgång av deras arbete påpekade den nivåöverskridande ansats till förståelse av urbaniseringen, som deras perspektiv erbjöd, kunde senare följande två anmärkningar göras.

För det första har distinktionen mellan det rurala och det urbana alltmer mist sin betydelse för analysen av samhället. Detta gäller i teoretisk mening, men också empiriskt i och med glesbygdsboendets och den agrara (sysselsättnings-)sektorns dramatiska reduktion. Upplösningen av de naturgeografiska bestämningsfaktorerna för produktion och konsumtion medverkar också till att levnadssätten homogeniseras mellan skilda delar av landet. Detta innebär dock inte, att en studie av Sveriges urbanisering inte måste ta hänsyn till de skillnader mellan rurala och urbana områden som varit förhållanden under processens gång.

För det andra, vilket kan ses som en anledning till att den rural-urbana distinktionen numera anses ha lågt teoretiskt värde, måste man ställa sig tveksam till huruvida man utifrån empiriska iakttagelser om urbaniserings uttryck och konsekvenser också kan *hänföra* dessa uttryck och konsekvenser till just urbaniseringen. För att besvara detta tvingas vi till ett väsendjupare sökande och till en breddning av perspektivet bortom den demografiska traditionens kvantitativt bestämda kategorier. Vi måste aktualisera de strukturella och beteendeorienterade teorier, som kan tänkas ha förbindelse med utvecklingen av det urbaniserade samhället.

Kapitel 3

MOT EN FÖRSTÅELSE AV DEN SVENSKA URBANISERINGENS ORSAKER

Städers framväxt och tillväxt har säkert upptagit människors intresse lika länge som fenomenet existerat. Under den tid för vilken vi har historiska vittnesbörd i skriven form kan exempel på förklaringar lämnas i en närmast oändlig rad. Jag skall nöja mig med att peka på två medeltida tänkare, vilka också får illustrera det klassiska problemet, nämligen om man lägger tyngdpunkten i förklaringen i 'makt-/administrationssfären' eller i 'handels- och produktionssfären'.

Ibn Khaldoun, som levde i Spanien och Nordafrika under 1300-talet, såg städerna som maktcentra, som kontrollcentra över administration och beskattning. Denna stadens centrala funktion kunde sedan, menade Khaldoun, kompletteras med handel och produktion.¹ I Khaldouns jämförelse av städer i Europa och Nordafrika ser han de senares svaghet som i grunden orsakad av frånvaro av en bourgeoisie, vilken skulle ha kunnat utgöra en motmakt till den mäktiga rurala stam Aristokratin.²

En annan tidig 'förelöpare' till urbanforskningen var italienaren Giovanni Botero, verksam ett par århundraden efter Khaldoun. Tyngdpunkten i Boteros framställning låg i betonet av staden som ekonomiskt centrum (handel och näringsliv).³

Vill man vara en aning onyanserad kan man säga att här står frågan än idag. Och lika lite nu som då kan svaret generellt bli, att det ena är rätt och det andra fel. Khaldoun och Botero hade sannolikt bägge rätt, ty iakttagelserna avsåg skilda samhällstyper och skilda städer. Detta ger mig också en av utgångspunkterna för att hävda, att urbaniseringens orsaker måste sökas inom ramen för de specifika samhällsformationer processen verkar inom.

I behandlingen av den svenska urbaniseringen lämnar jag den medeltida stadsbildningen utanför diskursen, men jag vill betona den förhållandevis stora betydelse den svenska centralmakten hade. I jämförelse med mellan- och sydeuropeiska förhållanden utmärker sig Sverige genom dels

¹ Se Hoselitz 1953, s.197f.

² Lacoste 1971 (1966), s.143.

³ Hoselitz 1953, s.198.

en tidig nationsbildning, dels en förhållandevis svag stadsbildning.¹

3.1 ANSATS OCH DISPOSITION

I detta det tredje kapitlet skall Sveriges urbanisering diskuteras i ett makroperspektiv. Ansatsen ansluter till det strukturella synsättet på urbaniseringsprocessen, dvs det är orsakerna, eller drivkrafterna, till bösättningssystemets förändring som står i centrum för mitt intresse.

I min delvis explicita, delvis implicita kritik av den kulturgeografiska disciplinens sätt att närma sig urbaniseringsproblematiken berömde jag i kapitel 2 företrädarna för den strukturella ansatsen för deras sätt att 'öppna' urbaniseringsbegreppet mot frågan om processens orsaker. Tyvärr har dock flertalet av dessa forskare valt att *inte* problematisera relationen mellan t ex industrialisering och urbanisering (man har oftast antagit ett kausalt samband utan närmare analys),² än mindre uppmärksammat sambandet kapitalism-industrialism-urbanism.

Medan frågor om bösättningsmönstrets förändringar inom kulturgeografin vanligen inplaceras under rubriken befolkningsgeografi hör urbaniseringens strukturella orsaker hemma under rubriken ekonomisk geografi. Det finns knappast någon teori som gör anspråk på att förklara urbaniseringen - än mindre finns det någon allmänt accepterad sådan. Emellertid finns det inom kulturgeografin några teorier som behandlar olika aspekter av urbaniseringen, t ex migrationsteori, lokaliseringsteori och centralortsteori. Den allmänna migrationsteorin (inriktad på frågor om varför människor flyttar och vart de flyttar) kan enligt min mening knappast *förklara* urbaniseringsprocessen, möjligen kan den skänka insikt åt flyttarnas handlande och därmed komplettera en mer strukturell teori inriktad mot de ekonomiska processernas geografi.

Lokaliseringsteorin och centralortsteorin utgör däremot två teoritraditioner som har haft ambitionen att åtminstone delvis förklara det agglomererade samhällets framväxt. Jag har därför valt att söka belysa den disciplinära traditionens behandling av orsakerna till urbaniseringen utifrån den ekonomiska geografins perspektiv (avsnitt 3.2).

¹ För översikt över den svenska forskningen kring medeltidsstaden, se Andersson (H.) 1984. I sin analys av de danska medeltidsstäderna uppmärksammar Andrén särskilt växelspelet kyrkan-kronan-feodaltherrarna, ett perspektiv som torde vara giltigt även för den svenska stadsbildningen under medeltiden (se Andrén 1985).

² Det finns dock exempel på empiriska prövningar av sambandet, t ex Davis & Golden 1954 och Berry 1962. En god sammanfattning av den geografiska forskningen på detta område lämnas också av Pred 1966.

I avsnitt 3.3 diskuteras kapitalismens födelse och urbana tendens, vilket leder fram till att jag betonar cirkulationens betydelse (avsnitt 3.4). Utifrån den teoretiska diskussionen i de fyra första avsnitten vänder jag sedan blicken mot den svenska urbaniseringen. I avsnitt 3.5 ställs ett antal hypoteser inför analysen av Sverige, vilka sedan belyses med valda exempel från tidigare forskning kring bl a järnvägsbyggandet, elektrifieringen och konsumtionsvaruindustrins utveckling. I kapitlets sjätte avsnitt tätnar den empiriska analysen, som sker med en uppdelning på tre perioder - tiden före 1:a världskriget, 1914 - 1950, 1950 - 1980. Kapitlet summeras i avsnitt 3.7.

3.2 EKONOMISK-GEOGRAFISKA TEORIER OM URBANISERING

Föreliggande avsnitt är ett försök att i ämnestraditionen söka lyfta fram och bedöma de forskningsansatser, som är nära knutna till analysen av det urbaniserade samhällets framväxt. Detta kan göras på flera sätt, där ytterligheterna i tillvägagångssättet utgörs av att antingen översiktligt behandla så många arbeten som möjligt, eller att noggrant penetrera några få. Jag har valt den senare metoden av följande skäl.

Inom varje ämne finns huvudtexter och det finns traditioner som på ett eller annat sätt är relaterade till dessa. Härvidlag kan man välja vilken vikt man ger själva huvudtexten och vilken vikt man ger efterföljande arbeten.

Jag har valt att lägga stor vikt vid huvudtexterna och liten vid efterföljande arbeten. Anledningen är att huvudtexterna innehåller aspekter på mitt ämne, vilka sällan har intresserat efterföljande geografer. Delvis presenterar jag därför *en annan bild* och *en annan konception* av huvudtexterna. Denna andra bild underkänner inte andra tolkningar, men lyfter fram aspekter, som inte är allmänt diskuterade inom geografin.

Det andra argumentet för att välja koncentration snarare än översikt, är att jag därmed tror mig kunna ge en mer rättvis bild av ämnestraditionens teoretiska bidrag till analysen av urbaniseringen. Som jag tidigare har hävdat är det trots allt tämligen få geografer, som har följt den strukturella analysen av urbaniseringen till de grundläggande frågorna om *förklaring*. Inte heller författarna till de tre centrala texter som här skall behandlas kan sägas ha förklarat urbaniseringen. De har dock, på skilda sätt, pläderat för *i vilken riktning*svaren kan sökas.

Avsnittet tar sin utgångspunkt i tre centrala ekonomisk-geografiska texter. Det är bidragen av Alfred Weber (eng. övers.: *The Location of Industries*), Walter Christaller (eng. övers.: *Central Places in Southern Germany*) och August Lösch (eng. övers.: *The Economics of Location*) som skall diskuteras med fokus på deras *bidrag till en teori om urbaniseringen*. Det är inte möjligt att göra teorierna rättvisa varken som helheter eller i detalj, utan syftet och ambitionsnivån begränsas till det ovan nämnda.

Det är i detta sammanhang också viktigt att understryka, att deras fullständiga vetenskapliga produktion inte låter sig utvärderas utifrån deras bidrag till urbaniseringsteorin, eftersom författarna haft delvis andra syften.

3.2.1 Alfred Weber

Trots att Weber skrivit en av den ekonomiska geografins mest centrala texter - den behåller än idag sin ställning inom ämnet - var Weber varken ekonom eller geograf till professionen, utan sociolog och historiker. Huvudarbetet utkom på tyska 1909 och 20 år senare i den engelska översättning, som här utgör underlag.

För Alfred Weber var urbaniseringen en viktig utgångspunkt och han kritiserar starkt sin samtids nationalekonomer för deras avsaknad av rumsligt perspektiv.¹ Weber betonar den ojämna geografiska utvecklingen.

We can observe that certain regions rapidly grow poor in human beings and capital, while others become saturated. We can see in metropolitan centers great masses conglomerate, seemingly without end.²

Författaren diskuterar uppfattningar om drivkrafter och konsekvenser av utvecklingen och markerar att vi inte kan nå en djupare kunskap om vi inte försöker förstå de ekonomiska verksamheternas varierande lokalisering och processernas ojämna geografiska gestaltning. Även om inte urbaniseringen kan *reduceras* till en fråga om ekonomiska processer bör de senare bli själva utgångspunkten, menar Weber.

Everybody who moves into a large city goes there, among other purposes, in order to follow some economic pursuit. Is it sensible for us to argue about cultural and social motives when perchance we are simply fettered by the iron chains of hard economic forces?³

Att förutsätta att det inte existerar ekonomiska lagar och betingelser i urbaniseringen är att avvärpa sig möjligheten till insikt och förklaring, hävdar Weber.

¹ Weber 1929 (1909), s.1.

² a.a., s.2.

³ a.a., s.3.

Webers problem blir i detta perspektiv att bestämma ambitionsnivån. Skall en *allmän* lokaliseringsteori vara syftet, eller skall ambitionen inskränkas? Weber menar, att utarbetandet av en sådan allmän teori visserligen är nödvändigt om vi fullt ut vill förklara i vilken utsträckning befolkningens agglomering bestäms av de ekonomiska verksamheternas lokalisering, men att det finns skäl att inte omedelbart sikta så högt. Även om man bortser från den arbetsbörda det skulle innebära finns det också vetenskapliga skäl att begränsa analysen till den *industriella produktionens* lokaliseringsbetingelser. Främst därför att detta kommer att ge ett fundamentalt bidrag till den allmänna teorin, eftersom såväl konsumtionen som distributionen måste förstås för att förstå produktionen. Därför inkluderar Weber dessa moment av den samhälleliga produktionen i analysen.

The limitation assigned to our study is, therefore, in fact, to a large extent a matter of appearance only. That part of distribution which represents the actual movement of goods is geographically imbedded either between the different parts of production (productive process of distribution) or between production and consumption (consumptive process of distribution). It is impossible to explain the sphere of production locationally without including in this explanation the distribution of material goods in all its aspects.¹

En del av cirkulationen, nämligen varudistributionen, inkluderas i Webers analys. Andra delar undantas, varav det viktigaste undantaget är finanskapitalets lokalisering och rörelse.²

Weber har en stark övertygelse om, att man via en lokaliseringsteori för produktionen kan nå den allmänna lokaliseringsteorin.³ Men eftersom detta inte är hans primära mål är det intressantare att anföra hans motiv för att koncentrera sig på den *industriella produktionens* lokalisering. Weber finner jordbruksproduktionens lokaliseringsbetingelser tillfredsställande analyserade av von Thünen - även om han efterlyser en förbättring av denna teori.⁴ Det sker vidare genom att han finner industrin mindre undersökt, dåligt förstådd och viktigare för analysen av urbaniseringen.

The location of industries form the 'substance' (I do not say the cause) of the large agglomerations of people today.⁵

¹ a.a., s.4.

² a.a., s.5.

³ a.a., s.5.

⁴ a.a., s.5-6.

⁵ a.a., s.6.

I polemik med empiristerna hävdar Weber sedan nödvändigheten av att bedriva analysen teoretiskt och detta av två skäl. För det första avsaknaden av industridata. För det andra det inadekvata i att nå kunskap via empiriska generaliseringar och 'experimentella metoder'.¹

Webers egen metod blir att isolera och abstrahera, i en första fas från ekonomins överhistoriska gestalt, dvs bortseende från olikheter i ekonomiskt system/produktionssätt, därefter från den kapitalistiska ekonomins särigheter. Weber är nog med att framhålla, att det senare inte direkt kan deduceras från det allmänna, utan att det kräver detaljerade empiriska kunskaper.

The further task of formulating the laws of location under modern capitalism cannot be achieved by simple deduction. (...) In order to formulate them (additional rules governing reality, R.A.) we must first secure the actual picture of industrial orientation (location), as it is moulded by the modern economic life.²

Den senare fasen får visa om den generella teorin har ignorerat speciella drivkrafter inbyggda i kapitalismen. Webers ambition är ödmjuk: 'This book is expected to be a beginning, not an end'.³

Jag skall inte gå närmare in på Webers formalisering av teorin - det är annars något som är legio i efterföljande forskares arbeten - utan nöja mig med huvuddragen, för att sedan ägna Webers ansats till formulerandet av en urbaniseringsteori mer utrymme.

Webers formaliserade teori har fyra element: råvaror, marknad, arbetskraft och transporter. Råvarorna antas förekomma punktvis; marknaden är likaså definierad som en punkt; arbetskraften antas vara fixerad till kostnad och läge samt finnas i obegränsad mängd; transportkostnaderna varierar proportionellt mot avstånd och vikt. Antaganden om dessa storheters variation gav skilda lokaliseringbilder. Webers perspektiv är det enskilda företaget, som strävar efter *kostnadsminimering*.⁴

I det sjunde kapitlet sätter Weber in industrin i hela det ekonomiska systemets kontext och släpper ovanstående förutsättningar.

¹ a.a., s.9.

² a.a., s.11.

³ a.a., s.15.

⁴ Detta är en vanlig kritikpunkt mot Weber; man frågar sig om inte intäkts-(profit-)maximering vore en bättre utgångspunkt. Se t ex Massey 1977, s.186.

The location and the size of the places of consumption are from the viewpoint of locational theory no more given than are the locations and the wage level of labor. Nor is the location of material deposits, at least the agricultural ones, so given.¹

Citatets sista mening kan tolkas som att malmer etc är tämligen platsbundna, men att förutsättningarna för jordbruksproduktion är mer spridda och att denna produktion i högre grad bestäms av andra faktorer än de faktiska naturförutsättningarna.

Weber menar, att istället för att förutsätta vissa bestämda förhållanden måste de *förklaras* och detta i ett historiskt perspektiv. De förutsättningar Weber arbetar med i den formella analysen skulle ses som hjälpmedel i den totala analysen. Att analysera de element som förutsattes givna kräver en analys av 'locational rules as they will actually operate within the living economic system as a whole'.²

Produktion, distribution och konsumtion betingar varandra och är moment i en och samma ekonomiska process. Förändringar i en sfär påverkar de övriga. Webers texter avslöjar inte sällan en dialektisk grundsyn - om än outvecklad - och han skiljer sig därmed från samtida och senare neo-klassiska ekonomer.

I sjunde kapitlets analys av var och hur städer växer tar Weber utgångspunkten i *konsumtionen som moment* i den ekonomiska processen. Han betraktar ekonomin som bestående av olika *strata*: jordbruket, primär industri, sekundär industri, 'central organisationsverksamhet' samt 'centralt beroende verksamhet'. Dessa strata ses i ett slags teleskop-perspektiv, där den primära industrin är beroende av jordbrukets lokalisering, eftersom den primära industrins produkter (enligt Weber) per definition konsumeras av jordbruket. Analogt försörjer den sekundära industrin den primära. Ovanpå dessa tre strata, vilka enligt Weber utgör 'den ekonomiska basen', reser sig ett strata av cirkulationsarbetare (detaljhandlare, åkare, diverse funktionärer etc), vilka är direkt underordnade basens lokalisering. Huruvida dessa ('the local organizing stratum') anses ingå i basen eller inte, är inte väsentligt för analysen utan möjligen ett empiriskt-metodiskt problem (purposes of classification).

The local organizing stratum is embraced in the first three as a strengthening element.³

¹ Weber 1929, s.212.

² a.a., s.212.

³ a.a., s.219.

Ett verkligt oberoende stratum bärs dock upp av andra delar av cirkulationssfären och av grupper som 'endast konsumerar'.

Of the former this stratum would include all those who are engaged in the general organization and management of the exchange of goods, whether material or immaterial; of the latter it would include those officials who do not have local, but general, organizing functions - the liberal professions and those living on their private means, intellectuals, artists¹ (..)

Till detta stratum förs också centrala offentliga myndigheter och grossister. Detta stratums relation till basen är inte given enligt Weber.

If they are oriented in relation to the economic system at all, they are oriented in relation to it as a whole and as it is created by the three or four previously mentioned strata.²

Weber ser helt klart detta stratum som beroende av och underordnat de tre i basen.

Kvar av den yrkesverksamma befolkningen, dvs stående utanför dessa fyra strata, är de vars funktion är att täcka behoven för strata ovanför basen.

These parts of the population will be partly industrial and partly either local organizing strata or central organizing strata.³

De fem strata Weber urskiljer kan enligt författaren själv utgöra en grund för en systematisk förståelse av hela stratifikationsmekanismen (ekonomins uppdelning i näringar och sektorer efter funktioner) och verksamheternas lokalisering. Perspektivet är, med en modern term, 'systemteoretiskt':

The locational forces which connect the different strata play back and forth from the upper strata to the lower, as well as from the lower to the upper ones.⁴

Vad vi ser framför oss ser nästan ut som utkastet till en *teori om urbaniseringen*, och det är en teori som ser centralortsbildningen som ett arbetsdelnings- och stratifikationsproblem.

¹ a.a., s.218.

² a.a., s.218.

³ a.a., s.219.

⁴ a.a., s.220.

The location of the centers based upon the non-agricultural strata creates the places of consumption for agricultural production; around these places of consumption the agricultural production groups itself in circles, as Thünen has shown.¹

När man tar ställning till denna teori idag är det viktigt att betänka vid vilken tid arbetet skrevs - 1909. Den internationella marknaden berörs inte av Weber, vilket måste anses vara en betydande svaghet, eftersom industrin redan då i hög grad sålde på utlandet. Däremot täcktes en större del av den inhemska konsumtionen av jordbruksprodukter av den inhemska produktionen, vilket motiverar att Weber inte i så stor utsträckning problematiserar von Thürens analys. Webers ansats har också satt i relation till tidpunkten för dess tillkomst - emellertid stora kvaliteter. Inte minst vill jag framhålla sättet att behandla tjänstesektorns olika delar. Weber ser tjänstesektorn som en naturligt integrerad del av hela ekonomin och öppnar därför perspektiv för en totalanalys av relationen mellan befolknings- och verksamhetssystem. Jag får senare skäl att återvända till en närmare diskussion av särskilt den offentliga tjänstesektorns betydelse för 1900-talets svenska urbanisering.

Tyvärr kunde Weber aldrig fullfölja sitt ursprungligen planerade projekt - att skriva en lokaliseringsteori för kapitalismen. Hans slutord vittnar dock om vad han ansåg skulle krävas.

In the rules determining the creation and the development of labor locations lies hidden the problem which remains for a further theoretical analysis. This problem will have to be solved by the 'realistic' theory.² (...) The further realistic theory must therefore consider how labor is handled in the particular economic system which is studied. If we would exhaust the theory of location of industries today, if we would explain fully the local grouping of the economic forces and the aggregation of population, we must ask what it means that *labor is treated as a commodity* (min kursivering). It will be seen that this circumstance determines about one-half of the local distribution of our present social system.³

Weber hade kunnat lägga till, att det är den halvan (idag dock 94% i Sverige)⁴ som är den centrala om vi vill förstå urbaniseringen; det är i betraktandet av lönearbetet som social relation, och lönearbetets socio-spatiala formering, som vi kan närma oss en förståelse av urbaniseringen

¹ a.a., s.220.

² a.a., s.225.

³ a.a., s.226.

⁴ Se Öhman 1982, s. 126, tabell 11. Avser anställda som andel av total sysselsättning i Sverige år 1977. Motsvarande siffra för år 1950 var 82%.

under kapitalismen.

Tyvärr måste man konstatera, att efterföljande lokaliseringsteoretiker inte valde att koncentrera ansträngningarna på denna sida av Webers arbete, den sida som påkallar en historieteori och en bred analys av ekonomins geografiska förändring. Ett av skälen kan vara att flertalet efterföljande forskare inte haft syftet att förklara urbaniseringen, utan mer inriktat sig på den mer snäva analysen av industrins lokalisering. Det skulle dröja till 1970-talet innan Webers annonserade projekt återupptogs av bl a David Harvey och Doreen Massey.¹

3.2.2 Walter Christaller

Eftervärlden tycks ha en böjelse att se det fascinerande i teoriens formalisering. Precis som Webers arbeten oftast refereras i de delar som avser de generella avsnittens formaliserade teori, kom samma sak att hända Walter Christallers arbete om centralorternas uppkomst och formering. Åtminstone när det gäller förståelsen av urbaniseringen menar jag att man kan lära mer av deras allmänna ansats, perspektiv och verbala ekonomiska analys.

Jag har i min genomgång av Christallers arbete, liksom av Webers, valt att koncentrera mig på de stora dragen och de i mina ögon viktigaste slutsatserna av hans arbete. Christallers huvudverk utkom i Tyskland 1933, och det skulle dröja till 1966 innan den engelska översättningen förelåg, även om hans teori presenterats redan 1941 av Ullman och ett manuskript cirkulerat under 50-talet.² Jag har i det följande använt den engelska versionen.

Christallers problem var att förstå ortssystemets gestaltning. Han var klar över att en förklaring inte kunde sökas i det rumsliga systemet som sådant, utan i utbytet förutsättningar och villkor. I nedanstående citat talar Christaller om handeln, bankväsendet, kulturella institutioner (kyrkor, skolor, teatrar), företagsledning, transporter mm.

Under our present economic system, these goods and services are, as a rule, offered centrally in towns, or other central places, because it is most advantageous from an economic standpoint. This rule, however, does not hold for all times and societies. (...) There are two main methods by which one can distribute goods to the consumer: one can offer them at the central place to which the consumer must come, or one can travel with the goods and offer them to the consumer at

¹ Se t ex Harvey 1982 och Massey 1984.

² Se Hottes 1983, s.54. Introduktionen i Sverige gjordes relativt tidigt - 1945 - genom Edgar Kant.

his residence.¹

Christaller anför exempel på historiska variationer i utbytet och konkluderar med konstaterandet, att man inte a priori kan avgöra vilken av de två principerna som representerar den högsta 'utvecklingsgraden'. Under det existerande ekonomiska systemet (1930-talet) dominerade det centraliserade marknadssystemet. Christaller ger en lika riktig som viktig förklaring av orsakerna härtill.

Hence, today's central goods are more often offered centrally, i.e. on the market and not by peddlers, because with the sale of *far larger quantities* of wares, complicated accounting and organisation, etc., not only the production but also the offering makes necessary an *increased capital investment* which, consisting frequently of *fixed capital*, demands a *fixed location*. This increase in capital investment is made possible only through the transfer of production from consumer-oriented production to production *for the anonymous market*, that is, through the free intercourse of economic activity.²
(Min kursivering.)

Christaller återkommer flera gånger till begränsningarna för sin teori om centralorterna. Han säger att den är bunden till det existerande produktionssättet, vilket om det förändrades skulle kunna förändra ortssystemet. Hans grundövertygelse är dock att marknadsekonomens styrmekanism, priset, är i samstämmighet med den ekonomiska rationaliteten.

Huvuddragen i Christallers teori är kort att

1. Centralorter förser sin omgivning (*komplementär region*) med materiella varor och service.
2. En Orts *centralitet* bestäms av summan (överskottet) av dess olika servicefunktioner. Ju högre centralitet desto högre *ordning*.
3. Centralorter av högre ordning tillhandahåller fler funktioner, har fler verksamhetsställen, större befolkning och större omland, har en större affärsvolym och oftast större geografisk utbredning. Orter av lägre ordning tillhandahåller varor av lägre ordning. Ju högre varu-rang desto färre utbudsorter och vice-versa.
4. Centralorterna formar en hierarki, där varje ort av högre ordning tillhandahåller detsamma som orter av lägre ordning *plus* ytterligare några centrala funktioner.

¹ Christaller 1966 (1933), s.20.

² a.a., s.21.

5. Med specifika antaganden om en homogen yta och jämnt fördelad befolkning kan hierarkin organiseras fullt ut efter marknadsprinciper, vilka dock kan störas eller kompletteras av 'trafikprincipen' och av administrativa beslut (principer).¹

Som allt annat teori bygge har Christallers utsatts för kritik. I sin bibliografiska sammanställning över centralortsstudier, vilken upptar över 1000 titlar (år 1964), urskiljer Berry & Pred två vanliga kritikpunkter mot centralortsteorin i Christallers tappning.

För det första kan inte centralortsteorin göra anspråk på att förklara lokaliseringen av alla städer; den måste kompletteras av teorier, vilka har giltighet för tex industristäder. För det andra kan inte de hexagonala handelsområdena som den ideala modellen postulerar återfinnas i verkligheten. Och, hävdar Berry & Pred,

Both of these criticisms are readily acceptable. Rather than being a general theory of cities, central place theory is a theory of tertiary activities.²

Man kan dock inte, menar jag, ge kritikerna fullt ut rätt; kritiken är just på dessa två punkter inte rättvis. Det är uppenbart att Christaller aldrig avsåg att leverera en överhistoriskt giltig teori om städernas läge och storlek. Tvärtom tar han explicit en materialistisk utgångspunkt och förklarar att bebyggelsegeografin är en del av den ekonomiska geografin, vars 'lagar' skiljer sig från naturvetenskapens och snarare skall ses som *tendenser*.³ Han förlägger analysen av centralorterna i huvudsak till cirkulationssfären, vilket enligt min mening är fruktbart om än inte tillräckligt.

Kritiken av modellen, att den inte skulle kunna avläsas i den existerande verkligheten, säger på sätt och vis mer om kritikernas otillräcklighet än om Christallers. Poängen med en modell är att ge en ansats och en ram för analysen av verkligheten, inte att substituera den. Centralortsteorin är inte en empirisk generalisering, utan deduktivt härledd ur den klassiska och neo-klassiska ekonomiska teorin, vilket Christaller inte döljer.⁴

¹ Se också Christaller 1950, s.8ff, där den administrativa principen refererar till "samordning" (Das Prinzip der Zuordnung).

² Berry & Pred 1965, s.6.

³ Christaller 1966, s.5.

⁴ a.a., s.6-7. Det finns, trots den deduktiva ansatsen, här och var drag av normativt tänkande i Christallers arbete - normativt i betydelsen planeringsföreskrivande (se s.124f).

Jag ser det som en stor förtjänst hos Christallers teori att den riktar uppmärksamhet mot cirkulationssfären. Men detta innebär också en svaghet, eftersom Christaller abstraherar från (med utgångspunkt i) *ett moment* i den kapitalistiska ekonomiska processen, utan att diskutera detta moments relation till de övriga. Teorin får därför ett drag av reduktionism över sig. Christaller förutsätter i sin teori inte existensen av centralorter, utan strävar efter att förklara hur de uppkommer. Här minns vi att Weber betonade det komplexa sambandet mellan olika ekonomiska aktiviteter, men betraktade de icke-agrara verksamheternas agglomering som bestämmande för uppkomsten av orter. Centralorternas uppkomst kan inte ses som ensidigt betingad av cirkulationen, utan de måste ses som en del i hela valoriseringsprocessen, dvs det sätt på vilket sätt värden skapas, ackumuleras och distribueras geografiskt och socialt.

3.2.3 August Lösch

August Lösch dog vid krigsslutet, 1945, endast 39 år gammal. Hans huvudarbete, *The Economics of Location*, utkom på originalspråket -tyska- fem år tidigare (engelsk översättning 1954).

Lösch's lokaliseringsteori bär starka drag av normativ teori: att vetenskapligt lägga en grund för 'hur ekonomin borde organiseras i rummet'. Hans utgångspunkt är den neo-klassiska nationalekonomins jämvikts-teorier och Lösch avsåg att skriva dess geografiska korrelat - 'spatial equilibrium'.¹ Därför kom inte Lösch att abstrahera från det reellt existerande, utan valde en *abstrakt utgångspunkt*, vilket vi senare skall se.

I det sjätte kapitlet i sin studie ger Lösch en lokaliseringsteoretisk grund för städernas existens. Han gör det genom att behandla, i tur och ordning, förutsättningarna för

1. enstaka stora företags existens,
2. agglomerationer av liknande företag på en och samma ort,
3. agglomerationer av olika företag på samma ort.

Den första förutsättningen - existensen av stora företag, vilka leder till befolkningsagglomeration - kan enligt Lösch relateras till förekomsten av massproduktion/fabrikssystem.

The advantages of mass production of one commodity or the joint production of several would lead at some locations to the establishment of a greater assemblage of production: a factory. This may be so large, indeed, as to constitute a town

¹ Se t ex Massey 1977, s.182.

by itself.¹

Att flera liknande företag samlokaliseras förklarar Lösch med förekomsten av externa ekonomiska fördelar.

(..)advantages which reduce the cost of all and which are summarized as external economies (large labor market, more efficient auxiliary industries, mutual stimulation, special fittings, and so on).²

Till den tredje frågan, den om orsaken till att företag med olika typer av produktion samlokaliseras, anför Lösch tre element. (a) numerären i sig ger fördelar, främst vad gäller infrastrukturen (järnvägsstation, gator, avlopp etc), (b) fördelar av agglomeration existerar såväl vid ett statiskt betraktande av marknadssituationen som i mer dynamiska skeenden, inte minst tack vare den 'kulturella miljö' som oftast uppkommer, (c) fördelar av närhet. Här utnyttjar Lösch Sombarts distinktion mellan 'city-founders' och 'city-fillers'. För city-founders (verksamheter som *ger upphov* till städer) anför Lösch argument som kan sägas ha att göra med arbetsdelningen mellan land och stad och verksamheters komplexitet. För city-fillers (verksamheter som etableras i städer därför att städerna redan existerar) gäller framför allt marknadsfördelar.³

Efter att teoretiskt ha diskuterat lokaliseringen till städer i ett 'naturligt system', problematiserar Lösch sin modell i skenet av det historiskt existerande. Därvid ses varje ny lokalisering av verksamheter, och den eventuella uppkomsten av fler orter, som bestämd av det faktiska lokaliseringsmönstret vid varje tidpunkt.

Christallers centralortsteori är i en mening mer allmän än Lösch's: den innehåller färre antaganden/restriktioner. Lösch's ambition är dock, till skillnad från Christallers, att söka förstå hela ekonomin, såväl produktion som distribution och konsumtion. Även om man inte skall hårdra skillnaden skulle jag med många andra vilja påstå, att Lösch ser centralorternas uppkomst och funktion främst i produktionsperspektivet, medan Christaller ser dem främst i konsumtionsperspektivet.

Till skillnad från t ex Marx abstraherar Christaller och Lösch inte från social och ekonomisk olikhet/ojämlikhet, utan själva utgångspunkten är mer abstrakt. Christaller kopplar inte cirkulationen till produktionen och verksamheterna förutsätts konkurrera utifrån samma förutsättningar, blott om geografiska marknader. Variationer i tekniknivå, kapitaltillgång, konkurrenssituation etc problematiseras inte. Lösch's centralortssystem förutsätter

¹ Lösch 1954 (1940), s.68.

² a.a., s.69.

³ Se också Lichtenberg 1960, Vernon 1960 och Isard 1965.

1. en jämn fördelning av råvaror,
2. en homogen transportyta,
3. en jämn befolkningsfördelning,
4. uniform smak och preferenser,
5. uniform teknisk kunskap,
6. likvärdiga produktionsmöjligheter.

Förutsättningarna är så främmande från den faktiska verkligheten, att teorin blir rent metafysisk, något som poängteras av bl a Holland.¹ Lösch visste förstås vad han gjorde och motiverade också sitt tillvägagångssätt i en tidig artikel. Lösch menade, att genom att studera den 'ideala regionen' öppnades (den enda) möjligheten att lära sig det grundläggande och viktiga (the essential), samtidigt som detta skulle vara första steget i en undersökning av den existerande regionens faktiska struktur (actual structure).²

3.2.4 En kort summering av Webers, Christallers och Lösch's syn på sambandet mellan urbaniseringen och kapitalismen

En avgörande skillnad mellan å ena sidan Weber och Christaller, å den andra Lösch, är att den sistnämndes teori dels är normativ, dels abstraherad från tänkta kapitalistiska produktionsbetingelser. När de två förstnämnda introducerar kapitalismen i sina verk problematiserar de sina deduktiva modeller, och, särskilt vad gäller Weber, avslöjar en viss insikt i vad man idag benämner 'the spatiality of capital accumulation'.³

Vad som framför allt saknas i arbetena av Weber, Christaller och Lösch är en historieteori och en analys av de grundläggande drivkrafterna i utvecklingen av de urbana miljöerna. Ingen av dem är dock omedveten om att svaret skall sökas i det kapitalistiska systemet. Weber hävdade att analysen måste baseras på det faktum, att arbetet under kapitalismen utförs som lönearbete. Christaller utför i själva verket en analys av cirkulationens (ytmassiga) betingelser under kapitalismen. Lösch försöker lägga en grund för en optimal, rationell lösning av kapitalismens rumsliga or-

¹ Holland 1976, s.7f. Man kan dock notera att vissa av dessa förutsättningar torde vara bättre uppfyllda idag än tidigare. Det gäller t ex punkterna 2,4 och 5. Jämför Massey 1979, s.65ff och Maskell 1982, s.70f.

² Lösch 1938, s.71.

³ Exempel på en sådan ansats återfinns i t ex Harvey 1982 och Massey 1984. Se också Gore 1984, s.259.

ganisation. Därför kan man säga att de såg kapitalismen som huvudsaken till urbaniseringen. Men kapitalismen är inget 'ursprungligt' eller 'naturligt' system, utan en historisk produkt.

A historical approach provides the necessary framework for such an analysis, both by retaining logical categories, and by refusing to accept as datum any 'primordial' or 'natural' conditions.¹

I nästa avsnitt skall jag pröva att isolera de för urbaniseringen viktigaste aspekterna av det kapitalistiska systemet. Härvid faller det sig naturligt att anlägga ett historiskt perspektiv.

3.3 KAPITALISMENS FÖDELSE OCH URBANA TENDENS

Vi kan i grova drag skildra de viktigaste förändringarna i uppkomsten av kapitalismen - en process vars ursprung måste förläggas åtminstone 800 år tillbaka i tiden, då de första tecknen på en arbetsdelning mellan land och stad och mellan städer kan skönjas i Europa. Under 1100- och 1200-talen ändrar också utbytet karaktär och blir i allt större utsträckning monetärt baserat. Produktion och handel skiljs åt och under 1200- och 1300-talen kan de första tecknen på en köpmannaklass skönjas. Detta hade hänt tidigare i historien, men då aldrig resulterat i en kapitalistisk utveckling.² Vad var då nytt?

This is the point at which the production-circulation dialectics is essential for an understanding of history. Without manufacturing, the first sector of production which escaped the feudal guilds and personal relations, merchant capital could not have contributed to the extension of the capitalist mode of production. By placing itself in the service of manufacturing, by investing in it or by contributing to the realisation of the value of its products, merchant capital acquired a new economic dimension.³

Detta var i sin tur möjligt tack vare (a) den embryonala arbetsdelningen mellan stad och land, (b) existensen av regelbundna kontakter mellan olika regioner och (c) en viss säkerhet i transporterna.⁴ Handeln blev den

¹ Massey 1977, s.183.

² de la Haye 1979, s.13-14.

³ de la Haye 1979, s.13-14.

⁴ a.a., s.14.

industriella produktionens tjänare, efter att i det förkapitalistiska systemet varit dess herre.¹

Övergången från ett feodalt till ett kapitalistiskt produktionssätt har länge intresserat forskare, särskilt ekonomhistoriker. I grova drag kan forskarna inplaceras i tre grupper efter vilken typ av förklaringsmodell man förordar. Modellerna skall dock inte betraktas som varandra uteslutande utan det är snarast fokus - utpekandet av den primära drivkraften i förändringen - som varierar.²

1. *Den ekologiska/demografiska modellen*, oftast förknippad med Postan, söker kapitalismens ursprung i en resurskris, som under slutet av 1300-talet antas ha stört (i ett slags malthusianskt perspektiv) de feodala strukturerna och frigjort element som kunde bära den kapitalistiska expansionen. Bland dessa element var en ökad ekonomisk betydelse för städerna.³
2. *Den kommersiella/merkantila modellen* fokuserar de element som kan betecknas som 'främmande' för det feodala samhället, särskilt då städerna, handeln och pengarna (monetära system). Sweezy, och senare också Braudel, fäster stor vikt vid handeln och kolonialismen.⁴
3. *Den strukturella/klasskonflikt-orienterade modellen* söker förklaringen till transitionen i de motsättningar som rymdes i det feodala samhället. Dessa motsättningar sägs ha 'fött' kapitalismen, men inte 'av sig själva' utan endast p g a den klasskamp som blev följden av dem. Ett viktigt moment i den kampen blev den relativa frihet och självständighet, som bönderna erhöll på många håll i Europa och den differentierade bondeklass som följde av detta.⁵

Jag saknar själv möjlighet, att utesluta eller prioritera någon av de tre modellerna, men jag vill notera att *i samtliga dessa tre förklaringsansatser uppmärksammas städernas roll, som bärare av de kapitalistiska elementen*. Dessutom syftar alla, men i olika grad, till att förklara den ursprungliga ackumulationen av kapital.⁶

¹ a.a., s.87.

² Se Cosgrove 1984, s.48.

³ Se Postan 1950 och Cosgrove 1984, s.48f.

⁴ Se t ex Sweezy 1950 och Braudel 1982.

⁵ Se t ex Hilton 1978.

⁶ För sammanfattning av debatten, se Weaver 1984, s.16-23 och Holton 1986, kap.4.

Flera forskare noterar att det råder förvirring inom forskningen rörande städernas roll i den västeuropeiska ekonomiska utvecklingen. Hoppe & Langton diskuterar två huvudlinjer; en vars grundsyn är att städernas roll snarast var blockerande, konservativ, innebärande att drivkraften var proto-industrialiseringen av landsbygden, baserad på efterfrågan från den internationella marknaden; en annan söker förklaringar utifrån de lokala rural-urbana relationerna och betonar starkare städernas roll.¹ Även om inte Hoppe & Langton avfärdar någon av dessa förklaringsansatser, betonar de - helt riktigt - att industrialiseringen åtföljdes av en stadstillväxt, som på något sätt borde vara relaterad till själva industrialiseringen; åtminstone så att städerna drog nytta av, eller på olika sätt medverkade i, landsbygdens industrialisering.²

Nedanstående figur summerar de viktigaste dragen i det kapitalistiska systemets födelse. Vi kan se att utvecklingen mot att köpmanskapital utnyttjas i den materiella produktionen begynner under 1500- och 1600-talen, men sker i större skala under 1700- och 1800-talen. Förändringarna i kapitalet är endast en sida av processen. Den andra sidan är uppkomsten av lönearbetet.

Lönearbetaren är urbaniseringens verkställande och verkställda aktör. Att lönearbetet *inte är ett tillräckligt villkor* för industrialismen och urbaniseringen är uppenbart, men frågan är om det är ett *teoretiskt och historiskt nödvändigt villkor*. För att besvara frågan måste vi förstå kapitalackumulationens villkor. En förutsättning för investeringar är att en del av konsumtionsutrymmet avsätts för att höja produktionen på längre sikt. I de förkapitalistiska länderna var överskottets storlek beroende av förhållandet mellan befolkning och jordens avkastning. Om böndernas antal växte för mycket i relation till jorden försvann överskottet - eller fick bönderna svälta. Denna balansgång var det feodala systemets nyckelproblem.³

Böndernas roll i processen kunde kontrolleras med självintresset (det objektiva blir det subjektiva); eftersom en eventuell ökning av produktionen beskattades bort fanns inga incitament för ökad arbetsinsats och produktivitetshöjande insatser. Äktenskap och barnafödande reglerades av seder och religion och kontinuiteten var knuten till ärvandet av jord.

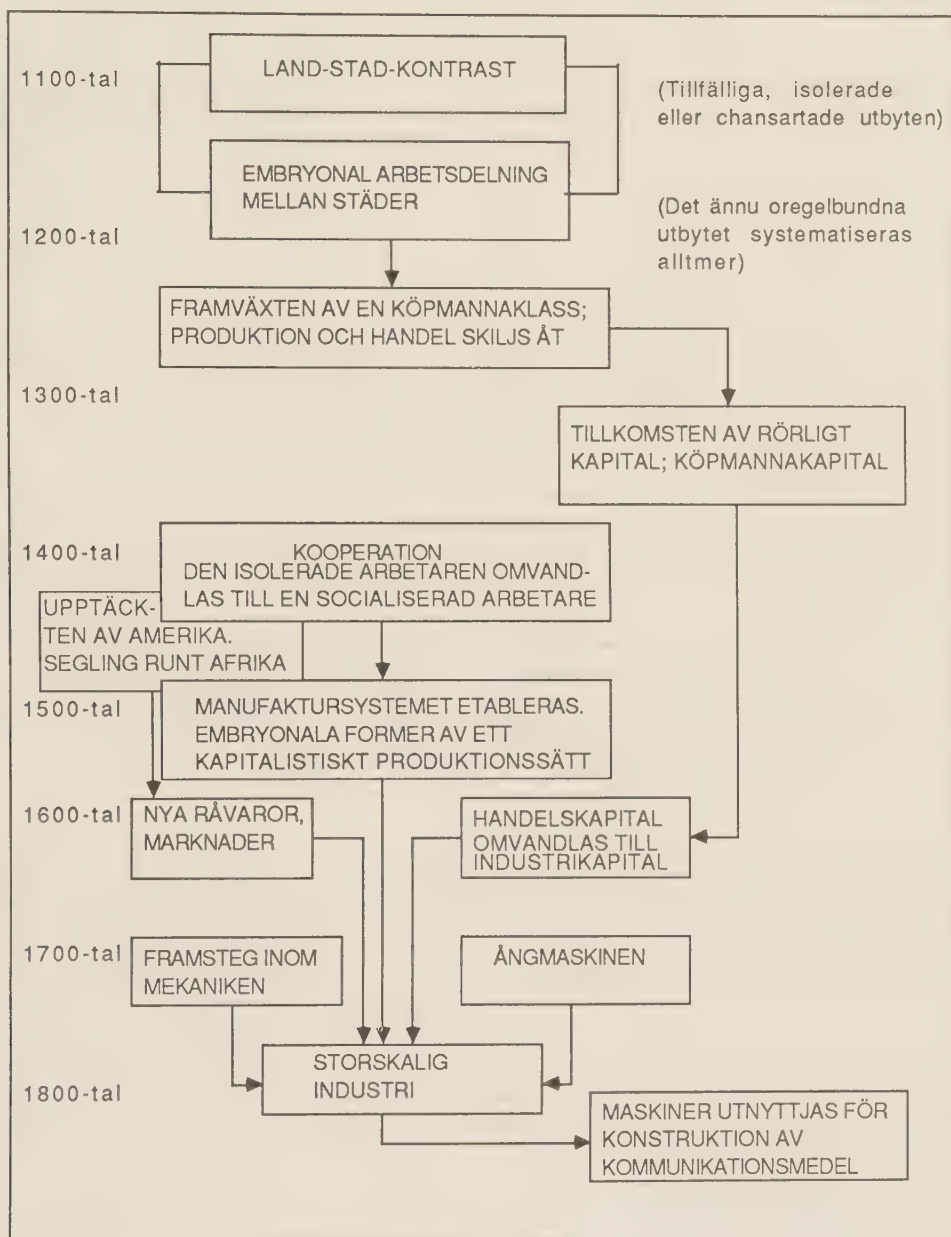
Den icke-jordbrukande befolkningens storlek kontrollerades med striktare regler och bestämmelser. I huvudsak var sektorn segregerad till städerna och inflödet av arbetskraft styrdes av skråväsendets restriktioner. Detta gav hantverkarna en monopolistisk ställning och kreditgivarna ga-

¹ Hoppe & Langton 1979, s.11f. Se också Jacobs 1984, s.32ff.

² a.a., s.14. För ifrågasättandet av den urbanistiska positionen i förklaringen av det kapitalistiska systemets tillblivelse, se t ex Holton 1986, s.100ff, 141-150.

³ Se t ex Foster 1974, s.15.

Figur 2: Produktions-cirkulations-dialektiken under kapitalismens födelse

Källa: Bearbetning av de la Haye 1979, s.22-23.

ranterades likaså investeringsmonopol.

Detta var huvuddragen i den förkapitalistiska ekonomin, och det var drag som förhindrade en kapitalistisk expansion. Feodaltherrarna hade inget intresse av en generativ ackumulation och de förhindrade länge effektivt varje försök att etablera sådana betingelser.¹

Marx visar i Kapitalets första del, i avsnitten om den ursprungliga ackumulationen, hur lönearbetarens tillkomst blir ett fundamentalt villkor för manufakturens och industrins expansion och hur de feodala strukturerna bryts ned.

Det kapitalistiska samhällets ekonomiska struktur har framgått ur det feodala samhällets. Upplösningen av det sistnämnda har frigjort det förras element. Den omedelbare producenten, arbetaren, kunde först då förfoga över sin person, sedan han upphört att vara fästad vid torvan och vara livegen eller lydande under en annan person. För att bli fri försäljare av arbetskraft, vilken för med sig sin vara överallt var den finner marknad, måste han vidare ha undkommit skrånas herravälde, deras lärlings- och gesällordningar och hämmande arbetsföreskrifter.²

På motsatta sidan måste också de industriella kapitalisterna tränga undan skrånas hantverksmästare och feodaltherrarna.

Historiskt epokgörande i den ursprungliga ackumulationens historia är alla de omvälvningar vilka tjänar som hävstänger åt den i bildning varande kapitalistklassen; men framför allt de moment då stora människomassor plötsligt och våldsamt lösslits från sina existensmedel och som fågelfria proletärer slungas ut på arbetsmarknaden.³

Den ursprungliga ackumulationen skiljer sig åt mellan olika länder, men den är överallt förbunden med lönearbetar- och kapitalistklassens bildande och expansion. Så även för svensk del. Lönearbetet var därför i Sverige, såväl som för andra länder under 1800-talet, ett nödvändigt vill-

¹ a.a., s.15-16. Anledningen var förstas de gränser själva produktionssättet satte. En generativ ackumulation skulle kräva nedbrytandet av det system som garanterade feodaltherrarna deras maktpositioner - ekonomiskt och politiskt.

² Marx i ett band 1976, s. 210. Ur kapitalet del 1: Den ursprungliga ackumulationen.

³ a.a., s.211. Och som Campbell summerar Marx' syn på lönearbetet: "In feudal society wage-labour had been characteristic only of the temporary stage of apprenticeships. Under capitalism it becomes the standard relationship of men in society" (Campbell 1981, s.127).

kor för industrialiseringen.¹ Några siffror kan belysa utvecklingen.

Lönearbetets andel av det svenska folkets inkomster växer från c:a 30% åren 1866-70 till drygt 50% år 1910. Inkomst av rörelse sjunker under samma tid från 58% till 40%, medan rentiärernas andel faller från 10,5% till 6,2% av totalinkomsterna.² Detta betyder inte att kapitalisterna och rentiärerna fått det sämre, det betyder enbart att lönearbetet fått stor omfattning och att arbetarna dragits in i inkomststatistiken. Walter Korpi beräknar löntagarandelen av landets ekonomiskt aktiva till c:a 60% år 1870. Andelen växer sedan till 70% år 1920 för att det påföljande halvsekleet öka än snabbare, till 90% år 1970.³ En betydande del av den tidiga lönen var dock ej penninglön,⁴ varför lönearbetarnas tillväxt under den förstnämnda perioden sannolikt var snabbare än vad dessa siffror antyder.

Men på vad beror lönearbetets *agglomerering*? Enligt Jean Lojkine står orsaken att finna i kapitalismens konstanta tendens att reducera tiden för kapitalets cirkulation (och därmed för produktionen). Emellertid finns det, som Lojkine också påpekar, en mottendens under kapitalismen, som förhindrar en ensidig agglomerering - konkurrensen.⁵ Dels finns det en intern motsättning mellan olika kapitalintressen - markägare och verksamhetsidkare - vilket gör att de senare inte för egen del kan tillgodogöra sig alla frukter av en fördelaktig lokalisering.⁶ Dels finns det en motsättning mellan olika verksamhetsidkare, vilket gör att det finns fördelar med att inte konkurrera om samma arbetskraft, samma marknader etc. Sist och slutligen är varan arbetskraft skild från andra varor under kapitalismen - den kan inte i samma utsträckning som andra standardiseras och den produceras till skillnad från materiella varor inte under kontroll av kapitalister, utan i hushållen. Arbetskraft är människor - levande, tänkande, aktiva - och varje region eller agglomeration kommer

¹ Martinius antyder i sin avhandling om jordbruk och ekonomisk tillväxt, att det för svensk del kan vara så att non-agrara sektorer fick för mycket okvalificerad f d agrar arbetskraft. Väsentligt för en industrialiseringsprocess är, hävdar Martinius, att non-agrara sektorer får tillräckligt med arbetskraft, men ej så mycket att incitament till produktivitetshöjande investeringar bortfaller. (1970, s.44)

² Sundbärg 1912, s.19.

³ Korpi 1978, s.73. För motsvarande utveckling i USA, se Braverman 1977, s.55.

⁴ För en analys av övergången från naturalön till penninglön, särskilt inom den offentliga förvaltningen, se Gårestad 1985, kapitel 3.

⁵ Lojkine 1976, s.127.

⁶ Se Harvey 1982, s.389.

därför också att vara unik.¹ Utnyttjandet av dem kommer därför också att variera. Poängen är att kapitalismen kräver och genererar lönearbete och detta i en agglomerativ form, men att varje agglomeration ändå med nödvändighet blir olik varje annan.²

Ett grundläggande perspektiv hos Marx är att han ser kapitalismens ursprung i det feodala samhället, ser den växa inom dess ram för att slutligen till fullo ersätta det. Varje given samhällsformation har därför element av flera produktionssätt - det dominerande, det föregående, det efterkommande. Städerna uppstår i slavsamhällen eller feodala samhällen, men deras existens (som uttryck för en typ av samhällelig arbetsdelning) gynnar kapitalismens utveckling, och först med den senares genombrott - 1700- och 1800-talet - blir kapitalismens starka urbana drag fullt synbara. De medel den kapitalistiska ackumulationen utnyttjar, de medel som ger de urbana tendenserna, är lönearbetets agglomerering i den industriella produktionen, en sänkning av kostnaderna i cirkulationen (investeringar i infrastruktur mm), samt tillväxt av övervakning och reglering av den ökande ekonomiska komplexiteten (stat, kommuner och borgerliga institutioner).

Det är detta perspektiv jag i det följande skall anlägga för att förklara den svenska urbaniseringsprocessen. Det är dock ett perspektiv som kräver en ingående analys av olika moment i och aspekter av den kapitalistiska totaliteten. Det jag vill anvisa är en väg till bättre förståelse av urbaniseringen, inte den slutgiltiga förklaringen i detaljerad form.

3.4 KAPITALET S C I R K U L A T I O N

Den ökade produktionen innebär också en ökande cirkulation och mer förmedlingsarbete. Handel, transporter och lagerhantering, jämte bank- och kreditväsende, tillväxer i volym och sysselsättning. De nya, av lönearbetare alltmer dominerade tätorterna, får därför en expansion också av 'servicearbetare'.

Jordbrukets övergång till marknadsproduktion, med ökad konkurrens och produktivitetskrav, inlemmar också denna sektor i *den industriella varuproduktionen*, i en första fas på insatsvarusidan (nya redskap, maskiner etc).³ Till detta kommer, vilket redan har berörts, att den ökade avsaluproduktionen expanderar lagerhanteringen, förädlings- och för-

¹ Se t ex Storper & Walker 1983, 1984.

² Lampard uttrycker samma insikt i sentensen "A city is a concrete manifestation of general social forces; but its identity stems from being a particular accomodation to them (1955, s.84).

³ För en ingående analys av sambandet mellan jordbruk och industri, med särskild tonvikt på jordbrukets mekanisering, se Kuuse 1970.

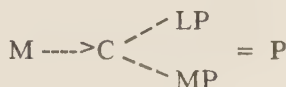
säljningsleden. Serviceorter för jordbruket växer upp parallellt med de tillväxande industriagglomerationerna, handels- och köpmannastäderna.

Så hänger allt samman: kapitalism och lönearbete; produktion, förmedling och konsumtion; industri, jordbruk och handel; kapitalism, industrialism och urbanisering. Närmast skall jag i abstrakt form behandla cirkulationen av kapital under kapitalismen, i syfte att senare kunna diskutera ackumulationens rumsliga drag.

David Harvey behandlar, i andra kapitlet av den bok där han försöker skriva ett geografiskt korrelat till Marx's Kapitalet,¹ sambandet mellan produktion och distribution av värden i form av löner, profiler, ränta etc under kapitalismen. Stödd på Marx (särskilt band 2) betraktar han cirkulationen från tre 'fönster':

1. Cirkulationen av penningkapital,
2. cirkulationen av produktivt kapital,
3. cirkulationen av varukapital.

Jag tar här utgångspunkten i den första cirkulationsprocessen och följer Harvey's analys av dess delar.

Kapitalisten köper för pengar (M) arbetskraft (LP) och produktionsmedel (MP) på marknaden (C) och sätter dem i produktion (P).

$$P \text{ -----} > C(1) \text{ -----} > M(1)$$

Värdet av produktionen (P) realiseras på marknaden (C1) i form av att konsumenter köper existensmedel eller att kapitalister köper produktionsmedel. Härmed, *på marknaden*, realiseras produktionens värde. Priset antas i normalfallet (fri konkurrens, inga monopol) representera det sanna värdet. Detta värde (M1) överstiger det som sattes in i produktionen. Mellanskillnaden (M1-M) representerar *mervärdet*. Detta tillfaller kapitalisten - arbetets värde betalas inte fullt ut, dvs arbetets bruksvärde överstiger dess bytesvärde för kapitalisten.

När denna process avslutats (M-C-P-C1-M1), fullbordas cirkulationen av penningkapital. Det har då tagit vägen över produktivt kapital (arbetare och produktionsmedel) och varukapital (arbetsresultat) och återvänt till sin ursprungliga form. Detta är, starkt förenklat och formaliserat, kapitalackumulationens kärna.

¹ Harvey 1982, s.68ff.

När kapitalet antar varuform existerar det som varukapital. Men kapitalet kan endast bevaras som *värde i rörelse* och kräver därför en transformation från varukapital till penningkapital. Cirkulationstiden, eller den tid under vilken kapitalet antar varuform, påverkar den totala omslagstiden (M-P-C-M1) och profitnivån.

This provides an opportunity for merchants' capital. The merchant assumes all of the costs and responsibility for marketing in return for a slice of the surplus value produced (..) The advantage of all of this to capitalist producers is, of course, a shortening of the turnover time, and economies in the costs of circulation (through economies of scale, specialization of function, etc).¹

Detta betyder, att producenten säljer *under värdet* till köpmannen, som sedan säljer varan till ett pris som motsvarar dess värde. I denna mening är köpmannen parasitisk - han skapar inte värde men tillägnar sig värde. Men handlaren kan också expandera mervärdet genom att förkorta omslagstiden och reducera de nödvändiga cirkulationskostnaderna. Det senare förutsätter att varuförmedlingen ses som en del i produktionsprocessen, vilket också är det enda rimliga.

PRODUKTION -----KONSUMTION
Tillverkning - distribution

Är det då så att en större andel av handeln -handelns ägare- finns i städerna kommer ackumulationen av en del av mervärdet att tillfalla städerna, även om det produceras på annat håll.

3.5 NÅGRA HYPOTESER INFÖR ANALYSEN AV SVERIGES URBANISERING

I den föregående allmänna diskussionen av urbaniseringen kunde vi se, att tidigare ekonomisk-geografiska forskare var medvetna om sambandet mellan kapitalismen och urbaniseringen. Uppenbart är också att det är i kapitalismens *industriella form*, som nyckeln till en förståelse ligger. Det är inte möjligt att förklara vare sig den existerande industrialismens eller kapitalismens historiska framväxt utan ständig referens till varandra.

Kapitalismens drivfjäder - ackumulationen av kapital - har som sitt huvudsakliga medel haft det industriella arbetet, även om den ursprungliga ackumulationen skedde inom andra sektorer (jordbruk, världshandel

¹ Harvey 1982, s.71.

mm). Den moderna ekonomisk-historiska forskningen betonar också den s k protoindustrialiseringens roll i såväl utvecklandet av den industriella produktionen, som av de kapitalistiska ägandeförhållandena.¹

Den industriella produktionen antog fabrikkssystemets form, dvs sammanförde de direkta producenterna geografiskt, vilket dels gav kapitalisterna ökad kontroll över arbetsprocessen och dess resultat, dels ledde till en snabbare kapitalackumulation och expansion till följd av höjd produktivitet. Den geografiskt koncentrerade expansionen medförde också en koncentrerad befolkningstillväxt.

Viktig för den tidiga industrialiseringen var den redan existerande arbetsdelningen mellan olika regioner och mellan stad och land.² Industrialismens rötter kan inte sökas i ett isolerat betraktande av antingen landsbygden eller städerna, utan i ett sammansatt betraktande av land/stad-relationen.³ Landsbygdens hemindustri-, förlags- och jordbruksproduktion var viktiga faktorer, men det var också städernas hantverk och deras tradition inom handel och kapitalförvaltning. Köpmännen hade ett starkt inflytande över den förindustriella varuproduktionen och de kom att bli strategiska aktörer även i landsbygdens industriella utveckling.⁴

I nuvarande forskningsläge är det inte möjligt att uttala sig om det exakta bidrag som kapitalismen och industrialismen, tagna var för sig, representerar i framväxten av det urbana samhället. Det följande skall därför ses som hypoteser, vars grunddrag har stöd i den empiriska forskningen men där många detaljer kräver ytterligare forskning.

Hypoteserna om sambandet mellan kapitalismen, industrialismen och urbaniseringen har följande utgångspunkter.

1. *Lönearbetet* är kapitalismens fundament. En expansion av kapitalistiska produktionsförhållanden innebär en expansion av lönearbetet. Detta sker på bekostnad av egenarbetet och självhushållningen. Med lönearbetet frigörs äldre beroenden och nya skapas. Beroendeförhållandena inom självhushållet var kopplade dels till naturen, dels till de övriga i hushållet; den samhälleliga arbetsdelning som existerade var en arbetsdelning efter bruksvärden. Med lönearbetet inträder producenterna i en ny form av samhällelig arbetsdelning, där var och en som deltar i denna är beroende av alla övriga. Det är en arbetsdelning också efter bytesvärden och det är en detaljerad arbetsdelning, där var

¹ För översikt av den s k protoindustriella debatten se Isacson & Magnusson 1983 och Haraldsson 1987.

² Se t ex Pollard 1981, s.62-83, 111-122.

³ Tilly 1982, s.20f.

⁴ Kriedte, Medick & Schlumbohm 1977, s.202.

och en inte tillverkar färdiga bruksvaror, utan endast en del härrav.¹ Detta kräver en sammankoppling av producenterna geografiskt och det sker genom agglomerering och genom transporter av varor och information. Lönearbetet har därför en tendens att skapa anhopning av producenter och att ställa krav på transporter och kommunikation i vid mening.

2. *Industrialismen* måste betraktas såväl form- som innehållsmässigt. *Formmässigt* innebär den fabrikssystemets genomslag. Innehållsmässigt bör en distinktion göras mellan den industriella produktionens *karaktär* och dess *produkter*; den industriella produktionens karaktär är en såväl vertikal som horisontell *arbetsdelning*. Det vill säga att det sker en uppdelning dels i planerande/styrande respektive verkställande/tillverkande aktörer, dels inom dessa bägge aktörskategorier. Arbetarna är integrerade i fabrikernas produktionskedja. Såväl Weber som Lösch betonade *tillverkningens geografiska gestalt*, och påvisade dess agglomerativa drag under industrialismen. Det finns därför skäl att, som en av arbetsuppgifterna i analysen av den svenska urbaniseringen, undersöka tillverkningens geografiska fördelning över tiden.

Den industriella produktionens resultat är *materiella varor*. De materiella produkterna under kapitalismen blir i allt större utsträckning industriellt producerade. Det är angeläget att studera produkterna ur *konsumtionssynpunkt*, för att därmed kunna pröva om produkternas nya kvaliteter *i sig* påverkar urbaniseringen.

3. Kapitalismen måste studeras i hela cirkulationen; från produktion till distribution och konsumtion; från penningkapital till produktivt kapital till varukapital och tillbaka till penningkapital. Inte minst viktig är varuförmedlingens gestaltning, något som Christaller påvisat. Till förmedlingssfären hör också den infrastrukturella grunden för transporterna.

En diskussion av urbaniseringens orsaker måste ta hänsyn till dessa faktorer: lönearbetets expansion; den industriella produktionens form, karaktär och resultat; cirkulationen av varor och kapital. Dessa faktorer behandlas nedan delvis var för sig, men det framgår att de är kontextuellt bundna till varandra i den historiska processen.

¹ Braverman 1977, s.75ff.

3.5.1 Den industriella produktionens form

Maskin- och fabrikssystemets effekt på bosättningsmönstret måste ses i dess historiska kontext. De mekaniska maskinerna möjliggjorde en högre produktivitet, men denna kunde omsättas i en större ackumulation av kapital endast om marknaden expanderade. Detta var en olöslig ekvation i det feodala samhället, men inte i ett samhälle där lönearbetet var av stor omfattning. Men som bl a Foster påpekat var inte ens detta en tillräcklig förutsättning. Så kunde t ex inte den engelska industriella expansionen komma till stånd förutom den kontinentala marknaden för bomullstyger.¹ Detta dubbla villkor för expansionen - lönearbete och efterfrågan på varorna - existerade också i Sverige under senare hälften av 1800-talet. Det tredje villkoret för en lyckad 'take-off' var för England 1780, som för Sverige 80 år senare, *kapitaltillgången*. Medan den engelska kapitalackumulationen till stor del baserades på kolonial utsugning kom den svenska att baseras på ett överskott inom jordbruket, ackumulerat hos godsägare och exportgrosshandlare, samt på importgrosshandeln och brukens varuexport.² Med de mekaniska maskinernas införande ökade de fasta investeringarna, vilket ställde krav på ett effektivare ekonomiskt utnyttjande. Detta tog sig uttryck bl a i skiftesarbete, långa arbetsdagar och andra metoder att förkorta den tid maskinerna stod stilla. En ökad arbetsdelning inom den industriella produktionen innebar ett uppstyckande av arbetsprocessen. Detta ökade effektiviteten, men ställde också krav på kontroll och samordning, något som lättare kunde lösas om arbetarna sammanfördes geografiskt - fabrikssystemet expanderade.³ Långt in på 1900-talet var kongruensen mellan bosättnings- och verksamhetsmönster

¹ Foster 1974, s.14.

² Se Fridholm m fl 1976 angående jordbrukets bidrag. Vad gäller mer preciserade beräkningar av industrifinansieringen allmänt, se Gårdlund 1947. Gårdlund hävdar att den svenska industrialiseringen i huvudsak finansierades med inhemskt sparande och att den i och för sig stora kapitalimporten vid samma tid (från bl a Frankrike) gick till järnvägsbygget, stadsfastigheter och kommunala anläggningar (a.a., s.163). På så sätt spelade kapitalimporten en indirekt roll för industrialiseringen, eftersom landet sannolikt inte skulle ha klarat den totala investeringsvolym som krävdes för att skapa möjlighet för den industriella expansionen.

³ Detta är, som Marx påpekar, den kapitalistiska produktionens utgångspunkt.

Samarbete mellan ett större antal arbetare på samma tid och i samma lokal (eller, om man så vill, inom samma arbetsområde) för att producera samma varuslag under ledning av samma kapitalist är både historiskt och begreppsmässigt den kapitalistiska produktionens utgångspunkt. Beträffande själva produktionssättet skiljer sig t ex den begynnande industrin från det skrämmässiga hantverket knappast på något annat sätt än genom det större antal arbetare som samtidigt sysselsättes av samma

mycket stor, vilket också gällde på mycket låg geografisk nivå. Det vill säga: man bodde nära arbetet. Därför gav fabrikkssystemet under kapitalismens första årtionden i sig ett ökat koncentrerat boende. Det var detta som Lösch avsåg med sin första 'agglomerationspunkt' - det att varje industriarbetsställe gav upphov till befolkningsagglomeration. Och var arbetsstället tillräckligt stort kunde en stad bli resultatet.¹

Dessa agglomerationer av lönearbetare kräver existensmedel för uppehållet, vilket gör industriarbetarna till ytterligare en yrkesgrupp som måste försörjas av landsbygdens livsmedelsproduktion. Det sker alltså en marknadsexpansion av jordbruksprodukter, något som påskyndar jordbrukets specialisering, minskar böndernas självhushållning och inlemmar bönderna i den kapitalistiska marknadsekonomin.

3.5.2 Den industriella produktionens karaktär

Den förindustriella varuproduktionen antog många former: hemindustri, förlagsverksamhet, arbete vid järnbruk och bergsmanssmedjor, hantverk inom och utom skråväsendet mm. Variationen i arbetsorganisation var stor, men i jämförelse med den senare fabriksorganiserade industriproduktionen var arbetsdelningen mellan de enskilda producenterna mindre, dvs var och en utförde en större del av produktens förädling.

De geografiska konsekvenserna av denna förändring av den industriella produktionen kunde avläsas på flera områden. Produktiviteten steg, vilket medförde en utslagning av icke-konkurrenskraftiga enheter och en tillväxt i de nya. Ackumulationen av kapital skedde snabbare i de moderna enheterna. Länder, regioner, bygder och orter vars verksamheter hade en högre ackumulation drog fördel av utvecklingen medan andra halkade efter. En viktig fråga, som jag får anledning att återkomma till, är dock om ackumulationens geografiska *ursprung* också stämmer med dess geografiska *destination*.

Konsekvenserna av den nya arbetsdelningen, dvs fabrikkssystemet, för urbaniseringsprocessen är därför dubbel. Dels leder den geografiska anhopningen av lönearbetare till en tätortstillväxt. Dels medför den ökade produktiviteten och kapitalackumulationen en ytterligare expansion av industriverksamhet, byggande, cirkulationsarbete och lokal konsumtion, vilket understödjer urbaniseringen.

kapital. Skrämmästarens verkstad har endast blivit utvidgad. Skillnaden är alltså från början rent kvantitativ. (Marx 1974 (1867), s.280.)

Fabrikkssystemets betydelse för den industriella stadens tillblivelse diskuteras av bl a Bookchin 1974, särskilt s.51-56.

¹ Se avsnitt 3.2.3.

3.5.3 Den industriella produktionens resultat

Hittills har jag mest berört frågor som har att göra med arbetsorganisationen och dess betydelse för urbaniseringen. Detta har uppmärksamats av många, bl a av de tidigare i detta kapitel behandlade ekonom-geograferna. Vad som däremot påpekas mer sällan är att *de nya produkterna* i industrialismen för med sig *i sig* hade en mycket stor betydelse för bosättningsmönstrets utveckling. I detta avsnitt står just produkterna i centrum för diskussionen, som förs med en uppdelning i infrastruktur, bostäder, livsmedel och kläder. Dessa konsumtionsområden skall ses som exempel, även om de är grundläggande sådana.

Infrastrukturens utveckling under industrialismen

Infrastrukturens utveckling är direkt kopplad till *kostnaderna för cirkulationen*. Bättre transportmöjligheter, bättre energi- och vattenförsörjning, bättre avfallshantering, snabbare informationsöverföring etc, bidrar till att minska kostnaderna för tillverkning och förmedling. Jag skall i detta avsnitt med ett par exempel, järnvägarna och elektrifieringen, antyda vad infrastrukturella förändringar inneburit för den svenska urbaniseringen.

Exemplet de svenska järnvägarna

När man tänker på den tidiga industrialismen leds tankarna ofta till järnvägar. Denna massiva investering¹ i transportnätet medförde inte bara en expansion i järnbruken och i byggsektorn (rallarna) utan också och framför allt ledde den till uppkomsten av nya tätorter, ehuru järnvägarna i Sverige kom att dras genom trakter 'som ej på förhand äro speciellt gynnade'.²

Heckscher påvisar i sin grundliga studie av järnvägarnas betydelse för den ekonomiska utvecklingen i Sverige, att de socknar som berördes av stambanorna uppvisade en i relation till icke berörda socknar mer positiv befolkningsutveckling.³ Detta huvuddrag är dock alltför allmänt för att ligga till grund för en kvalitativ analys och en förklaring av sambandet.

Heckscher visar, för det första, att expansionen är störst under *byggnadsfasen* och då allmän utefter hela linjen.⁴ Detta beror på, menar han, att

¹ Järnvägsbyggandet medförde också ett genombrott för den svenska kapitalmarknaden som radikalt omorganiserades, se Montgomery 1947, s.192.

² Heckscher 1907, s.15.

³ a.a., s.18.

⁴ a.a., s.33.

förväntningarna på järnvägens effekter var stora. För det andra påvisas att expansionen under trafiktiden (efter öppnandet av linjen) i huvudsak begränsades till stationssocknarna och till själva stationsorten. Detta ges en dubbel förklaring.

(...)den föregående framställningen ger tillräckligt tydligt vid handen, att i de flesta fall, då en folkökning ägt rum på grund af järnvägen, har denna ökning haft till närmaste orsak en *industrialisering* af området i fråga. Det kan alltså knappast betvivlas, att järnvägens förnämsta inverkan på landsbygden har varit att där framkalla industri. Detta utgör den närmaste anledningen till att järnvägarnas mest påtagliga resultat är uppkomsten af stationssamhällen.¹

Vidare:

Redan förut har i förbigående anmärkts, att denna järnvägens tendens att skapa agglomererade samhällen eller stadsbygd djupare sedt beror på ett säreget drag hos de moderna kommunikationsmedlen, särskildt järnvägarna, nämligen deras brist på böjlighet. En järnvägs inverkan är obevekligt bunden vid den fastlagda linjen och kan ej ens - som vi redan till fullo erfarit - utstråla från hela denna sammanhängande linje, utan i allmänhet endast från stationer samt, i långt mindre grad, från lastplatser och hållplatser. (..)Med någon överdrift skulle man kunna säga, att endast själfva stationsområdena - ordet tagit i vidsträckt bemärkelse - fullt stå i de moderna kommunikationernas tecken, medan det öfriga landet alltmer närmar sig äldre tiders ekonomiska regim ju längre det kommer från järnvägen. (...) Resultatet blir då, att befolkningen koncentreras på de små områden, som i kommunikationshänseende afvika så fundamentalt från det öfriga landet; och sålunda öfvergår landsbygden omkring stationerna omärkligt till stadsbygd.²

I det senare citatet ser vi hur själva produkten - järnvägssystemet - tack vare sin rigida form, bidrar till en koncentration av verksamheter och befolkning.³ Heckschers analys är i långa stycken utomordentlig och har karaktären av att förena det allmänna med det särskilda. Hans framsynthet var inte mindre anmärkningsvärd.

¹ a.a., s.54-55.

² a.a., s.55.

³ Alltsedan den tyske geografen Ratzels dagar kan man tala om en skolbildning som söker urbaniseringens orsaker i utvecklingen av transportnätet. För översikt och kritik, se Lampard 1954, section 1, note 9,10.

Den möjligheten är dock gifvetvis icke utesluten att automobiltrafiken i framtiden skulle kunna bli i stånd att utplåna den skarpa motsats som för närvarande råder mellan orter alldeles invid nya kommunikationsleder (eller stationer) och dem som ligga några mil därifrån.¹

Det är viktigt, om man vill summera järnvägens effekter på urbaniseringen, att påpeka, att den gynnade industrialiseringen och urbaniseringen *av landsbygden*; att den inte gav upphov till en regional koncentration, utan tvärtom befrämjade en decentraliserad industrialisering och urbanisering av Sverige.

Exemplet den svenska elektrifieringen

Lokaliseringen av industrin var inte endast beroende av arbetskraftstillgång och transportmöjlighet utan också av bl a kraftkällor. Under den förindustriella och tidiga industriepoken begränsade detta industriernas val av geografisk ort högst påtagligt, även om redan uppfinningen av ångkraften hade frigjort en del av industrin från den direkta vattenkraftöverföringen.² Elektricitetsindustrins expansion blev emellertid lösningen på den svenska industrins snabbt ökande kraftbehov. Elektriciteten möjliggjorde nya produktionsmetoder och en kvantitativ tillväxt av många fabrikers produktion. Särskilt gynnades malmbrytning och metallindustri, metallmanufaktur, textilindustri, elektroindustri, mekaniska verkstäder, skeppsvarv samt boktryckerier och annan grafisk industri. Nämnas bör också trä- och pappersmassaindustrin, vars energiåtgång från senare hälften av 1920-talet upptog c:a en tredjedel av hela industrins.³

Elektrifieringen hade från 1890-talet, då den började slå igenom, och särskilt från senare delen av detta sekels första decennium, då expansionen var kraftig, en betydande effekt på urbaniseringen. Dels möjliggjordes en friare lokalisering, dels elektrifierades städer och tätorter genomgående långt tidigare än landsbygden.⁴ Det senare gav inte bara tätorterna ett direkt lokaliseringsövertag med hänsyn till krafttillgången, utan möjliggjorde en förbättrad bostadsstandard, något som skall beröras närmare i nästa avsnitt.

¹ a.a., s.80. När detta skrevs fanns det 400 bilar i Sverige. Se Lindahl m fl 1937, App F, s.450.

² Se Montgomery 1947, s.113.

³ Hjulström 1940, s.187ff.

⁴ Se t ex Gärdlund 1942, s.157-161 och Hjulström 1940, t ex s.37ff. Se även Olsson 1984, s.66-67 och 72-75.

Industrialismen skulle aldrig ha kunnat utvecklas med de primitiva drivsystemen...(.)Elektrifieringen gick hand i hand med industrialiseringen och gav industrin en viktig fördel. Den rikliga svenska vattenkraften var en billigare kraftkälla för elektriciteten än kol och andra bränslen som de vattenkraftsfattiga länderna i övriga Europa måste använda i stor utsträckning. De svenska företagen ökade sin konkurrenskraft.

Dessutom kunde den uppblomstrande industrin stanna kvar på de orter där den grundades tack vare att den elektriska kraften började överföras på långa avstånd. Detta tillsammans med det växande järnvägsnätet gav Sverige möjlighet att bygga upp en 'landsbyggsindustri'. Man undvek Englands och kontinentens förvuxna metropoler och kostsamma nyinvesteringar i bostäder och fabriker.¹

Om man ser till de två nämnda stora infrastrukturella investeringarna (järnvägarna och elektriciteten) torde den förstnämnda starkt ha gynnat en decentraliserad, landsbygdsbaserad, industrialisering, medan den sistnämnda åtminstone i inledningsskedet mest gynnade stadsindustrin.

Konsumtionsvaruindustrins produkter

Lönearbetarna säljer sitt arbete mot lön. Lönen skall sedan täcka subsistensen, dvs livsuppehållet (för arbetaren och hushållet). Mot betalning införskaffar lönearbetarhushållet livsförnödenheterna.

Marknaden för konsumtionsvaror expanderade med lönearbetarklassens tillväxt, men expansionen var då som nu beroende av välståndet (köpkraften): ökande välstånd (större andel av den samhälleliga merprodukten²) - växande marknad; minskande välstånd - krympande marknad.³ Såväl den allmänna tillväxten i den urbana konsumtionen, som de kriser och svängningar konsumtionsvaruindustrin utsätts för kan till stor del förklaras av denna mekanism.

¹ Hallvarsson 1980, s.94-95.

² Merprodukt är ett begrepp tillhörigt den marxistiska teorin och kan närmast översättas med termen överskott. För definition, se Marx (1974), s.197.

³ Detta är en historisk iakttagelse. Teoretiskt kan den samhälleliga merprodukten tillägnas av ett fåtal, vars enorma välstånd skulle kunna tänkas expandera marknaden. Industrialismens strävan och fundament är dock masskonsumtionen. Se också Marx 1974 (1867), s.233.

För att närmare kunna belysa konsumtionsvarornas bidrag till den urbana tendensen skall jag göra en uppdelning i tre exempel: bostadskonsumtion, livsmedelskonsumtion samt klädkonsumtion.

Bostadskonsumtionen

Byggandet av fabriker och bostäder för den expanderande tätortsindustrin (-befolkningen) leder i sig till följd effekter. Också byggandet inlemmas i marknadsekonomin och byggarbetskraften tillväxer och byggarbetarna bor där arbetet finns - i tätorterna.

Andelen byggnadsarbetare var redan runt sekelskiftet allmänt högre i städerna (den enda tätortskategori vi kan få tidiga data om) än på landsbygden. En uppskattning på grundval av Folkräkningen 1910 antyder att drygt 8% av städernas *befolkning* kunde hänföras till byggnadsverksamhet (inkl belysning, vattenledning) medan motsvarande andel för landsbygdsbefolkningen stannade vid knappt 2,5%.¹ En förklaring är inte bara den högre byggvolymen i städerna, utan också det faktum att en betydligt större andel av stadsbyggandet skedde i lönearbetarform. På landsbygden var det vanligare med egenbyggnad (med hjälp av grannar etc) och lönearbetarna på landsbygden var ofta diversearbetare, sysselsatta i olika verksamheter under olika säsonger och de var därför också svårklassificerade i de statistiska undersökningarna.

Byggandet leder således redan i produktionsfasen till en förstärkning av urbaniseringsprocessen.

Även om de urbana bostäderna under industrialismens första årtionden inte var bättre utan snarare sämre och mer hälsovådliga än landsbyggderna, kom de så småningom under 1900-talet att före landsbyggderna präglas av det moderna.² Elektricitet, WC och avlopp infördes och kom att väsentligt förbättra bostadsstandarden i tätorterna. Under mellan- och efterkrigstiden kom detta säkert att ytterligare öka tätortsboendets attraktion på landsbygdsbefolkningen. Den urbana tillväxten ställde också krav på nya byggnadssätt och ny arkitektur. Markpriserna steg och exploateringen differentierade det urbana rummet och ställde krav på dess mest knappa resurs: ytan. En lösning blev att bygga högt, en annan att bygga tätt.

Livsmedelskonsumtionen

Med en växande andel av befolkningen sysselsatt utanför jordbrukssektorn växer *marknaden* för dess produkter. Allt fler måste köpa sin mat. De icke-jordbrukandes antal växer framför allt i tätorterna, som därför utgör jordbrukets främsta marknad jämte utlandet. Handeln med jordbruksprodukter växer, liksom också verksamheter i transport-, lager- och

¹ SOS Folkräkningar 1910, del 3.

² Se t ex Montgomery 1947, s.13.

förädlingsleden såväl på landsbygden som i städerna. Särskilt förädlingen gynnar dock tätortstillväxten, då den med tiden antar en industriell karaktär.¹

Med den ökade volymen och jordbruksvarornas färskvarukaraktär krävs nya konserveringsmetoder. Hanteringen av fisk och grönsaker industrialiseras med uppfinningen av konservburken och senare av frystekniken och de nya industrierna ger upphov till växande och ibland helt nya tätorter, särskilt i fiske- och jordbruksbygder. Vid slutet av 1800-talet var livsmedelsindustrin städernas 3:e största industribransch (c:a 15 000 arbetande) endast knappt distanserad av metall- och verkstadsindustrin och textil- och beklädnadsindustrin (19 800 resp 19 700 arbetande).²

Exemplet kläder

Att de industriellt tillverkade konsumtionsvarorna hade sin främsta avsättningsmarknad i städerna är självfallet, och därmed är också marknadens begränsning angiven. År 1870 var den totala folkmängden i runt tal 4 169 000 och städernas folkmängd 540 000, dvs knappt 13 procent. När det gäller landsbygden tyda alla tecken på att köpvarorna, både de fabriksmässigt och de hantverksmässigt tillverkade varorna, först kommo till herrgårdarna och de burgnare böndernas gårdar. Uppgifterna om jordbruksbefolkningens sociala struktur vid denna tid visa med all tydlighet hur begränsad marknaden för köpvaror måste ha varit på landsbygden.³

Gårdlund visar med all önskvärd tydlighet att konsumtionsvaruindustrin i allmänhet, och textilindustrin i synnerhet, hade sin främsta avsättning i städerna. Textil- och konfektionsindustrin växer med den minskande självhushållningsandelen; en mindre del av färdigtillverkningen sker i hemmen.⁴

Marknaden för textilier expanderar och industriella metoder introduceras och ersätter äldre förlags- och hemindustriproduktion. Precis som i England, och för övrigt i flertalet industriländer, kom bomullsindustrin att bli den första som kom 'under den nya maskinteknikens inflytande'.⁵

¹ Se Gårdlund 1942, s.51f, s.136f. Det gäller t ex bryggerier, kvarnar och bagerier, dock inte brännvinsindustrin, som hade en påtaglig landsbygdsförankring.

² Gårdlund 1942, s.296.

³ a.a., s.56.

⁴ a.a., s.132ff, s.284.

⁵ a.a., s.43.

Textil tradition fick ett avgörande inflytande på textilindustrins lokalisering, men liksom för övrig konsumtionsvaruindustri var städernas andel av sysselsättningen förhållandevis hög. Nästan två tredjedelar av sysselsättningen i slutet av 1800-talet föll på städerna.¹

3.6 NÅGRA GRUNDLÄGGANDE DRAG I DEN SVENSKA URBANISERINGEN

Jag har redan betonat att den svenska industrialiseringen hade ett decentraliserat förlopp. Detta framhävs också av de forskare, främst ekonom-historiker, som studerat frågan. Samstämmigheten är stor också vad gäller synen på industrialiseringens effekt på bosättningsmönstret. Jag ansluter mig till *huvuddragen* i den analys, som ger *industrin en nyckelroll i urbaniseringsprocessen*. Jag vill dock betona processens dubbelriktade natur, dvs att urbaniseringsprocessen också stödde industrialiseringen och inte enbart var en konsekvens av densamma. Nyckeln här är förenklat uttryckt *lönearbetets geografi*; koncentrationen av lönearbetare var inte bara industriernas förutsättning på produktionssidan. De skapade överskottet åt den växande borgarklassen och bidrog på detta sätt indirekt, men också direkt till att avsättningsmarknaden för konsumtionsvaror växte. Vidare kan den *mentala effekten* likaledes ha underskattats: städerna stod för det nya och växande, för exploatering men också för möjligheter.

Hur har då den svenska urbaniseringen gestaltats under industrialismen? Jag skall angripa denna fråga i två steg. Först behandlas tiden före första världskriget, den tid då grunddragen i det svenska ortssystemet utbildas. Därefter behandlas tiden efter första världskriget, den tid då det urbana systemet *kvantitativt* blir helt dominerande.

3.6.1 Ortssystemets grunddrag läggs fast - tiden före 1914

Industriarbetet

I den konventionella bilden av industrisamhällets uppkomst framträder den snabbt växande industristaden, till vars fabriker arbetarmassorna välla in från landsbygden. Men under den svenska industrialiseringen var landsbygdsföretagens övervikt ett betydelsefullt faktum.²

¹ a.a., s.296.

² Gårdlund 1942, s.295.

De uppskattningar som finns om *tätorternas* andel av hela befolkningen är osäkra, enär man inte förrän i samband med 1920 års folkräkning medtog de icke-administrativa tätorterna. Sundbärg, emigrationsutredaren, uppskattar tätortsandelen år 1890 till 25% och år 1913 till 40%. Expansionen är inte lika stor om man begränsar perspektivet till land/stad. Från år 1870, då städerna utgjorde c:a 13% av den totala befolkningen, fördubblades stadsbefolkningens andel till år 1913 (men då hade också 7 nya städer tillkommit). Trots denna stadstillväxt antyder ovanstående siffror, att en väl så snabb tillväxt skedde i de icke-administrativa tätorterna.¹

Landsbygdsindustriernas andel av hela industrisysselsättningen *växer för varje femårsperiod* från år 1870 (36,1%) till år 1901, då deras andel når ett maximum (63,6%). Därefter sker en viss andelsförlust till år 1913, då 58,2% av det totala industriarbetarantalet är verksamma utanför städerna. Trendbrottet till städernas fördel orsakas av metall- och verkstadsindustrins expansion i städerna efter sekelskiftet.²

Gårdlund visar, att de städer som växer snabbast under perioden 1895-1913 är *industristäderna*, särskilt gruppen stora industristäder (index 1913=149,4 då 1895=100; små industristäder: index 145,2; andra städer: index=133,1).

Sambandet mellan industrialisering och befolkningstillväxt hade sedan 1870-talets stora genombrott blivit allt tydligare. (...)

De industrikommuner, som växt upp på landsbygden, visade en tillväxt, som inte låg städernas långt efter.³

Gårdlund visar, att städernas befolkningstillväxt under perioden 1895-1913 var högst (index=142,2), följda av industrikommuner (index=134,4), blandade kommuner (index=103,4) och jordbrukskommuner (index=94,3).

Jag vill betona fyra iakttagelser, vilka kan göras på grundval av Gårdlunds sammanställning.

1. Städernas befolkning växer snabbare än landsbygdens.

¹ Se Sundbärg 1913, s.62.

² Gårdlund 1942, s.296-297. Det bör påpekas att statistiken över industrisysselsättningen förbättras betydligt fr o m år 1896, och att statistiken dessförinnan skall ses som grova approximationer. Huvuddelen av Gårdlunds data härrör från Thomas 1941.

³ a.a., s.294.

2. Industristäderna växer snabbare än övriga städer.
3. Städernas befolkning växer snabbare än landsbygdens industrikommuner.
4. Även icke-industristäder växer snabbare än landsbygdens industrikommuner.

Under industrialismens första halvsekel fördubblar städerna sin andel av landets befolkning, alltmedan *industrisysselsättningen tillväxer snabbare utanför de administrativa städerna*. De senares befolkningstillväxt måste därför förklaras av något mer än den kvantitativa industritillväxten. Klart är att industrin gynnar stadstillväxten (industristäderna växte snabbare än andra städer). Frågan är: varför växer också andra städer?

Enligt min mening kan en förklaring sökas efter två huvudlinjer.

1. Är städernas *industristruktur* annorlunda än landsbygdens, så att den industri som finns i städerna skulle kunna ge upphov till större (lokala) spridningseffekter (s k multiplikatoreffekt)?
2. Kan även andra faktorer än industriarbetarnumerären ha orsakat stadstillväxten?

Det faller sig naturligt att behandla frågeställningarna i ett sammanhang. I tabell 1 visas olika industribranschens fördelning mellan land och stad åren 1896 och 1913, och jag skall ta denna som utgångspunkt för att försöka besvara frågorna.

I absoluta tal växer industrisysselsättningen kraftigt såväl på landsbygden som i städerna och totalt från c:a 230 000 till drygt 360 000. Landsbygdens andel av sysselsättningen minskar klart under perioden för fyra av de tio industribranscherna: metall- och verkstadsindustri, läder-, hår- och gummiindustri, kemisk-teknisk industri samt kraft-, belysnings- och vattenverk. Andelen är ungefär oförändrad för övriga sex branscher, varav fyra visar en svag andelsförlust och två en viss andelsvinst för landsbygden.

Tydligt är det så, menar jag, att de lokala spridningseffekterna av industriverksamheten torde ha varit avsevärt lägre för landsbygdsindustrin. Den senare dominerades av trä- och gruvhantering med relativt låg förädlingsgrad och stor export. Städernas industri hade en klarare inriktning mot förädling och konsumtionsvaruindustri. Produktionen torde i högre utsträckning ha givit lokala spridningseffekter i underleverantörs- och serviceleden. Marknaderna var generellt sett mer lokala än vad som gällde för landsbygdsindustrin.¹ Frågan kräver ytterligare forskning, men det finns skäl att anta, att sysselsättningsmultiplikatorn generellt sett var högre för städernas samlade industrier. Härtill torde det faktum att *natu*

¹ Se bl a Gärdlund 1942, s.151.

TABELL 1 Industriarbetarnas fördelning på landsbygd och städer efter bransch åren 1896 och 1913.

Industri	1896			1913		
	Lands- bygd	Städer	Lands- bygd i proc av samt- liga	Lands- bygd	Städer	Lands- bygd i proc av samt- liga
Bergshant.	26 200	-	100.0	36 100	500	98.6
Metall-och verkst.ind	17 900	19 800	47.5	27 500	46 500	37.2
Jord-och stenind	24 900	4 300	85.3	38 100	6 100	86.2
Träindu- stri	37 300	7 100	84.0	46 700	11 000	80.9
Pappers- och graf.	9 400	7 300	56.1	22 400	14 900	60.9
Livsme- delsind	10 200	15 000	40.5	14 500	21 400	40.4
Textil- och bekl	11 100	19 700	36.0	15 700	28 000	35.9
Läder,hår o gummi	1 900	3 700	33.9	3 100	9 800	24.0
Kem. och tekn ind	4 500	5 900	43.3	4 800	9 600	33.3
Kraft,be- lysn. och vattenv.	1 000	1 000	50.0	900	3 200	22.0
SUMMA	144 400	83 800	63.3	209 800	151 000	58.2

Källa: Thomas 1941, tab.42.

raförmånerna svarade för en stor del av landsbygdsindustriarbetarnas inkomster ha bidragit.¹ En större del av stadsbefolkningens subsistens fick tackas över marknaden, vilket gav ytterligare sysselsättning i den lokala ekonomin. Den samhällseliga arbetsdelningen drevs längre i städerna, för att uttrycka samma sak i andra termer.²

¹ a.a., s.358.

² Se Heckscher 1907, s.80, angående landsbygdsindustrins bristfälliga förmåga att dra till sig "supplementära" verksamheter.

Ett annat förhållande, som är av avgjord betydelse för analysen av skillnader mellan städernas och landsbygdens industri, ligger förborgad i lönearbetsrelationen och säsongarbetet. Lönearbetsrelationen var mer utvecklad i städerna.

En betydande andel av särskilt landsbygdsindustriernas arbetare voro jordbrukare, som sökte sig ut på arbetsmarknaden under den tid, då hemmanet eller torpet icke tog dem i anspråk.¹

Vidare:

I Norrland, de mellansvenska bergslagen och kanske också i Småland torde (dock) jordbruksbefolkningens dagsverksantal ha varit ungefär likvärdigt med de egentliga industriarbetarnas.²

Detta gör inte bara statistiken över industriarbetarnas antal osäker, det förklarar också varför vissa landsbygdsområden kunde industrialiseras utan en så betydande befolkningstillväxt som i städerna.

Därmed vill jag konkludera, att det finns skäl att hävda, för det första, att städernas industristruktur sammantaget skilde sig från landsbygdens; för det andra, att de kapitalistiska produktionsförhållandena utvecklades mer homogent i städerna - att lönearbetsrelationen var mer allmän. Vid sidan av industrin medförde detta att marknadsbetingelser kom att präglade också andra verksamheter, såsom byggnad och service.

Förmedlingsarbetet

Enligt Christallers centralortsteori kan förklaringar till ortsstrukturen (orters läge och storlek) främst sökas i *utbytet* av varor och tjänster. Det är i en mening lätt att genom empirisk generalisering avfärda denna förklaring: orter växer upp vid de nya industrierna, rummet relativiseras med infrastrukturens utveckling mm. Allt pekar på att vi inte kan reducera frågan om tätorterna till en fråga om utbytets rumsliga mekanismer. Men det är, som jag redan antytt, oklokt att frånhända sig den potential för förståelse, som Christaller blottlagt.³

¹ Gårdlund 1942, s.285.

² a.a., s.287.

³ Redan under 1940- och 50-talet, då industrifixeringsanalysen i analyser av urbanisering och regional utveckling ofta var mycket stark, fanns det forskare som drev tesen om "de tertiära aktiviteternas" effekter på urbaniseringen. Se t ex Clark 1945, s.97f, Florence 1953, s.86 och Lampard 1955, s.101.

Jag skall i detta avsnitt rikta fokus mot förmedlingsarbetets geografi, i syfte att utröna i vilken utsträckning *stadsexpansionen* vilat på förmedlingens mekanismer. Jag har redan dragit slutsatsen, att städernas samlade industristruktur skiljde sig från landsbygdens och att lönearbetarrelationen var mer utbredd i städerna. Bägge dessa iakttagelser kan relateras till förmedlingssfären. Städernas industrier var mer konsumtionsvaruinriktade och mer lokalt marknadsberoende. Lönearbetets större omfattning innebar att en större del av konsumtionen fick täckas över marknaden. Därför kan förmedlingens geografiska gestaltning inte ses isolerad från industristruktur och arbetarnas grad av kontroll över produktionsmedlen.

Medan industrins andel av landsbygdens sysselsättning växer kraftigt under perioden 1870-1910 - från 9,3 till 25,5% av befolkningen - växer dess andel i städerna mycket måttligt - från 49,4 till 52,9%.¹ Visserligen kvarstår en markerad skillnad mellan stad och landsbygd, och den senares snabbare tillväxt kan till en del ses som ett innovationsfenomen: spridning inom landet av industrikapitalistiska betingelser.² Men den största kontrasten mellan land och stad finns dock inte inom industrin, utan i fördelningen av sysselsättningen inom jordbruk och tjänster.

1. Jordbruk 1910, landsbygden: 63,2%, städerna: 3,6%.
2. Tjänster 1910, landsbygden: 11,3%, städerna: 43,5%.
3. Industri 1910, landsbygden: 25,5%, städerna: 52,9%.

Om vi skiftar perspektiv och istället ser fördelningen *mellan* stad och land, finns flera såående skillnader. Nedanstående data gäller fortfarande för år 1910. Städerna hade då

1. 25% av totalbefolkningen,
2. 2% av jordbruksbefolkningen,
3. 40% av industribefolkningen,
4. 45% av livsmedelsindustrins befolkning,
5. 64% av textilindustrin,
6. 47% av metall- och maskinindustrin,

¹ Sifferunderlaget för detta avsnitt är, där inget annat anges, data från Folkräkningen 1910, del III.

² Med den danske geografen Peter Maskell kan man tala om homogenisering av vissa produktionsförhållanden (lokaliseringbetingelser). Se Maskell 1982.

7. 53% av byggnadsindustrin,
8. 57% av handel och samfärdsel.

Jag har tidigare berört punkterna 1,3,4,5,6 och 7, och dragit slutsatsen att stadstillväxten (punkt 1) till en del kan förklaras av den industriella expansionen i städerna. Till punkten 2 kan sägas, att jordbrukets andel av städernas befolkning sjönk under perioden 1870-1910 från 5,1% till 3,6%. De förindustriella städerna hade inte sällan en betydande egenförsörjning av jordbruksprodukter, något som förändrades med deras expansion; jordbruket peripheraliserades, dvs pressades ut från städerna av verksamheter vars högre avkastning bättre kunde bära de stigande markkostnaderna. Jordbruksproduktionen är arealkrävande och känslig för markvärdesförändringar.

Ser vi till förmedlingsarbetet i vid mening, mätt som handel och samfärdsel (punkt 8, innehåller även finansiella tjänster, tele, post etc), återfanns gott och väl hälften (57,3%) i städerna år 1910. Nästan var tredje stadsbo (310 000) kan förknippas med förmedlingsarbete, medan endast var trettonde landsbygdsbo (269 000) återfanns inom denna sektor. Handel och samfärdsel växer i riket från 5,1% år 1870 till 13,5% år 1910. Jämför vi utvecklingen för industrin med handel och samfärdsel kan följande förändringar redovisas för perioden.¹

TABELL 2 Befolkningens fördelning på industri samt handel och samfärdsel. Förändringen 1870-1910.

Näringsgren	Index 1910 1870=100	Absolut förändring
Industri och bergsbruk	295	+ 1180 300
Landsbygd	314	+ 724 200
Städer	271	+ 456 100
Handel och samfärdsel	354	+ 536 300
Landsbygd	422	+ 243 200
Städer	316	+ 293 100

Källa: Folkräkningen 1910, del 3, tab.E, s.34.

¹ Notera att man i de tidiga folkräkningarna endast kan få hela befolkningen fördelad på näringsgrenar/sektorer. Familjemedlemmar till aktivt förvärvsarbetande klassificerades efter "försörjarens" yrke.

Det är uppenbart, att det finns en allmän relation mellan tillverkning och förmedling, så att när industrin växer tillväxer också förmedlingen. Lika uppenbart är dock, att städerna får en större andel förmedlingsarbete i förhållande till industritillväxten än vad landsbygden får. Relationen industritillväxt/förmedlingstillväxt kan för perioden 1870-1910 bestämmas till proportionen 3:1 för landsbygden och 1,5:1 för städerna.

Om man närmare studerar innehållet i kategorin handel och samfärdsel uppdagas viktiga skillnader mellan landsbygden och städerna. Antalet kuskar, lägre järnvägstjänstemän och sjömän är större på landsbygden. Dessa tre yrkesgrupper svarar för hälften av landsbygdens sysselsättning inom handel och samfärdsel. Samma grupper i städerna svarar där för blott 25%. Städerna har en väsentligt högre andel än landsbygden för yrkesgrupperna handelsarbetare, bank- och försäkringstjänstemän, posttjänstemän, telegraf- och telefontjänstemän, stuveriarbetare, sjökaptener och styrmän, för att nämna några exempel.¹

Återigen: skillnaden i näringssammansättning är ej blott kvantitativ utan i hög grad kvalitativ. Allmänt sett är städernas yrkesarbetare mer kvalificerade än landsbygdens; de utför i högre utsträckning ledande, styrande och administrerande uppgifter inom förmedlingssektorn.

Den offentliga sysselsättningen kring sekelskiftet

Det i allt större utsträckning industriellt organiserade tillverkningsarbetet är i sig tätortsbildande. Dess följd effekter inom förmedlingssektorn tycks i än högre grad gynna befolkningsagglomeration. Ytterligare en följd effekt är tydlig: det är ingen tillfällighet att administrations- och förvaltningsuppgifterna växer under industrialismen. Med ökande krav på utbildning och infrastruktur samt ökande social utslagning, både på landsbygden och i städerna, växer kraven på det allmänna att sörja för dessa uppgifter. Företagen kan därmed externalisera vissa viktiga investeringskostnader (energiförsörjning, transportsystem, utbildning), men ändå dra full nytta av dem. Det dröjde dock innan industrikapitalismens följd effekter för den offentliga sektorn skulle komma att resultera i en kvantitativ tillväxt av dess sysselsättning.

Sysselsättningen i det allmänna tjänst (exklusive post, tele etc) minskade numerärt för landsbygden under åren 1870-1910, medan den steg i städerna. I relativa tal - som andel av den totala sysselsättningen - sjönk den för bägge aggregaten. Den främsta anledningen var avskaffandet av det militära indelningsverket.² Härmed försvann drygt 50 000 arbetstillfällen mellan 1900 och 1910.² Som framgår av tabell 3 sker det därmed en snabb 'urbanisering' av sysselsättningen inom den offentliga sektorn.

¹ Folkräkningen 1910, del III, tab 5, s.343, 351.

² Folkräkningen 1910, del III, s.28.

TABELL 3 Sysselsättningen i allmän tjänst 1870-1910.

Administrativ regiontyp	1870		1910	
	Absolut	Andel av riket i % (befolkning)*	Absolut	Andel av riket i % (befolkning)*
Landsbygd	238 000	68,4	149 000	47,2
Städer	110 000	31,6	167 000	52,8
SUMMA	348 000	100,0	316 000	100,0

* Efter utproportionering av grupperna 'utan närmare angivet yrke' samt 'husligt arbete'.

Källa: Folkräkningen 1910, del 3, Tabell E, s.34.

Sysselsättningen i allmän tjänst kan uppdelas i tre yrkesgrupper: Förvaltning och försvar; religion, undervisning, litterära och konstnärliga yrken; sjukvård, fattigvård och annat socialt arbete. Lokaliseringsbilden varierar mellan dessa tre grupper. Sysselsättningen inom förvaltning och försvar blev genom indelningsverkets avskaffande, och därmed förbundna kasernetableringar, kraftigt förskjuten mot städerna (63% år 1910). Religionsvård och undervisning mm, var däremot i betydligt mindre utsträckning stadslokaliserad (39%). Detta är dock i relation till städernas befolkningsandel fortfarande en hög siffra. Vårdsektorns lokalisering bild liknar den för förvaltning och försvar med 59% sysselsatta i städerna.

Det finns skäl att i behandlingen av urbaniseringen efter första världskriget mer noggrant analysera den offentliga sektorn. Ty till skillnad från den i detta avsnitt behandlade perioden, utgör den offentliga tjänstesektorn under 1900-talet den mest expansiva delen av verksamhetssystemet.

Socio-ekonomisk polarisering mellan land och stad

År 1910 levde en fjärdedel av Sveriges befolkning i städer. Av den samlade enskilda förmögenheten 1908, om drygt 8 miljarder kronor, föll 46,0% på städernas medborgare. Ser vi blott till dem vars förmögenhet översteg 60 000 kr växer städernas andel till 67%.¹ Tydligt är, att den privata ackumulationen av kapital koncentreras till städerna. Detta kan

¹ Emigrationsutredningen bilaga XIII, Sundbärg 1912, s.17-18. Siffrorna skall tolkas med stor försiktighet. De vilar på uppgifter om avlidna (bouppteckningar) åren 1906-1908, och underskattar den fasta egendomen, något som torde ge landsbygden en för låg andel.

avläsas också i sysselsättningsstatistiken.

I städerna bodde år 1910

87% av de husägare som ej uppgav annat yrke,

75% av de personer som tillhörde 'ståndspersonernas klass',

75% av de bank- och försäkringsanställda,

40% av kapitalisterna (rentiärerna).

Andelen kapitalister korresponderar väl med industrins fördelning mellan land och stad. Detta speglar dåtidens industriella produktion, då ägande samt styrande och ledande funktioner i större utsträckning än idag var geografiskt knutna till tillverkningen.

Slutsatsen är att vi i städernas ekonomiska struktur år 1910 kan finna drag som kvalitativt skiljer ut dem från landsbygden. Det är en till formen ekonomisk skillnad (annorlunda verksamhetssammansättning), men en till innehållet social. Det innebär inte att hela landsbygdsbefolkningen var fattig och alla stadsmedborgare rika, men det innebär att koncentrationen av ekonomiskt välbeställda var större i städerna. Det innebär vidare att de drag som senare skulle komma att prägla landet i sin helhet var tidigast och mest allmänt utvecklade i städerna.

Några demografiska drag i stadstillväxten

Från 1840-talet kan en begynnande tillväxt av städerna skönjas, men det dröjer till 1880-talet innan stadsbefolkningen tillväxer snabbare än den rurala befolkningen.¹ I skiftet mellan 1870- och 1880-tal ligger den mest markanta trendförskjutningen mellan land och stad som den svenska utvecklingen bjudit. Det är här två tendenser möts: den rurala befolknings-tillväxtens avmattning och den urbana befolkningstillväxtens stegrade förlopp.

Befolkningsförändring 1871-1880: Rural +25%, Urban +15%.

1881-1890: Rural + 1%, Urban +21%.

Sett i sitt historiska sammanhang är dock kontrasten 1870-/1880-tal större än vad den långsiktiga trenden 1830-1900 indikerar. Orsaken är främst 1880-talets låga befolkningstillväxt (4,7%, att jämföras med 1870-talets 9,1%),² vilket ensidigt drabbade landsbygden, som uppvisade ett lägre födelsetal, negativt inrikes migrationsnetto samt ett större negativt externt migrationsnetto (utvandring) än städerna.³

¹ Thomas 1941, s.21ff.

² a.a., s.33, tabell 2.

³ a.a., s.27.

Tendensen att den urbana befolkningen växte snabbare än den rurala etablerades alltså under 1880-talet, men det dröjde till efter första världskriget innan städernas tillväxt åtföljdes av en negativ befolkningsutveckling på landsbygden.

Jag har tidigare påpekat att andelen bosatta i städer inte är något bra och entydigt mått på den demografiska urbaniseringen. När vi kan notera en förändring av städernas befolkningsandel kan denna ha två orsaker. (a) Förändring av kohorten, dvs antalet städer har förändrats, (b) förändringar inom kohorten, dvs antalet bosatta i de befintliga städerna har förändrats. Den förstnämnda kan teoretiskt uppdelas i (1) nytillkomna städer, (2) avgångna städer. Den sistnämnda förändringen beror av utfallet för följande komponenter: antalet (1) utflyttade, (2) inflyttade, (3) födda, (4) döda.

Vad gäller 1800-talets tillväxt av stadsbefolkningen kan förändringar i antalet städer sägas ha spelat en underordnad roll. Från år 1800, då landet hade 86 administrativa städer, växer antalet till 92 år 1895 och till 97 år 1910.¹ Detta är i sig ett uttryck för urbaniseringen, att orter tillväxer och så småningom antar stadskaraktär, men som sagt: den urbana befolkningstillväxten, mätt som städernas andel av totalbefolkningen, orsakades framför allt av en tillväxt inom den ursprungliga kohorten. Tillväxten kan hänföras till ett positivt inrikes migrationsnetto; födelsetalet var likartat mellan land och stad medan dödsetalet i städerna översteg landsbygdens t o m år 1910.²

Sveriges första stora industrialiseringsvåg, vilken kan dateras till 1870-talet, var dels exportledd, dels inriktad på infrastrukturella investeringar. Den andra, påbörjad under 1890-talet, var i större utsträckning hemmamarknadsorienterad, men innebar också genombrottet för en verkstadsindustri baserad på svensk produktutveckling och svenska innovationer. Den senare kom att vara stadsbaserad i högre grad än den tidigare av bägge dessa skäl. Hemmamarknadsorienteringen stärkte städernas roll som marknadscentra och det större kravet på vetenskapligt utvecklingsarbete, som tekniska innovationer kräver, gynnade städerna lokaliseringsmässigt tack vare deras socio-ekonomiska sammansättning.

¹ a.a., s.43.

² a.a., s.44f.

3.6.2 Ortssystemets expansion efter första världskriget

Även om huvuddelen av den demografiska urbaniseringen i tiden infaller efter första världskriget torde förklaringen av denna bjuda på mindre svårigheter än vad som mötte i försöken att förklara trendbrottet under 1800-talet. En viktig orsak till detta är att den inledande urbaniseringen är kopplad till förändringar i det grundläggande produktionssättet, dvs etablerandet av kapitalistiska produktionsförhållanden. Härför betydde industrialiseringen mycket, och det problematiska är som jag visat, att på något sätt försöka isolera vad olika element i industrikapitalismen betydde för urbaniseringen. Även om kapitalismen och industrialiseringen vid seklets början inte penetrerat hela det svenska territoriet, präglas människors arbete och liv i stort av det nya, växande produktionssättet. Till en del är 1900-talets urbanisering en konsekvens av en geografisk spridning, regionalt och lokalt, av det kapitalistiska produktionssättet, dvs en homogenisering av Sveriges grundläggande produktionsförhållanden. Denna homogenisering innebär bl a en social och geografisk expansion av arbetarklassen, vars ökade politiska inflytande också, som jag senare återkommer till, får konsekvenser för urbaniseringen.

En annan orsak till att 1900-talets urbanisering kan sägas vara enklare att förklara är det förbättrade källäget. Statistikinsamling och statistikredovisning förbättras.

Jag tar i detta avsnitt min utgångspunkt i ett par av de mest detaljerade undersökningar, som ägnats urbaniseringsproblematiken under 1900-talets första hälft: Dorothy Swain Thomas' studie av Sveriges industrialisering och befolkningsutveckling, publicerad 1941, samt Gösta Ahlbergs studie över urbaniseringen 1910-1950, publicerad 1953.

Utvecklingen fram till 1950

I Thomas' analys av industrialisering och befolkningsutveckling 1750-1933 finns ett par intressanta kapitel om tiden 1895-1933, vilka behandlar utvecklingen efter kommuntyp.¹ Data om de c:a 2600 kommunerna har utgjort underlag för en klassificering av kommunerna efter sysselsättningsstruktur i

1. jordbrukande rurala,
2. blandade (jordbruk-industri) rurala,
3. industriellt rurala,
4. städer.

¹ Gårdlunds analys, refererad i avsnitt 3.6.1, baseras på Thomas' arbete.

Utvecklingen behandlas regionalt och strukturellt. Det intressanta, menar jag, är inte bara dessa aggregats inbördes utveckling, utan i än högre grad kommuners rörlighet *mellan* aggregaten. Det visar sig, i och för sig inte förvånande, att de snabbast växande kommunerna är de som rör sig mellan aggregaten i 'uppåtgående' (1->2->3->4) riktning. Den statiska klassificeringen ställs mot en dynamisk utveckling. Metodiskt hanterar Thomas detta väl, och redovisar 'kategoriförändringskommunerna' separat.

För perioden 1895-1913 visar hon att de som utvecklades från ruralt jordbrukande till ruralt blandade växte snabbare än respektive kategori. De som bytte tillhörighet från ruralt blandade till ruralt industriella växte likaså snabbare än dessa bägge aggregat. Den största skillnaden finns dock mellan å ena sidan dem som bytte från ruralt industriella till stad och å andra sidan dessa två kategorier. Det antyder, att de kommuner som gavs stadsrättigheter inte bara hade antagit stadskaraktär utan att de expanderade snabbare än städerna i allmänhet.

Perioden 1913-1933 åskådliggörs i nedanstående diagram. Medan Stockholms relativa tillväxt under perioden 1895-1913 var något svagare än industristädernas (och svagare än Göteborgs och Malmös), är bilden den omvända under perioden efter första världskriget. Noterbart är dock, att det är först efter 1930, som Stockholms tillväxt i relativa tal passerar de kommuner som omvandlas från ruralt industrialiserade till städer.

Industristäderna tillväxer i samma takt som de ruralt industrialiserade kommunerna, medan såväl de ruralt blandade som de ruralt jordbrukande har svårt att överhuvudtaget behålla sin befolkning.

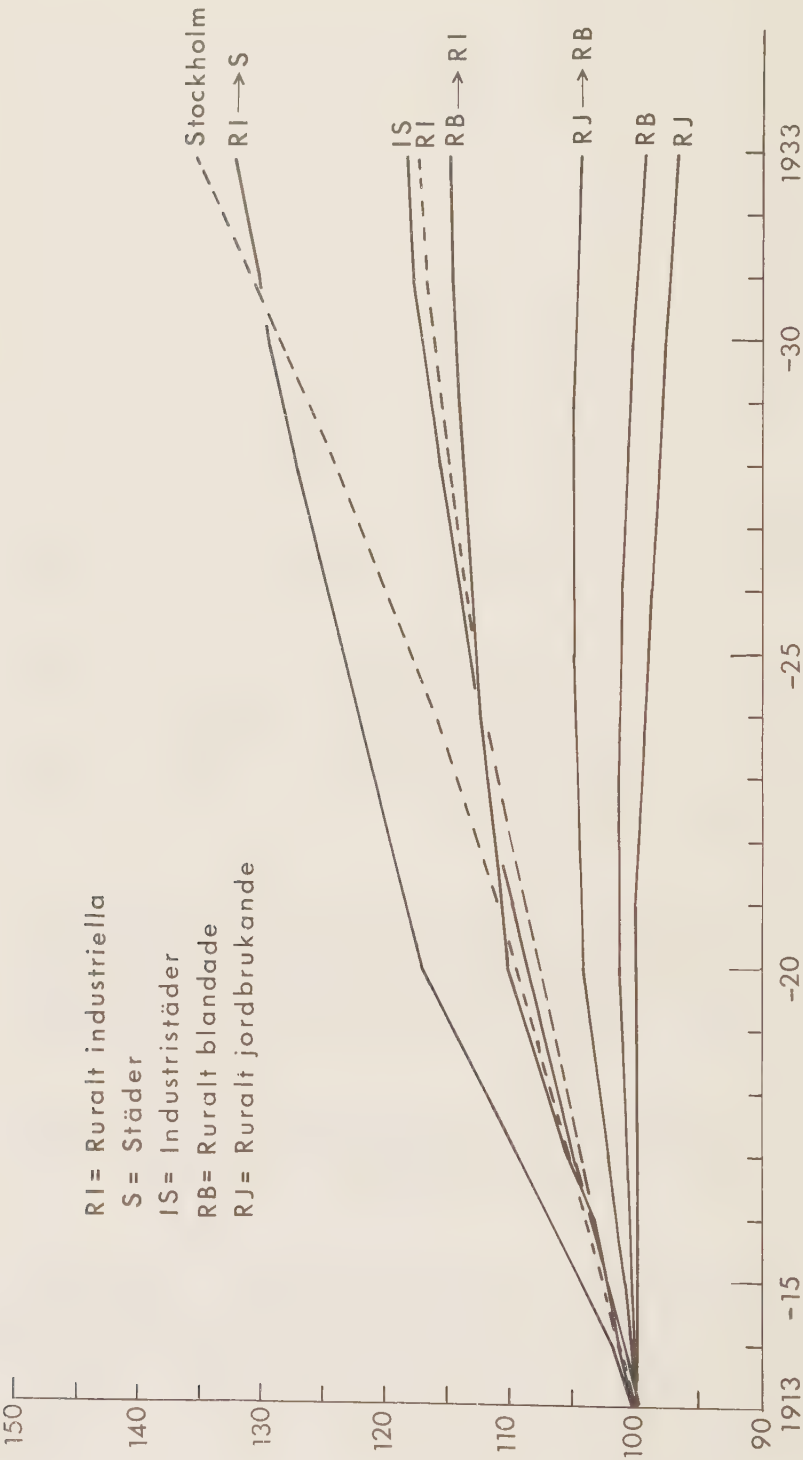
Utvecklingen kan också beskrivas utifrån de skilda kommun- och stadstypernas andel av den rurala respektive den urbana befolkningen. I tabell 4 och 5 åskådliggörs detta.

Sett över hela tidsperioden, 1895 - 1933, är det endast två kategorier som gör stora andelsvinster *inom* det rurala respektive det urbana aggregatet. nämligen ruralt industriella kommuner samt Stockholms stad (19 församlingar 1930). Det finns också en tendens till att industristäderna, såväl stora som små, växer snabbare än de övriga städerna. Det framgår också av tabell 6.

De ruralt industriella kommunerna samt alla typer av städer gör andelsvinster under perioden. De stora förlorarna är de ruralt jordbrukande kommunerna, vars samlade andel faller från 46% till 36% under perioden.

Vi behöver i detta sammanhang inte närmare diskutera den klassificeringsgrund Thomas tillämpar. Alla klassificeringar kan i och för sig ifrågasättas och varje omklassificering påverkar resultaten. Min bedömning är dock, att de trender jag här är intresserad av väl fångas av Thomas. De är vidare så markerade, att en justering av klassificeringen inte rubbar huvudtendensen.

Figur 3: Befolkningsutvecklingen i skilda typer av kommuner
1913-1933. Index, 1913=100.

Källa: Thomas 1941, s.243-245.

TABELL 4 Olika kommuntypers andel (i %) av hela den rurala befolkningen 1895, 1913 och 1933.

Kommuntyp	1895		1913		1933	
	%	(antal) (milj)	%	(antal) (milj)	%	(antal) (milj)
Ruralt jordbr.	45,7	(1,76)	40,0	(1,66)	36,4	(1,60)
Ruralt blandade	15,4	(0,59)	14,8	(0,61)	13,8	(0,61)
Ruralt industr.	21,5	(0,83)	26,9	(1,11)	29,7	(1,31)
Skiftande	17,4	(0,67)	18,3	(0,76)	20,1	(0,88)
Totalt	100,0	(3,85)	100,0	(4,15)	100,0	(4,40)

Källa: Thomas 1941, s.236, 251.

TABELL 5 Olika stadstypers andel (i %) av hela stadsbefolkningen 1895, 1913 och 1933.

Stadstyp	1895		1913		1933	
	%	(antal) (milj)	%	(antal) (milj)	%	(antal) (milj)
Stockholm	26,9	(0,27)	27,1	(0,39)	29,9	(0,53)
Göteborg, Malmö	16,4	(0,17)	17,1	(0,25)	16,9	(0,30)
Stora ind.städ.	16,7	(0,17)	17,4	(0,25)	16,5	(0,29)
Andra stora städer	19,2	(0,20)	18,0	(0,26)	16,9	(0,30)
Små ind.städer	11,7	(0,12)	11,9	(0,17)	11,4	(0,20)
Andra små städer	9,1	(0,09)	8,5	(0,12)	8,4	(0,15)
Totalt	100,0	(1,02)	100,0	(1,45)	100,0	(1,77)

Källa: Thomas 1941, s.239, 252.

Städerna, de ruralt industriella och ruralt skiftande kommunerna gör nettovinster i den interna migrationen under perioden 1895-1933. Vid periodens början svarar städerna varje år för c:a 80% av nettomigrationsvinsten och vid dess slut för mer än 90%. Nettoförlusten faller på de ruralt jordbrukande (75%), de ruralt blandade (15 å 20%) och i viss utsträckning också på de ruralt skiftande (från jordbruk till blandtyp) kommunerna. 🍷

Dessa tendenser är stabila under perioden, vilket dock inte kan sägas om nettovinstens fördelning bland städerna. Vid periodens början (1895) svarar Stockholm för 30% av städernas samlade nettomigrationsvinst, industristäderna för c:a 50% och övriga städer för 20%. Vid periodens slut (1933) tar Stockholm närmare 65% av städernas migrationsvinst,

TABELL 6 Olika kommun- och stadstypers andel (i %) av hela befolkningen i Sverige 1895, 1913 och 1933.

Kommun-/stadstyp	1895	1913	1933
Landsbygd	79,1	74,1	71,3
- ruralt jordbrukande	(36,1)	(29,7)	(25,9)
- ruralt industriella	(17,0)	(19,9)	(21,2)
- övriga landsb.kommuner	(26,0)	(24,5)	(24,2)
Städer	20,9	25,9	28,7
- ind.städer (inkl Gbg,Malmö)	(9,3)	(12,0)	(12,9)
- Stockholm	(5,6)	(7,0)	(8,6)
- övriga städer	(6,0)	(6,9)	(7,2)
Totalt	100,0	100,0	100,0

Källa: Se föregående två tabeller.

medan industristädernas andel fallit till 20% och de övriga städernas till c:a 15%.

Thomas gör ingen närmare analys av sambandet mellan industriutveckling och stadstillväxt. Vad vi får är en demografisk beskrivning med stor detaljrikedom. Ett bättre underlag för kvalitativ, dock fortfarande aggregerad, analys lämnar Gösta Ahlberg, eftersom han undersökt också tät- orternas utveckling.

Under perioden 1910-1950 minskar jordbruksbefolkningen med c:a 700 000 personer samtidigt som den icke-administrativa landsbygden totalt sett behåller sin befolkningsnumerär.¹ Orsaken är förstås, i Ahlbergs terminologi, 'stadsnäringarnas' expansion på landsbygden.

Särskilt stadsnäringarna utgöra ju en ganska heterogen sammanfattningsgrupp, och det må erinras om, att folkökningen på landsbygden varit svagare inom industrigruppen än inom de övriga stadsnäringarna.²

Ahlberg konstaterar, att för perioden 1911-1930 torde inga nämnvärda skillnader mellan land och stad i fråga om stadsnäringarnas expansion ha förelegat. Efter 1930 faller stadsnäringarnas tillväxt tillbaka på

¹ Ahlberg 1953, s.16, tabell 3. Ahlbergs avhandling är metodiskt intressant, enär han låter korrigera för indelningsförändringar och förändringar i tätorts- och stadsbeståndet. Siffrorna här är beräknade på 1950 års administrativa indelning.

² a.a., s.31. Avser perioden 1931-1945.

landsbygden och städerna tar en större andel av dessa näringars expansion. Ahlberg problematiserar inte begreppet stadsnäringar, men ger en definition av begreppet urbanisering som ansluter till det strukturella perspektivet: det är fråga om förändringar av näringslivets struktur - 'stadsnäringarnas' tillväxt är för Ahlberg ett centralt mått på urbaniseringen. Ahlberg menar, att om vi vill undvika att uppfatta urbaniseringen som en diskontinuerlig process, vilket blir följden om nybildning av tätorter anses föreligga då orten passerar ett visst invånarantal,

finns det knappast någon annan möjlighet än att betrakta urbanisering som i huvudsak liktydig med expansion av stadsnäringarna, oavsett bebyggelsens karaktär.¹

Vidare:

Ett sådant betraktelsesätt är så mycket mera motiverat, som en fortgående expansion av stadsnäringarna i en icke-agglomererad kommun förr eller senare leder till tätortsbildning i mera konkret bemärkelse samt att ett nära samband råder mellan stadsnäringarnas och de egentliga tätorternas demografiska utveckling.²

Till stadsnäringarna för Ahlberg industri och hantverk, handel och samfärdsel samt allmän tjänst. Det är självfallet mycket inadekvat, teoretiskt rent av kaotiskt, att benämna dessa sektorer för 'stadsnäringar'. Det är dock en vanlig term i 50-talets forskning.³ Mer adekvat är termen tätortsnäringar, även om också detta är en grov empirisk generalisering. De nämnda verksamheterna kan i själva verket antaga mycket varierande geografiska uttryck.⁴ Ahlberg visar också i sin empiriska redovisning att landsbygden behåller ett tämligen starkt grepp om tex industrin under seklets första fem decennier. Under perioden 1930-1945 finns ungefär hälften av industriebefolkningen och en tredjedel av de övriga stadsnäringarnas befolkning på den administrativa landsbygden. Tendensen är att landsbygdens andel av industri och allmän tjänst faller, men att handel och samfärdel expanderar snabbare på landsbygden.⁵

¹ a.a. s.4.

² a.a., s.4.

³ Se t ex Kungl. Arbetsmarknadsstyrelsen 1958.

⁴ Det gäller för övrigt även de primära, areellt baserade, näringarna. Frödin vänder sig med eftertryck mot tesen att de areella näringarna inte skulle kunna befrämja en agglomererad bosättning. Det var ju, menar han, precis vad som skedde innan statsmakten drev igenom skiftesreformerna. Se Frödin 1948, s.228.

⁵ a.a., s.23.

Återigen: vad vi kan skönja är en kapitalistisk *homogeniseringsprocess*, en process som etablerar lönearbetarrelationer och marknadshushållning också i agrara och rurala bygder. Ett stöd för detta finner vi också hos Ahlberg.

Näringskaraktären synes alltså ha haft ett ganska begränsat inflytande på takten i såväl jordbrukets folkminskning som stadsnäringarnas folkökning och *landsbygdens urbanisering framstår därmed som en i stort sett likformig process.*

(...) ett för båda perioderna (1931-40, 1940-45) utmärkande drag, att stadsnäringarnas relativa folkökning varit störst i jordbruksbygderna.¹

Ahlberg når slutsatsen efter att ha undersökt landsbygdsregioner av olika karaktär (rurala-urbana) och söker förklaringen i att

Stadsnäringarna i jordbruksbygderna i jämförelsevis stor utsträckning torde ha karaktär av lokala service-näringar.²

I de mest agrara kommunerna (mer än 75% av befolkningen inom jordbruket) är befolkningsminskningen under perioden 1930-1950 störst i mälardalen och i Östergötland medan övre Norrland (Västerbotten och Norrbotten) noterar en expansion. Folkminskningen har dock generellt sett endast varit hälften så stor som jordbruksbefolkningens reduktion, vilket antyder progressiviteten i den icke-agrara expansionen.³

Ahlberg visar, att på lokal nivå var korrelationen mellan sysselsättningsutvecklingen inom agrara respektive icke-agrara sektorer tämligen svag.⁴ Detta måste tolkas som att det fanns en potentiell arbetskraft tillgänglig, vilken kunde utnyttjas i den icke-agrara expansionen. Denna potential finner vi särskilt bland kvinnorna, som i stigande utsträckning började förvärvsarbeta. Som jag tidigare påpekat sker expansionen på landsbygden framför allt inom handel och samfärdsl och inom allmän tjänst och den kvinnliga andelen är där högre än inom industrin. Ahlberg, med många andra, visar också att kvinnorna urbaniseras i snabbare takt än männen.⁵ Kvinnornas andel av nettoflyttningen, vars riktning var urban, var större än männens fram till år 1945.

¹ a.a., s. 73.

² a.a., s. 73.

³ a.a., s. 73.

⁴ a.a., s. 99.

⁵ a.a., s.62.

TABELL 7 Kvinnornas andel av nettoflyttningen i Sverige 1911-1950.

Period	%
1911-1915	55
1916-1920	62
1921-1925	69
1926-1930	63
1931-1935	59
1936-1940	52
1941-1945	53
1946-1950	47

Källa: Ahlberg 1953, s.126.

Tätortsutvecklingen 1910-1950

Som tidigare nämnts är tätortsstatistiken mycket bristfällig fram till folkräkningen 1930. De *administrativa* orterna blir statistikbärare fr o m 1910 års folkräkning, medan de icke-administrativa således medtas först 20 år senare.

Under 40-årsperioden 1910-1950 växer antalet administrativa tätorter från 284 till 419. Antalet ökar således med närmare 50%, men än större ökning kan noteras för deras samlade folkmängd: från 1,66 milj år 1910 till 3,87 milj år 1950.¹ Folkmängdstillväxten orsakas - förutom av utökning av aggregatet genom tillkomsten av nya orter - dels av en allmän tillväxt av orternas invånarantal, dels av inkorporationsvinster från landsbygden.²

Antalet städer växer från 97 till 132, merparten tillkommer under seklets andra och fjärde decennium. Köpingarnas antal mer än fördubblas, från 32 till 82, medan municipalsamhällenas antal växer från 155 år 1911 till 235 år 1941 för att därefter reduceras till 205 år 1950.³ Städernas befolkning ökar med c:a 1,5 milj invånare under perioden 1910-1950, men likasom i den tidigare stadsexpansionen svarar nyttillkomna städer endast för en mindre del av tillväxten (450 000 inv).⁴

¹ a.a., s.143.

² a.a., s.144.

³ Det administrativa Ortsbeståndet förändrades av flera skäl, dock sällan därför att orternas administrativa karaktär gick förlorad, se Ahlberg 1953, s.144.

⁴ a.a., s.163, tabell 43. Ahlberg drar slutsatsen, att de administrativa orternas (inkl städernas) tillväxt inte hade ett systematiskt samband med in-

Under 15-årsperioden 1930-1945 ökar antalet *icke-administrativa* tätorter från 651 till 931 st.¹ Antalet nytilkomna orter är dock större än denna mellanskillnad, 450 st, varför en avgång ur kategorin också skett. Närmare hälften av de avgångna orterna erhöll administrativ status. Nya tätorter tillkommer i hela landet, men nybildningstakten är särskilt hög i övre Norrland.²

Ahlberg har lagt orternas näringskaraktär till grund för en analys av befolkningsutvecklingen. Därvid skiljer han på självständiga orter och förorter. De självständiga orterna indelades sedan enligt följande. Som *industriorter* räknas sådana där mer än halva antalet yrkesutövare hänför sig till gruppen industri och hantverk. Industriorterna ges därefter beteckning efter den dominerande branschen. Industriorter utan särskild branschdominans benämns *mångsidiga industriorter*. De övriga självständiga orterna klassificeras som *tjänstemannaorter*, *kommunikationsorter*, och *jordbruksorter* (om andelen i respektive yrkesgrupp överstiger 25% av alla yrkesutövare), samt *mångsidiga orter* (alla övriga).³ I de senare har handelsverksamheten ofta en stor omfattning.

Jag vill först göra en allmän, analytisk kommentar till tabell 8. Ensidighet eller mångsidighet förklarar inte i sig en Orts befolkningsutveckling. Därför kan inte heller aggregat av orter baserade på sådan klassificering avslöja några kausala samband. Orsakerna härtill är följande. Dels, och det tål att upprepas, kan en Orts befolkningsutveckling inte reduceras till en fråga om verksamhetssystemets utveckling (t ex förortsutvecklingen!). Även om denna reduktion görs kan inte en branschs generella utveckling antas vara specifikt representerad i varje verksamhetsställe. Tvärtom, konkurrensen mellan de enskilda kapitalen (arbetsställena) och därmed förbunden kostnads- och intäktsvariation differentierar branschens utveckling.

Teoretiskt torde dock frågan om ensidighet contra mångsidighet ha betydelse för sysselsättningen i ett långt tidsperspektiv. Det sker ständiga omstruktureringar av verksamhetssystemet, även om delar av det periodvis arbetar under relativt stabila konkurrensvillkor. En mångsidig ort, till skillnad från t ex en industriort, har en sammansättning som gör den mindre känslig för den typ av förändringar som rör sysselsättningsfördelningen mellan cirkulations- och tillverkningsfären. Definitionsmässigt har den förstnämnda orten en större andel sysselsatta i icke-tillverkande branscher.

dustrialiseringsgraden (s. 181).

¹ Dessa siffror är mycket ungefärliga - sannolikt borde en stor andel av de som ingår i statistiken år 1945 men inte 1930 ha ingått redan vid periodens början, se Ahlberg s. 148-149.

² a.a., s. 150.

³ a.a., s. 177f.

TABELL 8 De icke-administrativa tätorternas folkmängd 1930-1945.
Gruppering efter näringskaraktär.

Ortskategori	Antal orter	Folkm. (Antal i 1000-tal) (Index, 1930=100)							
		1930		1935		1940		1945	
		An- tal	In- dex	An- tal	In- dex	An- tal	In- dex	An- tal	In- dex
Självständiga	454	290	100	300	103,6	316	109,1	334	115,1
Mångsidiga	104	44	100	47	108,6	50	113,6	55	125,5
Mångs.ind.o.	44	24	100	26	108,0	30	123,7	33	136,3
Gruv,metall	68	60	100	63	104,7	71	117,8	77	126,9
Jord,sten	23	17	100	16	95,3	15	90,4	15	91,6
Trä	92	83	100	84	101,2	85	102,7	84	101,5
Textil	21	14	100	15	105,4	17	116,3	18	126,7
Övr ind.orter	31	24	100	25	105,0	25	108,3	26	111,1
Kommunik.ort.	10	4	100	4	102,8	4	91,4	4	108,5
Tj.man.orter	2	1	-	1	-	1	-	2	-
Jordbr.orter	44	19	100	19	98,6	18	94,6	19	102,7
Fiskelägen	15	8	100	8	102,2	8	99,4	8	106,8
Förorter									
Stockholms	27	19	100	22	117,7	26	137,2	30	161,8
Andra	50	39	100	42	105,7	46	116,0	49	123,5
TOTALT	531	356	100	372	104,6	395	111,1	421	118,3

Källa: Ahlberg 1953, s.196.

Delvis analogt torde mångsidiga industriorter till skillnad från ensidiga vara mindre känsliga för branschvisa förändringar *inom tillverkningsfä-
ren*. En ensidig industriort är beroende av att de(t) företag som repre-
senterar ensidigheten på orten förmår konkurrera på marknaden. Om
utvecklingen inom den bransch företaget tillhör sysselsättningsmässigt är
expansiv, torde aggregatet av ensidiga orter bestämda av denna bransch
totalt sett tillväxa. Men inom aggregatet finner vi företag, och därmed
orter, som inte klarar konkurrensen, och vi finner företag och orter där
expansionen är betydligt snabbare än genomsnittet.¹ Slutsatsen är alltså,
att ensidigheten i sig inte förklarar något i det enskilda fallet.²

¹ a.a., s. 199, tabell 52.

² För en översikt av studier av ensidiga industriorter/-kommuner, se Lund-
mark och Malmberg 1985a och 1985b.

Av tabell 8 vill jag emellertid dra två slutsatser. För det första att förorterna är mycket expansiva under perioden, särskilt Stockholms; de svarar för närmare hälften av de icke-administrativa tätorternas befolkningstillväxt. Det intressanta med denna expansion är bl a att den har relativt lite att göra med förändringar i verksamheternas lokaliseringsmönster och mer att göra med förändringar i befolkningens sammansättning/struktur och med utvecklingen av de industriella produkterna (infrastruktur, transportmedel). För det andra, att jord- och stenindustri-, träindustri- och jordbruksdominerade orter, representerande 40% av de självständiga orternas antal och folkmängd, uppvisar närmast 0-tillväxt under perioden.

Några stora drag i omstruktureringen

Under perioden 1910-1950 inträffar flera genomgripande strukturella förändringar i verksamhetssystemet. Jordbruksbefolkningen (med binärningar) minskar med c:a 920 000, och utgör vid periodens slut 1,65 milj människor eller 23,4% av hela befolkningen. Industri och hantverk ökar från 1,5 milj till 2,9 milj och andelsmässigt från 27,7% till 41,0% av befolkningen. Handel och samfärdsl växer från c:a 0,6 milj till drygt 1,5 milj och från 10,5% till 21,5% av befolkningen. Den offentliga sektorn (1910: 'allmän tjänst') växer från 0,25 milj till nära 0,7 milj och andelsmässigt från 4,4% till 9,6%.¹ Sektorernas fördelning på land och stad ter sig på följande sätt, nu fördelade efter de förvärvsarbetande (se tabell 9).

TABELL 9 Den förvärvsarbetande befolkningen fördelad på land och stad efter näringsgrenar 1910 och 1950. Andelar i %.

Näringsgren	1910		1950	
	Landsbygd	Städer	Landsbygd	Städer
Jordbruk mm	98	2	94	6
Industri	58	42	43	57
Handel, samfärds.	40	60	31	69
Offentlig sektor	43	57	28	72
(Befolkningen)	(68)	(32)	(53)	(47)

Källa: Folkräkningar, 1910:3, tab.G, s.39, 1950:IV, tab.B, s.3

¹ Folkräkningen 1910, s. 39, tabell 6 och Folkräkningen 1950, del IV, s. 2 tabell A. Jmf tabell 3 där utproportionering av vissa ospecificerade yrkesgrupper ger andra värden för sysselsättningen i allmän tjänst.

Som jag tidigare har påpekat är industrin den del av verksamhetssystemet, bortsett från jordbruk, skogsbruk och fiske, som har minst stadsprägel. Eftersom handel och samfärdsl och den offentliga sektorn uppvisar en numerär befolkningstillväxt liknande industrins under perioden (+ 1,3 å 1,4 milj), beror alltså städernas expansion i större utsträckning på förmedlingsarbetets, reproduktions- och administrationsarbetets tillväxt än på varuproduktionens. Samtidigt måste man dock konstatera, att urbaniseringen, mätt som *de samlade orternas andel* av befolkningen, under perioden 1910-1950 i lika hög utsträckning orsakades av industrins expansion, som av förmedlings- och den offentliga sektorns expansion. Ty industrin växer i tätorterna (eller ger upphov till nya tätorter) i större utsträckning än i ren glesbygd.

Vidare tyder den stora variationen i näringssammansättning inom ortssystemet på att inga enkla kausala samband föreligger mellan olika sektorer på lokal nivå - dvs proportionen mellan industri, handel och samfärdsl samt offentlig verksamhet varierar mellan orterna och detta indikerar en *ortsmässig arbetsfördelning*. I denna arbetsfördelning framstår städerna och de större orterna som förmedlingens, reproduktionens och administrationens centra, och de mindre orterna som varuproduktionens centra, även om många av dessa får lokala och ibland regionala tjänstefunktioner. Återigen: Christaller måste ges rätt i betonandet av sambandet mellan centralorter och cirkulationen (i vid mening).

Från allmän tjänst till offentlig sektor

Under 1900-talets gång får den politiskt styrda offentliga produktionen en allt större betydelse för urbaniseringsprocessen. Sektorn uppvisar de kanske mest urbana dragen av samtliga och kan tack vare sitt monopol planeras förhållandevis autonomt relativt andra sektorer. Mer än någon annan tycks den följa den christallerska rationaliteten, dvs bestämmas av befolkningsunderlaget. Att den i viss mening 'ligger före' befolkningens urbanisering, dvs har en mer urban prägel, beror inte bara på det rationella i detta (optimal räckvidd/omlandstäckning) utan också på den maktpolitiska grunden för dess lokaliseringsbeslut. Borgarklassen har klara stadspreferenser och det är därför inte förvånande att den offentliga sysselsättningens förändring, vilken är kopplad till borgarklassens tillväxt under 1800-talets sista decennier, är en förändring i urban riktning.¹ Men en borgarklass förutsätter en arbetarklass, och även denna får en urban prägel - om än inte i lika hög utsträckning stadsmässig. De växande socialt polariserade orterna skiktas klassmässigt och geografiskt. I takt med arbetarklassens ökande politiska inflytande förändras visserligen innehållet i den offentliga expansionen, dock inte den geografiska formen för den.²

¹ Se avsnitt 3.6.1.

² För att tala med Brian Berry: "Political power is thus becoming a major

Den offentliga tjänstesektorns expansion, vilken alltså tar urban form, är blygsam under 1900-talets tre första decennier - mot bakgrund av vad som därefter sker. Visserligen sker en andels- och antalsmässig fördubbling mellan år 1900 och 1930, men ännu vid den senare tidpunkten kan uppskattningsvis endast c:a 4% av den totala befolkningen (dvs inkl de ej förvärvsarbetande) föras till den offentliga sektorn. År 1960 är denna siffra fördubblad och det offentliga sysselsätter då närmare 600 000 personer. Under de därpå följande 25 åren sker ånyo en fördubbling till närmare 1,2 milj.¹ Expansionen fortsätter in på 80-talet, då en stagnation är skönjbar. År 1981 sysselsätts närmare 1,5 milj personer i den offentliga sektorn.² År 1980 arbetar c:a 92% av de offentligt anställda i tätorter, oftast i kommuncentra och än oftare i regioncentra.

Ekonomhistorikern Anders Forsman framför i sin avhandling en teori om staten och de offentliga utgifterna.³ Hans grundperspektiv är att den offentliga expansionen såväl orsakas av, som blir ett instrument för, arbetarklassens expansion och politiska inflytande. Detta är en rimlig hypotes, särskilt om man betänker innehållet i den offentliga expansionen, det innehåll som i socialdemokratisk terminologi brukar benämnas 'det andra steget' - den sociala demokratins etablering. Den del av den offentliga sektorn som vuxit mest är *omsorgen* (hälso- och sjukvård samt socialvård), vars andel av den offentliga konsumtionen ökat från 24% år 1913 till 49% år 1982.⁴ Allmän förvaltning och rättsväsende har andelsmässigt minskat från 27% till 14%. Undervisningens andel är konstant kring 25%.

3.6.3 Det urbana samhället: arbete och boende i agglomerativ form

Befolkningen i Sverige bor idag till 83% i agglomerationer med 200 eller fler invånare. Agglomereringstendensen kan iakttas sedan 1800-talets början, men den sköt fart i och med den industriella expansionen under 1870-talet. Varje decennium därefter har tätorternas andel av befolkningen ökat, vilket nedanstående tabell indikerar.⁵

element of the urbanization process" (1973, s.181).

¹ Se ERU-rapport nr 19, s. 38 och Statiska Centralbyrån 1985, s.9.

² För en analys av den offentliga sektorns sysselsättningsförändring under senare tid, se Andersson och Öhman 1985.

³ Forsman 1980.

⁴ SCB 1985, s. 11, tabell 1.9. Se också Forsman 1980, s. 132-133, som behandlar de offentliga utgifterna fördelade på ändamål 1913-1974.

⁵ Det är, vilket tidigare påtalats, förbundet med stora svårigheter att uppskatta tätorternas befolkning före 1920/1930. SCB:s beräkningar, som

TABELL 10 Tätortsbefolkningens andel av hela befolkningen 1800-1980.

År	Antal	Folkmängd Därav i tätorter (%)	Glesbygd (%)
1800	2 350 000	7,4	92,6
1820	2 560 000	11,2	88,6
1840	3 140 000	13,4	86,6
1860	3 860 000	13,7	86,3
1880	4 570 000	19,5	80,5
1900	5 140 000	31,5	68,5
1920	5 900 000	45,2	54,8
1940	6 370 000	56,2	43,8
1960	7 500 000	72,8	27,2
1980	8 320 000	83,1	16,9

Källa: Fob 1980, del 2:3, tab.1, s.22.

Den 20-årsperiod som andels- och antalsmässigt gav den snabbaste tätortsexpansionen var perioden 1940-1960.

I stora drag illustrerar befolkningsfördelningen också verksamhetssystemets fördelning, men generellt sett har tätorterna en större andel av sysselsättningen än av befolkningen, dvs tätortssystemet har en positiv nettopendling visavi glesbygden. Som tabell 11 visar finns det dock en viss variation mellan olika sektorer inom verksamhetssystemet.

Väl värd att notera är den starka koncentrationen till tätorterna av tillverkning, förmedling och offentlig förvaltning. Däremot sker byggnadsverksamheten i förhållandevis större utsträckning utanför tätorterna. Det är här säkert huvudsakligen fråga om infrastrukturella investeringar i vägbyggnad, kraftförsörjning etc.

Noteras kan också den kvinnliga sysselsättningens starka tätortsanknytning, vilken främst beror av en större andel män i näringsgrenar med svagare tätortsanknytning - jordbruk, gruvhantering och byggnadsverksamhet.

ligger till grund för tabellen, skall därför ses som approximationer och tabellen följaktligen läsas med försiktighet.

TABELL 11 Tätorternas andel av den förvärvsarbetsande dagbefolkningen 1970-1980 efter näringsgren.

Näringsgren	År		
	1970	1975	1980
Jord- och skogsbruk	14	18	16
Gruvor och mineralbrott	67	72	73
Tillverkningsindustri	93	93	92
Byggnadsindustri	85	79	81
Varuhandel, restaurang, hotell	94	94	95
Samfärdsel, post, tele	84	84	90
Bank, försäkring, fastigheter			
och uppdragsverksamhet	98	97	97
Offentlig förv. och andra tj.	93	93	92
Samtliga näringsgrenar	85	86	88
Samtliga förv.arb. kvinnor			91
Samtliga förv.arb. män			85

Källor: Fob 1970 del 8, tab.C, s.24, Fob 1975 del 7:1, tab.B, s.17, Fob 1980 del 6:2, tab.10, s.177.

3.7 SAMMANFATTNING

I min behandling av sambanden mellan kapitalism, industrialisering och urbanisering betonar jag fenomenens nära samhörighet. Utgångspunkten tas i lönearbetet, det som frigör arbetaren från feodalliknande restriktioner, men samtidigt gör arbetaren till en vara för utbyte på marknaden. Lönearbetet har en tresidig betydelse: det kan förklara kapitalackumulationen i privata händer, det expanderar konsumtionsvarumarknaden och det kännetecknar massan av urbaniseringens verkställande och verkställda aktörer: flyttarna. Detta är motivet för att bland de element som bär upp den kapitalistiska cirkulationen och ackumulationen fästa särskild vikt vid lönearbetet.

Transaktionen mellan arbetsköpare och arbetstagare - utbytet av varan arbetskraft - tenderar att ske i agglomerativ form (lönearbetarna koncentreras geografiskt), eftersom arbetsköparens kontroll över utbytet förbättras och produktionen effektiviseras. Förutsättningarna för arbetsdelning förbättras radikalt. Denna process föregår den egentliga industrialiseringen, men slår igenom först med densamma genom introduktionen av fabrikkssystemet och de mekaniska maskinerna.

Fabriker, med sina anhopningar av lönearbetare, verkar i sig tätortsbildande. Fabriker, bostäder och infrastruktur måste byggas och detta ger arbete i byggbranschen. Försörjningen av arbetare och borgare kräver mellanled mellan producenter och konsumenter och förmedlingssektorn expanderar.

Fabrikernas produkter, från infrastruktur som järnvägar och elektriska motorer och försörjningssystem till konsumtionsvaror, gynnar som jag visat ytterligare tätortstillväxten.

Kapitalackumulationen ökar och med den förmögenhetsklyftorna, eftersom lönearbetarna frånhänt sig ägandet av produktionsmedlen och därmed också den fulla rätten till och kontrollen över arbetets resultat. Borgarklassen växer numerärt, liksom dess makt och inflytande på statens politik, kommunernas byggande och industrins investeringar. Borgarklassens säte är tätorterna, särskilt städerna.

Det går inte att diskutera drivkrafter till urbaniseringen utan att diskutera processens konsekvenser, ty det som från ena sidan fönstret är en konsekvens blir från den andra sidan en drivkraft. Det finns en uppenbar dynamik och interna, dialektiska relationer i den samhällsutveckling som givit oss det urbaniserade samhället. Produktivkrafter/produktionsätt, arbete/boende, land/stad, produktion/konsumtion, produktion/produkt, tillverkning/förmedling.

Jag vill hävda, att en analys av sambandet mellan den industriella kapitalismen och urbaniseringen måste studeras utifrån varornas dubbla väsen av att samtidigt existera som bruks- och bytesvärde. Detta gäller för varan arbetskraft och det gäller för andra varor. Jag påstår att en förståelse av *landsbygdens urbanisering*, tätortsbildningen, framför allt står att söka på *bruksvarusidan*; den materiella produktionens lokalisering, lönearbetarnas agglomerering, infrastrukturens gestaltning etc.

(...)technological and organizational change - co-operation, the detail division of labour and the employment of machinery - all tend to promote the increased spatial concentration of production activities.¹

Städernas expansion, liksom för övrigt expansionen av de centralorter som sedermera blev städer, måste utöver detta sökas inom *bytesvärdesfärens* organisation och gestaltning, samt i den politiskt styrda offentliga sektorns organisation och lokaliseringsfaktorer.

¹ Harvey 1982, s.392.

Kapitel 4

URBANISERINGSFÖRLOPPET: TVÅ REGIONSTUDIER I ETT DEMOGRAFISKT PERSPEKTIV

4.1 VAL AV UNDERSÖKNINGSOMRÅDEN OCH INOM- REGIONAL UPPDELNING

Avhandlingen har som nämnts tillkommit inom ramen för det i huvudsak socio-lingvistiskt inriktade projektet 'Stad och omland: Urbaniseringen speglad i språket'. På ett tidigt stadium valdes två regioner ut för undersökningen: norra Västerbotten och nordvästra Södermanland.¹

En grundidé i projektet var att välja regioner, och därefter en inomregional uppdelning, som kunde medge studier av urbaniseringsprocessen på skilda geografiska nivåer.

1. Områdena ska representera skilda regiontyper i urbaniseringsprocessen, dvs ett område ska representera regioner med negativ och det andra regioner med positiv nettoflytningsbalans.

2. De valda regionerna skall var för sig kunna indelas i ett urbant kärnområde och en ruralt präglad glesbygd. Befolkningsminskningen i glesbygden, vilket urbaniseringen i det demografiska perspektivet resulterar i, antogs ha sin motpol i

1. en expansion av några få tätorter i den tidigare glesbygden (lokal urbanisering),
2. en inflyttning till den i regionen största staden (inomregional urbanisering).

För att studera en process krävs såväl ett tidsperspektiv som en struktur i vilken förändringen antas manifesteras. Den demografiska urbaniseringen är till uttrycket en geografisk process, vars struktur således måste bestämmas geografiskt. Problemet här är emellertid att processen i sig påverkar strukturen och att ett konstanthållande av strukturen - om det är möjligt - ibland kan dölja viktiga förändringar. Strukturbestämningen är

¹ Andersson 1977.

vidare beroende av möjligheten att erhålla empiriska data; i detta fall måste vi identifiera informationsbärare av befolkningsstatistik.

Församlingarna var länge den lägsta geografiska nivå för vilken befolkningsstatistik redovisades. Från och med 1930 kan utvecklingen också följas på variabeln *tätort/glesbygd*. Först under det senaste decenniet finns möjlighet att för vissa orter och regioner studera befolkningsförändringar på mindre s k statistikområden. Urbaniseringsförloppet beskrivs nedan på församlingar och på variabeln *tätort/glesbygd*.

Jag har studerat församlingsstrukturen i de bägge regionerna för perioden 1860-1980 och skapat redovisningsenheter som medger en i stort sett kontinuerlig jämförbarhet. Urbaniseringsprocessen inom regionerna antogs ta sig uttryck dels i en tätortsbildning i glesbygden, dels i en stads-expansion. Det förstnämnda studeras för perioden 1930-1980, medan stadstillväxten och de större inomregionala befolkningsförändringarna kan fångas i en studie baserad på församlingsdata, vilket medger en betydligt längre tidsperiod.

Av flera skäl ansågs år 1860 vara en lämplig startpunkt för studien. Industrialiseringen hade ännu inte satt in med full kraft; Skellefteå respektive Eskilstuna stad existerade, men väntade ännu på den snabba befolkningstillväxt som skulle följa; områdena hade en församlingsindelning som någorlunda väl medger en rumsligt differentierad statistik.

De bägge undersökningsområdena har uppdelats i följande delregioner (se figur 4).

1. Den urbana regionen: de församlingar som approximativt utgör Skellefteå respektive Eskilstuna tätort.
2. Mellanregionen: till den urbana regionen gränsande församlingar, där såväl den urbana regionens (1), som den rurala regionens (3), kännetecken finns, men varierande geografiskt och tidsmässigt.
3. Den rurala regionen: mer renodlad, homogen, glesbygd på större avstånd från den urbana regionen.

Nedan följer en redovisning av regionaliseringen, samt en presentation av befolkningsutvecklingen för respektive område.

Figur 4: Regionalisering av undersökningsområdena

Församlingarna i det norra undersökningsområdet: Malå, Norsjö och Skellefteå kommuner i Västerbottens län.

Församlingarna i det södra undersökningsområdet: Eskilstuna kommun i Södermanlands län.

4.2 NORRA UNDERSÖKNINGSOMRÅDET

4.2.1 Urban-rural regionalisering

Församlingarna har utgjort grundvalen för den svenska befolkningsstatistiken i alla tider. Tyvärr har dock även församlingarna ofta förändrats: gränser har förskjutits, församlingar har delats och lagts samman. I de områden av landet där nykolonisation pågick i sen tid har församlingsstrukturen förändrats mest. Till dessa områden hör norra Västerbotten. År 1860 fanns endast 6 församlingar i norra undersökningsområdet mot 15 hundra år senare.¹

Jag har tidigare publicerat resultatet av de studier som utgjort grund för regionaliseringen.² I norra undersökningsområdet utgörs den urbana regionen av Skellefteå stad (efter 1960 S:t Olofs och S:t Örjans församling). Mellanregionen utgörs av (med aktuell benämning) Byske, Kågedalen, Boliden, Skellefteå landsförsamling och Bureå. Den rurala regionen omfattar församlingarna Fällfors, Jörn, Malå, Norsjö, Bastuträsk, Kalvträsk, Burträsk och Lövånger.

4.2.2 Utvecklingen i sammandrag

Bosättningen i Norrlands älvdalar är mycket gammal. Westin, som beskrivit Skellefte sockens utveckling sedan 1500-talet, noterar bebyggelsens och befolkningens koncentration till kusten och nedre delen av Skelleftedalen, samt en mer isolerad koncentration kring sjöarna Burträsket och Bygdeträsket, i sin karakteristik över läget under 1500-talet.³

Jordbruksenheterna ökade i Skellefte socken från 365 st år 1543 till 5 535 år 1913/14. Två tredjedelar av de senare var mindre än 5 ha, varför småbruken var helt dominerande.⁴ Arrenderad jord förekom i mycket liten utsträckning, även om den i inlandssocknarna nådde strax över 10% av den totala arealen år 1944, främst beroende på bolagshemmanens växande betydelse.⁵

¹ Andersson 1977, s.8.

² a.a., s.8-10.

³ Westin 1953, s.315.

⁴ a.a., s.343.

⁵ a.a., s.343.

Småbrukarna har endast i mindre grad kunnat livnära sig av åkerbrukets avkastning. Åkrarna var små och skördarna därefter. Boskapsskötseln var överlag huvudnäringen och vall till slåtter och bete upptog 3/4 av åkerarealen - havreproduktionen oräknad.¹ Vid sidan av jordbruk och boskapsskötsel spelade jakt och fiske en betydande roll under medeltiden, men bl a till följd av stora skattepålagor reducerades dessa näringars betydelse som direkta inkomstkällor från 1600-talet och framöver. Träindustrin i Skelleftetrakten kan dateras till början av 1700-talet.² Expansionen av storbladiga sågkvarnar var stark under 1700-talet, men förbyttes i stagnation och nedläggningar i slutet av seklet. År 1760 startar det första finbladiga sågverket vid Brännfors av några ståndspersoner och handlande från Piteå.³ Ett tiotal sågverk tillkom under det följande århundradet och under 1860-talet ytterligare 11 vattensågar. Därefter började nedgången, så att det vid sekelskiftet återstod blott 4 st och 1913 inga alls.⁴ Ångsågarnas tid börjar i Skellefteå omkring år 1860. Stora krav ställdes därefter på virkestillgången, transportlederna, vattenkraften, arbetskraften och kapitaltillgången. En ny tid bröt in.

Anläggningen av Skellefteå stad sammanfaller till tiden nära med näringsfrihetens genombrott i vårt land.⁵

De förberedande diskussionerna om stadsrättigheter var sedan 1820-talet inriktade mot *var* staden skulle ligga. Sjöfartsintressenter såg helst att hamnplatsen vid Kåge älvs mynning valdes, medan opinionen i bygden 'under ledning av prosten Nordlander helst såg den nya köpingen eller staden förlagd till centrum av den folkrika nedre Skelleftedalen med dess hävdvunna marknader, stora kyrkhelger och efter tidens villkor goda vägförbindelser åt alla håll'.⁶ Den senare opinionen segrade och staden fick sina privilegier år 1845.

Livet i den lilla staden, som först efterhand kom sig för att namnge sina gator, tog sin huvudprägel av handelsmän och hantverkares dagliga värv och samvaro sinsemellan.⁷

¹ a.a., s.356.

² En sågkvarn skall dock ha anlagts vid Lindalmström redan 1573, men dess verksamhet blev kortlivad. Se Västerbotten 1976:1/2, s.7,45.

³ Westin 1953, s.368.

⁴ a.a., s.366.

⁵ Ahnlund 1945, s.7.

⁶ a.a., s.8.

⁷ a.a., s.11.

Skellefteå stad hade år 1860 knappt 350 invånare, men orten växte i relativa tal snabbt. Staden var regionens kontaktpunkt utåt, mot det övriga Sverige och ingen annan ort i området kunde bestrida dess merkantila dominans.

Befolkningen var som nämnts i övrigt koncentrerad till kusten och älvdalarna och trots svårigheter med livsmedelsförsörjningen och då speciellt under 'storsvagåren' 1867-68, ökade befolkningen i alla församlingar under decenniet 1860-70. Under detta decennium börjar sågverksindustrin, med den nya tekniken, få fäste i regionen och en del av de utsatta småbönderna söker sig till denna expanderande näring (skogsavverkning, flottning, sågning).¹

Under perioden 1870-1880 upprepar sig mönstret i stort: fortfarande ökar Skellefteå, samt de i förhållande till Skellefteå mest perifera delarna, sin befolkning snabbast. Skellefteås befolkning tillväxer med drygt 50% under var och en av de tre 10-årsperioderna 1860-70, 70-80, 80-90, och noterar år 1890 nästan 1200 invånare. Under 20-årsperioden runt sekelskiftet (1890-1910) avstannar Skellefteås tillväxt och ökningen stannar vid blygsamma 280 personer.

Staden når dock en framgång i och med att man erkänns som stapelstad år 1892.² Hela undersökningsområdet visar en långsammare tillväxttakt (lägre födelsetal), men det tidigare geografiska mönstret består i huvudsak.

Under perioden 1910-1930 skjuter Skellefteås expansion verklig fart och staden 4-dubblar sin befolkning. Det är en ökning som till övervägande delen beror på en positiv flyttningsbalans med områdets övriga delar. Den naturliga befolkningstillväxten sjunker under perioden.

Bolidens Gruvaktiebolag bildas 1925 (namnet dateras till 1931) och samma år påbörjas gruvbrytningen i Boliden. Malmkroppen i Boliden är en del av Västerbottens Bergslag, vilken sannolikt, om än i liten omfattning, haft gruvbrytning sedan 1600-talet.³ 1928 byggs smältverket i Rönnskär, vilket får stor betydelse 'ej enbart för Skelleftebygden utan för hela vårt land, särskilt för dess försörjning under kriget'.⁴ 1945 sysselsätts 3 500 arbetare i bolaget, vars historieskrivare summerar:

Jordbruket har fått ökad avsättning för sina produkter, järnvägs- och bussförbindelser ha tillkommit eller ökats, vattenkraften har i större omfattning nyttiggjorts och kommit bygden tillgodo, företaget har visat vägen ifråga om bostadsbyg-

¹ Se t ex Sörlin 1981, s.193.

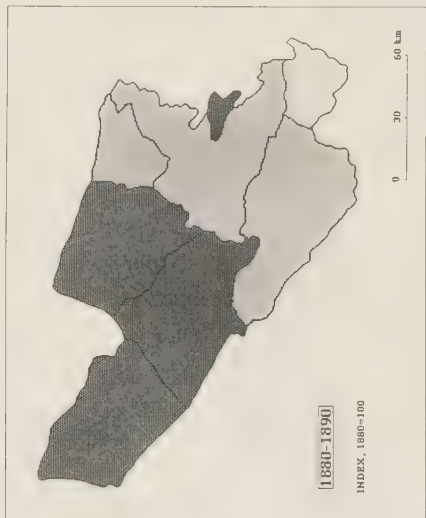
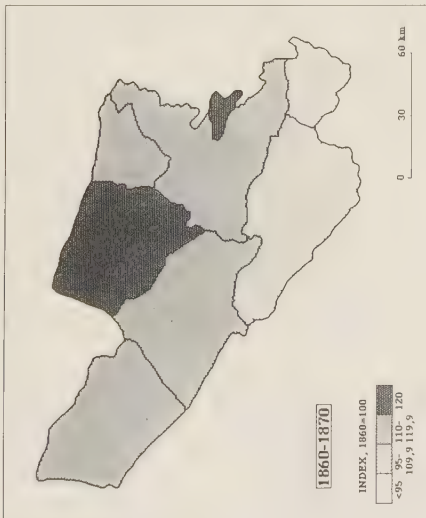
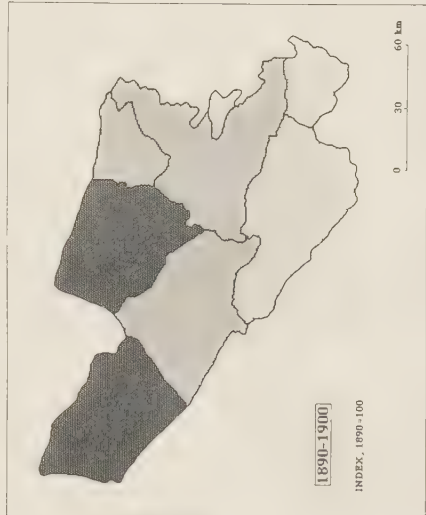
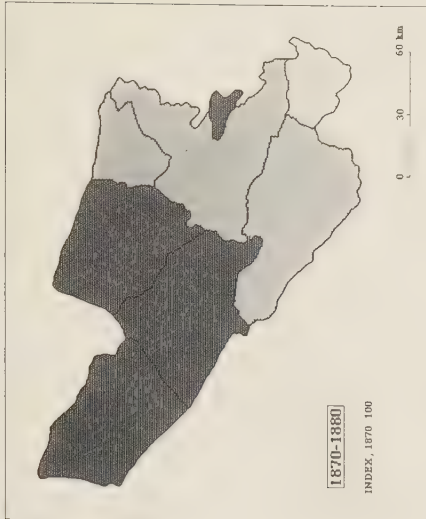
² Ahnlund 1945, s.12.

³ Westin 1953, s.376.

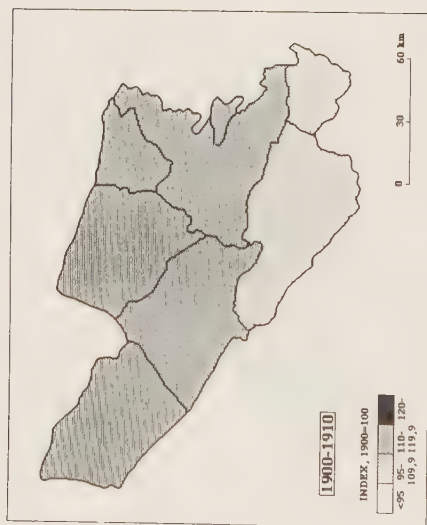
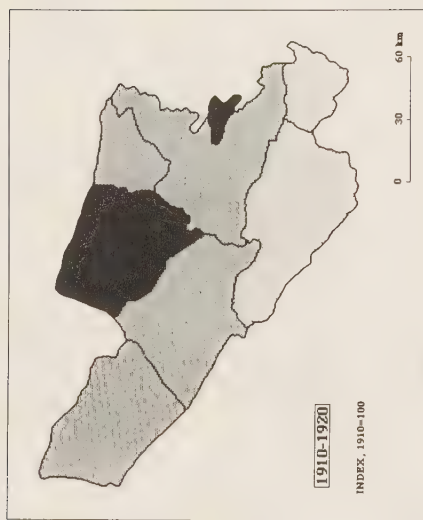
⁴ a.a., s.378.

Figur 5: Befolkningsutvecklingen i norra undersökningsområdet

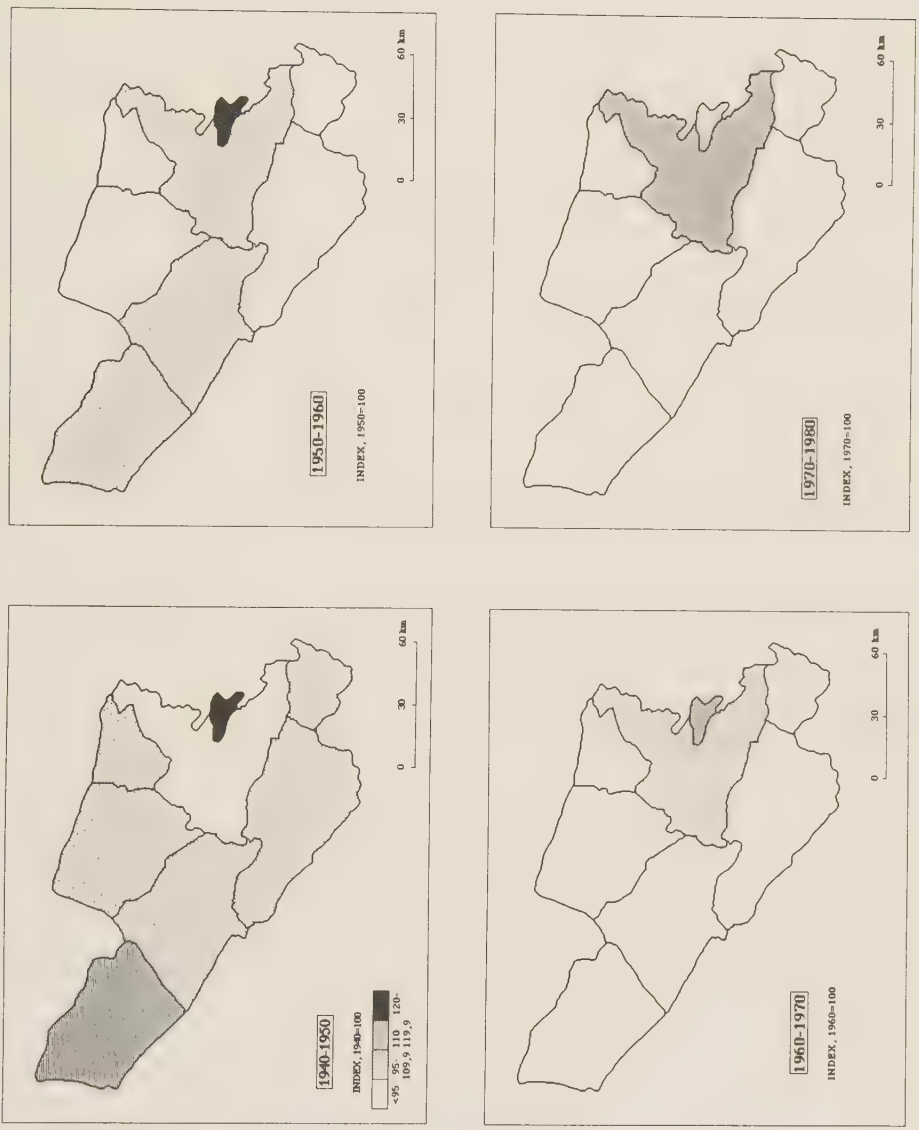
1860-1900, index med rörligt basår.

Figur 5 forts., 1900-1940, index med rörligt basår.

Figur 5 forts., 1940-1980, index med rörligt basår.

Källa: SOS Folkräkningar och Folk- och bostadsräkningar.

gandet, kommunernas skatteintäkter ha väsentligt ökats och som följd av allt detta har den allmänna levnadsstandarden höjts.¹

1930 utgör en vändpunkt för befolkningsutvecklingen i området. Fram till dess hade inget delområde uppvisat en 10-årsperiod med befolkningsminskning. En negativ flyttningsbalans för enskilda församlingar hade kunnat kompenseras av ett förhållandevis högt födelsetal. Under perioden 1930-1940 är befolkningsökningen obetydlig i Norsjö, Burträsk, Lövsånger och Fällfors, medan Jörn uppvisar en minskning. Enda undantaget i den rurala regionen från denna stagnation är Malå, som också kommer att visa sig vara den församling som senast omfattas av avfolkning.

Det skedde från slutet av 1800-talet till 1950 en betydande polarisering av bystrukturen i inlandet: andelen småbyar (högst 5 invånare), liksom andelen byar med 25-100 invånare, ökade på bekostnad av byar i storleksordningen 5-25 invånare.² Detta antyder att befolkningsomflyttningen gick i riktning mot större byar och tätorter, men att det dröjde innan bebyggelseenheter helt ödelades. Under perioden 1880-1948 tillkom 47 byar/nybyggen medan 59 ödelades. Nedläggningarna drabbade framför allt Jörns socken, medan Norsjö noterade en viss nykolonisering.³

En stor del av utflyttningen från den rurala regionen riktades mot Skellefteå, som återigen uppvisar en 10-årsperiod med fördubbling av sitt invånarantal. År 1940 bor drygt 10 000 personer i Skellefteå, som med Boliden-bolagets Rönnskärsetablering erhöll en stark industriell bas för tillväxten.⁴

1940-talet innebar en förstärkning av tidigare tendenser: ökad avfolkning av glesbygden, snabb tillväxt av Skellefteå. Mellanregionens befolkning minskar med 15%, samtidigt som andelen tätortsbor fördubblas - från 21% till 44%. I den rurala regionen är det fortfarande endast Malå som noteras för någon märkbar befolkningstillväxt, en tillväxt som dock helt faller på Malås tätortsbefolkning. Skellefteå stads folkmängd når nästan 19 000 år 1950.

Under det därpå följande decenniet - 1950-talet - kvarstår de stora dragen i urbaniseringsprocessen. Malå församling ansluter till de övriga i den rurala regionen, där nu samtliga församlingar minskar eller noteras för oförändrad befolkning. Det innebär också, att den fortsatta tillväxten av små och medelstora tätorter inte kan kompensera glesbygdens avfolkning. Andelen tätortsbor ökar från 21% till 26% i den rurala regionen,

¹ cit. i Westin 1953, s.378. Se också Bock 1962, s.116-119.

² a.a., s.405f samt bilaga VI.

³ ibid.

⁴ Se t ex Bock 1962, s.180-181.

samtidigt som den totala folkmängden minskar med 8% och andelen sysselsatta i jord- och skogsbruket minskar från 50% till 33% av den totala sysselsättningen (se figur 6). I mellanregionen lyckas tätortstillväxten nästan kompensera glesbygdens befolkningsminskning och år 1960 bor hälften av regionens befolkning i tätorter. Befolkningsökningen för Skellefteås del stannar vid 21% och förmår precis balansera övriga delområdets minskning, så att undersökningsområdet som helhet ändå lyckas behålla oförändrat invånarantal.

Avfolkningen av landsbygden var under 1950-talet så stor att de arbetstillfällen som skapades i tätorterna (främst inom industrin och tjänstesektorn) inte förmådde både ersätta förlorade jobb inom jord- och skogsbruket och bereda den nytillträdande arbetskraften nya arbeten. Resultatet kan avläsas i ett negativt flyttningsnetto. Under 1960-talet minskar befolkningen i hela den rurala regionen kraftigt. Malå minskar med 24%, Norsjö-Bastuträsk med 19%, Burträsk-Kalvträsk med 23% och Fällfors med 28%. Minskningen är en konsekvens av en fortsatt nedläggning av jordbruksenheter, en accentuerad rationalisering av skogsbruket samt av den befolkningsstruktur som blivit följden av den tidigare utflyttningen. En period med negativt flyttningsnetto påverkar befolkningsutvecklingen framgent genom att åldersprofilen på flyttarpopulationen är klart ungdomlig. Befolkningen i utflyttningsområden har därför en lägre naturlig befolkningstillväxt (eller större befolkningsminskning) än inflyttningsområden.

Tätortsbefolkningen i den rurala regionen ökar med knappt 400 personer och förmår på intet sätt kompensera glesbygdsminskningen, som uppgår till nästan 6 900 personer.

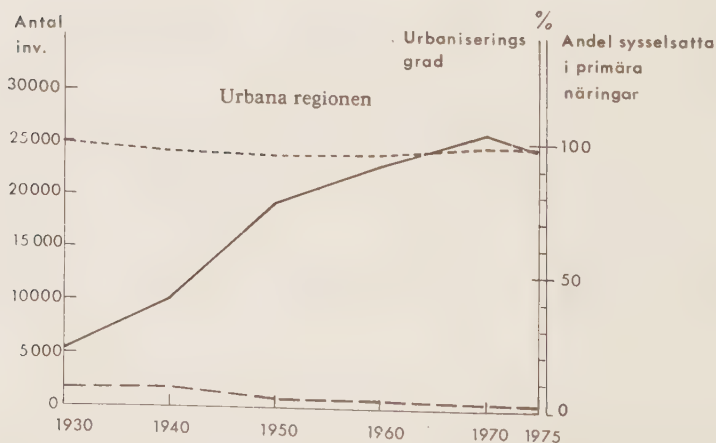
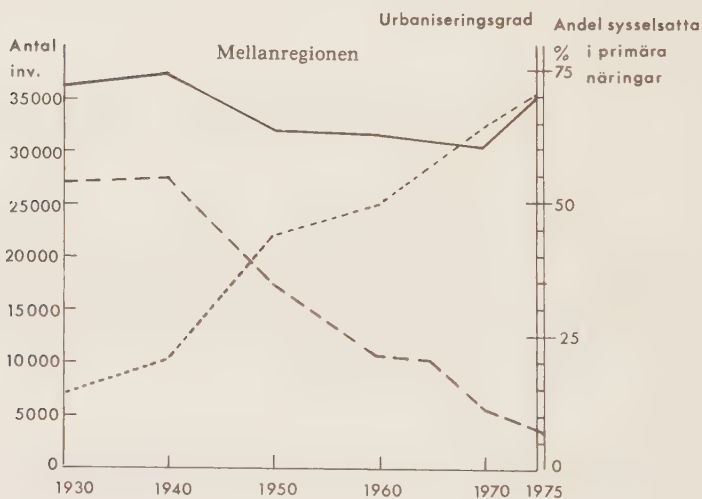
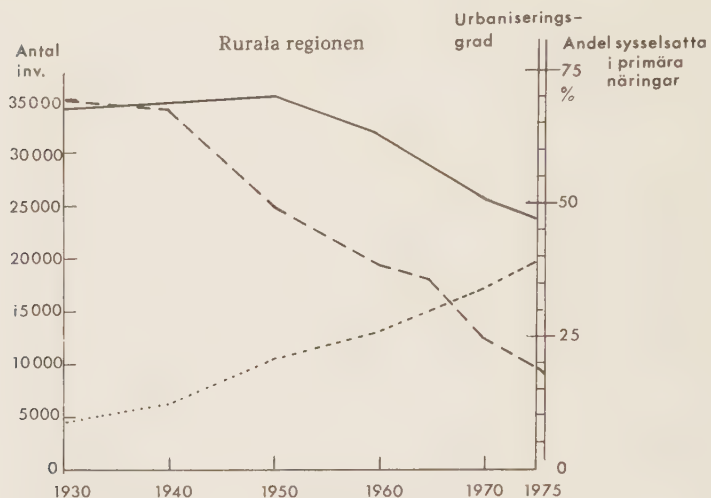
Befolkningssiffrorna är vikande även för Byske, Bureå, Kågedalen och Boliden i mellanregionen, men där förmår den positiva utvecklingen för Skellefteå landsförsamling reducera befolkningsminskningen till 2%. Mellanregionen har i kartserien behandlats som en enhet, men dess skilda delar har utvecklats olika; Byske har exempelvis minskat ända sedan 1910, Bureå från 1930 och Kågedalen sedan 1940.

Under 1960-talet börjar det urbana Skellefteå sträcka sig in i den västra delen av Skellefteå lf, medan skellefteåregionens östra del - S:t Örjan - minskar.

För perioden 1970-1980 märks nackdelen med koropletkartor och med administrativt bestämda redovisningsenheter särskilt tydligt. S:t Olof + S:t Örjan uppvisar en befolkningsminskning på c:a 1 000 personer, samtidigt som Skellefteå tätort ökar med drygt 2 400 invånare under samma period. Orsaken är att Skellefteås expansion sker i Skellefteå lf. Mellanregionen ökar sin befolkning med 18%, varav huvuddelen av ökningen härrör från den urbana tillväxten nära gränsen till S:t Olofs församling.

Befolkningsminskningen fortsätter i övriga delar av undersökningsområdet, om än i något dämpad takt. Störst är minskningen i Jörn (-22%) och i Fällfors (-21%).

Figur 6: Antalet invånare, sysselsatta i jord- och skogsbruk samt tätortsgrad i de tre delregionerna i norra undersökningsområdet

Källa: SOS Folkräkningar och Folk- och bostadsräkningar.

4.2.3 Relativ omfördelning 1860-1980 i norra undersökningsområdet

Vi kan av tabell 12 utläsa de absoluta och relativa befolkningstalen för de 8 delområdena för åren 1860, 1920 och 1980. De relativa talen avser varje delområdes andel av hela undersökningsområdets befolkning vid angivet årtal.

Av tabellen framgår att alla delområden ökade mellan 1860 och 1920. Detta sammanhänger framför allt med ett kraftigt födelseöverskott i området. Nykolonisering försiggick i viss utsträckning under hela perioden och ännu 1920 hade inga större förändringar skett i befolkningens näringsfördelning.

Merkantilt dominerar skellefteåregionen, men detta urbana centrum har 1920 endast 4-5% av hela områdets befolkning.

TABELL 12 De åtta delområdenas befolkningsstorlek och relativa andel av hela norra uos befolkning 1860, 1920 och 1980.

Församling/ Delområde	År 1860		1920		1980		Andel tät- orts- bor 1980
	Antal inv	%	Antal inv	%	Antal inv	%	
Skellefteå	347	1,2	2983	4,4	24843	29,5	99
Mellanregion.	15898	52,8	32821	48,5	36425	43,3	72
Malå	784	2,6	3270	4,8	4313	5,1	59
Norsjö-Bastu- träsk	2117	7,0	6518	9,6	5744	6,8	47
Burträsk-							
Kalvträsk	5766	19,1	9611	14,2	5841	6,9	36
Lövånger	3713	12,3	4500	6,7	2963	3,5	33
Fällfors*		2,5	2643	3,9	1233	1,5	18
Jörn	1504	5,0	5301	7,8	2853	3,4	47
Norra uo	30129	100,0	67647	100,0	84215	100,0	72

* Ingår i mellanregionen år 1860. Den relativa andelen för Fällfors är ett estimat på basis av den allmänna trenden i den rurala regionen.

Källa: Folkräkningar och Folk- och bostadsräkningar.

Om vi nu övergår till att studera tabellens högra halva (1920 och 1980) så kan vi se att endast 2 av de 8 delområdena ökar sin andel av hela

undersökningsområdets befolkning. Malå ökar med mindre än en halv procentenhet medan den verkligt genomgripande förändringen är att Skellefteås andel 7-dubblas, så att den 1980 uppgår till 30%.

Bilden är ungefär densamma om vi ser till de absoluta förändringarna. Befolkningsomflyttningen har resulterat i en stark expansion av Skellefteå, som ökat med 22 000 personer, från 3 000 år 1920 till nära 25 000 år 1980.

4.2.4 Tätortstillväxten i norra undersökningsområdet

Det är svårt att med någon rimlig grad av precision och utan omfattande arbete få fram uppgifter om tätorters befolkningsstorlek före 1930. Visserligen hade redan 1903 publicerats uppgifter om dylika orter på grundval av Folkräkningen år 1900.¹ Liknande uppgifter publicerades också 1911, då med avseende på Folkräkningen 1910. Trots att Folkräkningen 1920 innebar en klar förbättring av statistiken så föreligger inga förutsättningar för en god, jämförbar tätortsstatistik förrän i och med Folkräkningen 1930.

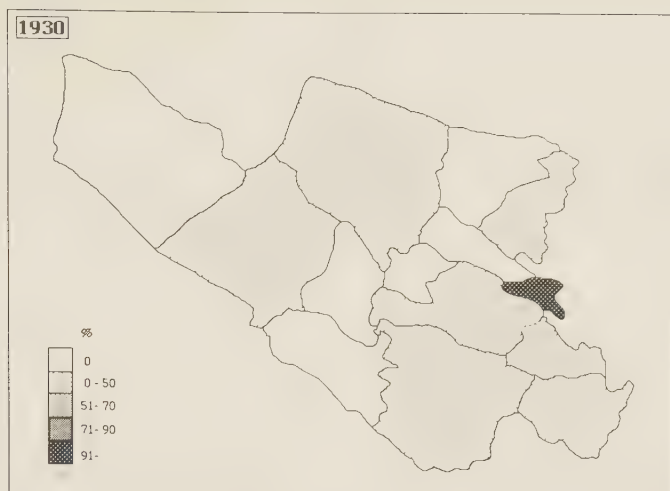
TABELL 13 Antal tätorter i norra uo fördelade efter befolkningsstorlek 1930-1980.

Tätorts- storlek (Ant inv)	År 1930	1940	1950	1960	1970	1980
200- 300	2	1	4	8	6	3
301- 500	2	2	8	7	4	4
501-1 000	6	8	13	6	4	4
1 001-2 000	2	3	5	5	7	6
2 001-5 000	1	1	3	3	4	6
5 001-	1	2	1	2	1	1
Summa	14	17	34	31	26	24
Återstår från förra tillfället	-	13	14	28	26	24

Källa: Folkräkningar och Folk- och bostadsräkningar.

¹ Statistisk tidskrift nr 2 1903. Här återfinns en förteckning upptagande 138 orter nämligen dels alla med minst 1 000 invånare, dels "åtskilliga andra vilka genom sitt läge eller eljest kunna vara föremål för ett allmänna intresse".

Figur 7: Tätortsgraden i norra undersökningsområdets församlingar 1930, 1950 och 1980.

Källa: SOS Folkräkningar och Folk- och bostadsräkningar.

Jag har tidigare visat att tätortsbefolkningen kraftigt ökat sin andel av områdets befolkning under perioden efter 1930. Av tabell 13 kan vi se att *antalet* tätorter inte följt samma linjära förlopp. Visserligen fanns 1980 nästan dubbelt så många tätorter som år 1930, men ändå inte så många som år 1950.

Det är vidare av intresse att studera hur tätorterna fördelar sig på olika storleksklasser. Antalet tätorter med en befolkning understigande 1 000 personer har endast ökat från 10 st till 11, medan de större tätorterna (1001-) ökat från 4 st till 13 under perioden 1930-1980. Jämfört med 1950 har de större tätorterna år 1980 blivit fyra fler.

I tabellens nedre del kan vi utläsa något om tätortstrukturens konstans. Vissa tätorter faller bort från det ena räkningstillfället till det andra, men det vanliga är ändå att samma tätorter figurerar under längre perioder och att de flesta av dessa ökat sin befolkning.

I figur 7 visas tätortsbefolkningens andel av respektive församlings befolkning vid de tre tidpunkterna 1930, 1950 och 1980. De största förändringarna noteras för mellanregionen, där samtliga församlingar 1980 har en tätortsgrad överstigande 50%. I den rurala regionen är det endast Malå som når upp till den andelen.¹

4.2.5 Flyttningsmönster i norra undersökningsområdet

Omflyttningen före år 1963 har inte studerats inom projektet, men de kartor, tabeller och diagram som redovisats antyder de stora dragen i flyttningsmönstret, särskilt nettoflyttningsmönstret. För att erhålla en sammanhängande, årsbaserad, statistik över flyttningarna inom och mellan Norsjö/Skellefteå och Eskilstuna har jag utnyttjat den kommunbaserade statistik som finns tillgänglig från år 1963.²

Utflyttningen från Norsjö kommun

Norsjö kommun består i denna undersökning av församlingarna Malå, Norsjö och Bastuträsk.

Under perioden 1963-1976 bosatte sig var 4:e utflyttad norsjöbo i Skellefteå kommun.³ Den årliga bruttoströmmen till Skellefteå var till numerä-

¹ För en närmare granskning av tätorternas näringsstruktur och utveckling i undersökningsområdet, se Andersson 1977, bilaga 2.

² Källorna för denna statistik finns angivna i Andersson 1977.

³ Detta avsnitt är en sammanfattning av Andersson 1977, s.30ff.

ren tämligen stabil, varför denna relations andel av den totala utflyttningen minskade med ökad utflyttning. Således riktas utflyttningen 1976, ett år med liten utflyttning, till drygt 40% mot Skellefteå kommun.

Närdistansflyttningens dominans understryks av det faktum att två av tre utflyttare från Norsjö kommun bosatt sig i de två nordligaste länen.

En tämligen liten och under perioden sjunkande andel av utflyttningen riktas mot stockholmsregionen och andra delar av landet. Flyttningsrelationen Norsjö-Eskilstuna är bortsett från några år i mitten av 1960-talet obetydlig; 48 av 7 800 flyttare bosatte sig i Eskilstuna kommun under perioden 1963-1976.

Utflyttningen från Skellefteå kommun

Utflyttningen från Skellefteå till Norsjö har varje år under perioden 1963-76 klart understigit den omvända flyttningsströmmen; medan 1 av 4 norsjöflyttare bosatte sig i Skellefteå kommun bosatte sig endast 1 av 28 skellefteflyttare i Norsjö kommun. I absoluta tal innebär detta att Norsjö noterade ett nettoflyttningsminus på 1 000 personer i utbytet med Skellefteå. Utflyttningen från Skellefteå riktades i betydligt mindre utsträckning än den från Norsjö till det egna länet (28% jämfört med 56%). Där emot var utflyttningen till södra Sverige och särskilt till Stockholms län betydande. 16 200 eller drygt 55% av hela utflyttningen under perioden gick söderut. Till Eskilstuna kommun flyttade 275 personer.

De totala utflyttningstalen varierade betydligt från år till år, med ett markant nivåskifte 1970/71. Utflyttningen under perioden 1963-70 var avsevärt större (700 å 800 personer årligen) än under perioden 1971-1976. Som vi skall se i nästa avsnitt motsvaras inte dessa variationer i den totala utflyttningen av inflyttningstalen för samma perioder.

Inflyttningen till Skellefteå kommun

Under perioden 1963-76 har utflyttningen överstigit inflyttningen med c:a 3 000 personer. De årsvisa variationerna var klart mindre i inflyttnings- än i utflyttningstalen och låg vanligen i intervallet 1 500-2 000 personer. Däremot var variationerna i inflyttningens fördelning på utflyttningsregioner stora. Vissa år, som t ex 1972-1973, svarade exempelvis Stockholms län för 20% av inflyttningen, medan detta län andra år, som t ex 1968, bara svarade för halva den andelen.

Inflyttningen från Norsjö utgjorde mindre än 10% av den totala inflyttningen. För Norsjös del innebar det dock, som jag tidigare påpekat, att var tredje till var fjärde utflyttare sökte sig till Skellefteå.

Inflyttningen från Norrbotten varierade starkt mellan olika år, men svarade i genomsnitt för nästan 20% av all inflyttning under perioden. Största andelen noterades 1970 då mer än var fjärde inflyttare kom från det norra grannlandet. Året efter sjönk andelen till 14%.

Skellefteås flyttningsnetto var positivt med Norrbottens län (+273) och som nämnts med grannkommunen Norsjö (+962), medan det var negativt med övriga Västerbottens län (-905, härrör från ett negativt utbyte med Umeå), Stockholms län (-1 302) och med övriga landet (-2 200).

Skellefteå kommun hade, jämfört med många andra kommuner i Sverige under denna period, ett mycket blygsamt flyttningsutbyte med utlandet (c:a 3% av bruttoflyttningen). Arbetskraftsbehovet inom industrin och tjänstesektorn kunde täckas med en omflyttning inom länet; från inlandskommuner till kustkommuner, från jord- och skogsbygder till industri- och serviceorter. Vad som karakteriserat utvecklingen har varit de strukturella förändringarna inom ekonomin. Nedläggning av jordbruk, rationaliseringar av jord- och skogsbruk och industri har skapat ett arbetskraftsöverskott som inte kunnat sysselsättas i sin hembygd, eller ens i dess närhet. Vi kan notera en betydande nettoutflyttning under framför allt 1960-talet t o m i en kustkommun som Skellefteå, som trots allt då länge varit en industrialiserad, urbaniserad region.

Födelseortsfält och bosättningsmönster

År 1979 utgjorde andelen infödda i *Skellefteå* 30% av stadens befolkning, en andel som inte förändrats nämnvärt i förhållande till situationen år 1930.¹ Drygt 25% av Skellefteås befolkning hade sitt ursprung i mellanregionen och 13% i den rurala delen av undersökningsområdet. Fyra av fem skellefteåbor - 82% - var födda i Västerbottens län.

Nästan 40% av dem som fötts i Skellefteå sedan 1890, och som 1979 var i livet, var bosatta i staden, medan således mer än varannan utflyttat.² En tredjedel av alla som fötts i Skellefteå hade lämnat undersökningsområdet.

¹ Avsnittet är en kort sammanfattning av en större undersökning av födelseortsfält och bosättningsmönster i de två undersökningsområdena, publicerad i Andersson 1979.

² a.a., s.29. De metodiska problemen att beräkna antalet födda och av dem kvarlevande behandlas i Andersson 1979, s.8-10.

I *mellanregionen* var 1979 44% av befolkningen född i samma region, medan 16% fötts i Skellefteå och 13% i den *rurala* delen av undersökningsområdet. Den återstående fjärdedelen fördelade sig lika mellan resten av länet och övriga landet.¹

Av dem som fötts i mellanregionens församlingar sedan 1890, och som 1979 ännu var i livet (c:a 54 000 personer), bodde 29% kvar medan 12% hade flyttat till Skellefteå. 57% av alla födda hade lämnat undersökningsområdet.²

Homogeniteten i ursprunget var större i den *rurala regionen*. C:a 75% av dess befolkning var född i den *egna* regionen och endast 10% hade sitt ursprung utanför Västerbottens län.³

Av de c:a 50 000 personer som fötts i den *rurala regionen* sedan 1890 bodde endast en tredjedel kvar år 1979.⁴ Cirka 6% bodde i Skellefteå och 9% i mellanregionen. Hälften av alla hade lämnat undersökningsområdet.

Sedan 1890 har uppskattningsvis nästan 120 000 personer fötts i det norra undersökningsområdet. Hälften av dessa var år 1979 bosatta utanför området. Samma år - 1979 - bodde 83 500 personer i området, dvs endast två tredjedelar av det antal som fötts där. Om vi gör tankeexperimentet att alla invånare i Skellefteå och Norsjö kommuner skulle ha 'rekryterats' från födda i det *egna* området hade ändå 1/3 av alla födda varit tvungna att söka sig en tillvaro utanför hemregionen. Det är *ett* mått på den interregionala effekten av 1900-talets befolkningsomflyttning. Se figur 9. Som vi senare skall se är förhållandet ett annat i det södra undersökningsområdet.

4.2.6 Norra Undersökningsområdet - en summering

Urbaniseringsprocessen i norra undersökningsområdet kännetecknas bl a av följande.

1. Skellefteås befolkning har i absoluta tal 70-dubblats - från 347 invånare till 24 800 - under perioden 1860-1980.

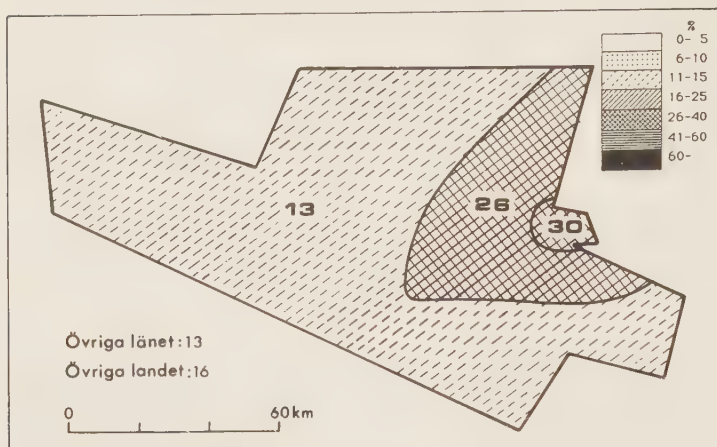
¹ a.a., s.21.

² a.a., s.31.

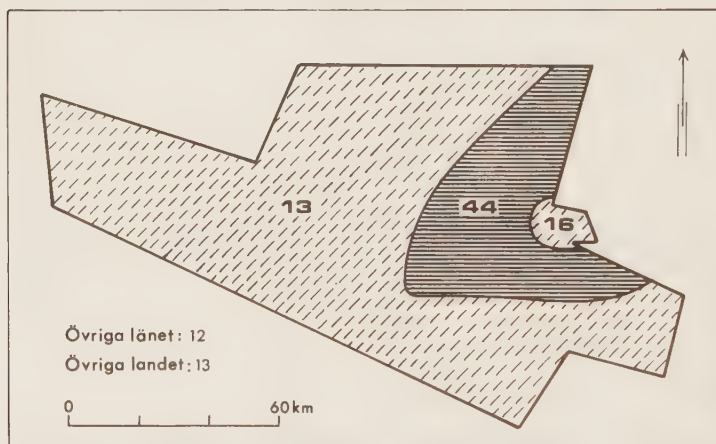
³ a.a., s.25.

⁴ a.a., s.35.

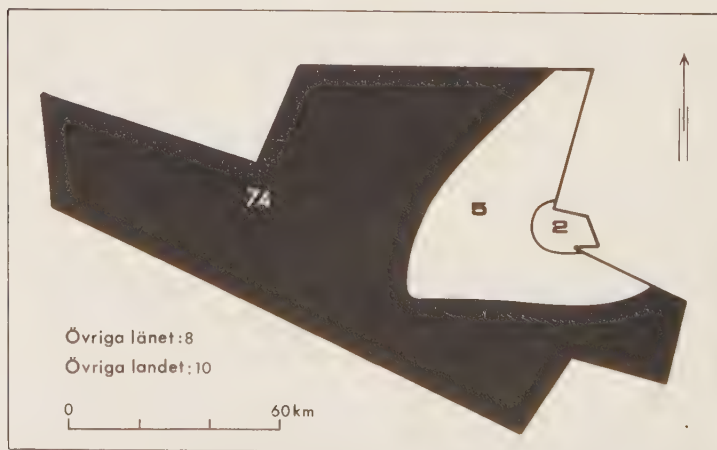
Figur 8: Födelseortsfält för befolkningen i det norra undersökningsområdets delregioner år 1978.

8a. Urbana regionen. Befolkning: 24 679.

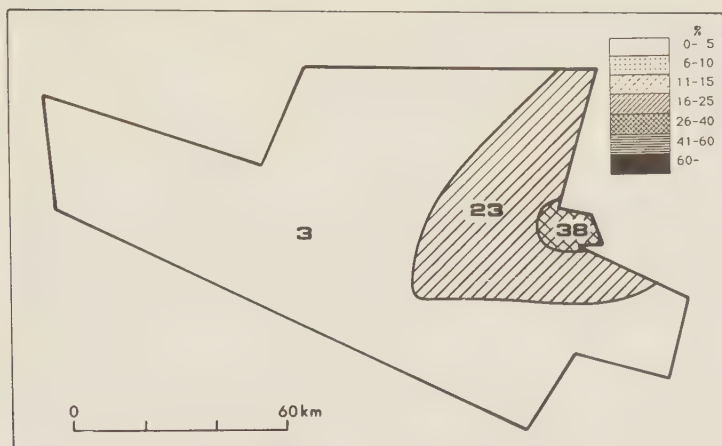
8b. Mellanregionen. Befolkning: 35 881.

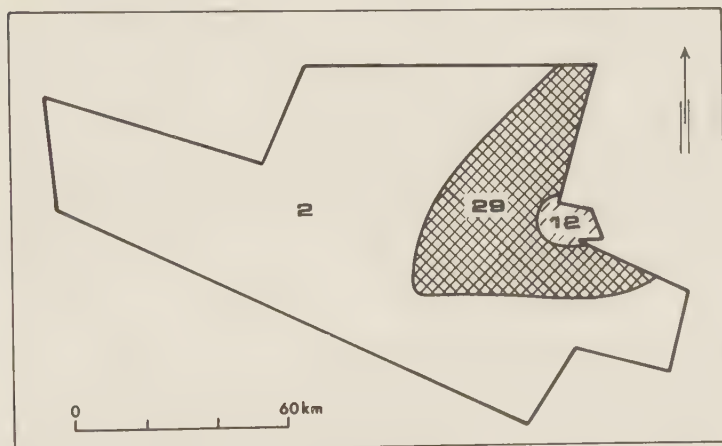
8c. Rurala regionen. Befolkning: 23 009.

Källa: Andersson 1979, s.29.

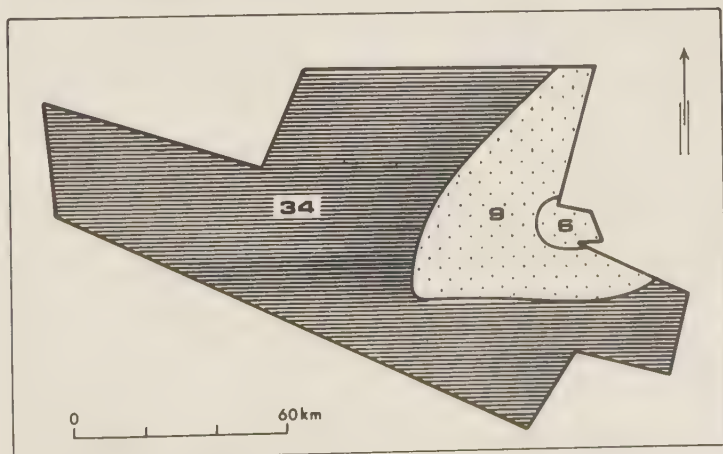
Figur 9: Bosättningsmönster för personer födda i det norra undersökningsområdet 1890-1978 (nu kvarlevande).

9a. Urbana regionen. Antal: 14 568 (1920-1978).

9b. Mellanregionen. Antal: 53 874.

9c. Rurala regionen. Antal: 49 592.

Källa: Andersson 1979, s.29.

2. I staden (Skellefteå tätort) bodde 1980 30% av undersökningsområdets befolkning mot 1% år 1860.
3. Befolkningen i mellanregionen - det till staden gränsande området - har under samma period fördubblats, samtidigt som dess glesbygdsbefolkning kraftigt reducerats. Mellanregionens andel av hela undersökningsområdets befolkning har minskat.
4. Den rurala regionen befann sig i ett skede av nykolonisation långt in på 1900-talet. Tätortsbildningen i området och utflyttningen från det var i tiden parallella processer, skönjbara särskilt efter år 1930. Sedan år 1920 har den rurala regionen som helhet förlorat en fjärdedel av befolkningsantalet och en betydande del av återstoden har flyttat till tätorter i området.

Urbaniseringen av norra undersökningsområdet har alltså tagit sig uttryck i ett nytt bosättningsmönster, innebärande koncentration till Skellefteå och andra tätorter; en såväl regional som lokal urbanisering. Huvuddelen av denna kvantitativa förändring är av sent datum: ännu 1940 var 67% av befolkningen bosatt i glesbygd mot 28% år 1980. En intressant iakttagelse är, att medan tätortskoncentrationen var måttlig under 50-talet (en ökning av andelen bosatta i tätorter från 48% till 54%), var omstruktureringen av verksamhetssystemet som störst under detta decennium: andelen sysselsatta i jord- och skogsbruket halverades, från 42% till 22%. Uppenbart är, att långt ifrån alla som lämnade jordbruket under denna period flyttade till tätorter. Tendensen 1930-1980 var att en allt större andel av glesbygdsbefolkningen sysselsattes utanför jord- och skogsbruket.¹

4.3 SÖDRA UNDERSÖKNINGSOMRÅDET

Det södra undersökningsområdet - avgränsat till nuvarande Eskilstuna kommun - är till arealen betydligt mindre än det norra (c:a 1/10). Om man till detta lägger att Eskilstuna stad redan vid industrialiseringens början var betydligt större - mätt i antalet invånare - än Skellefteå, inses lätt att Eskilstunas dominans i undersökningsområdet var avsevärt större. Det är en dominans som bestått in till nutid och det är denna dominansrelations utveckling som nedanstående avsnitt beskriver för perioden 1860-1980.

Redovisningen baseras, liksom för norra undersökningsområdet, på befolkningsdata för församlingar och tätorter. Till skillnad från förhållandet i norr har församlingsstrukturen i eskilstunatrakten var stabil. Det har därför varit möjligt att följa utvecklingen på mer detaljerad geografisk nivå.

¹ Se Andersson 1977, bilaga 1.

Befolkningsutvecklingen redovisas för varje församling, med undantag för att stadsförsamlingarna Fors och Kloster (och t o m 1930 Eskilstuna församling) hålls samman, liksom församlingarna Torshälla och Hällby. Kartredovisningen nedan beskriver därför utvecklingen på 18 rumsliga enheter.

4.3.1 Utvecklingen i sammandrag

Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna har utförligt, i avhandlingens form, behandlats av historikern Bo Öhngren.¹ Avhandlingen behandlar framför allt perioden 1870-1900, den period i Eskilstunas utveckling som innebar industrialisering och snabb befolkningstillväxt. Den tidiga utvecklingen finns också detaljerat beskriven av bl a Hellberg och av Schnell.² Vidare lämnar Isacson och Magnusson, inom ramen för en proto-industriell analysram och diskussion, ett bidrag till forskningen kring övergången från hantverksmässig teknik och arbetsorganisation till industriell fabriksproduktion.³

Ur denna litteratur vinner jag stöd för uppfattningen, att 1860 är en tidpunkt som med viss marginal föregår övergången till industriell produktion i stor skala.

Det går knappast att överskatta traditionens betydelse för Eskilstunas industrialisering. Tunafors bruk, som redan under 1500-talet producerade tackjärn för smedjorna vid Eskilstunaån, är en länk i den traditionen. Drivande i utvecklingen - på det lokala planet - under senare delen av 1500-talet och under det tidiga 1600-talet var hertig Karl. Spik- och vapensmide var dominerande inslag:

Hertig Karls Eskilstunaindustri hade en otvetydig anstrykning av krigsindustri, och i krigstid blev därför brådskan i verkstäderna större än vanligt.⁴

En annan länk, bättre ihågkommen, var Reinhold Rademachers manufaktur, som från mitten av 1600-talet genom privilegiebrev fick ensamrätt på smidet i staden för 20 år framåt. Han tillförsäkrades ett antal gårdar för verksamhetens ved- och kolförsörjning, tullfrihet, samt lättnader vid import av råmetaller och vid export av färdiga varor.⁵

¹ Öhngren 1974.

² Hellberg 1937 och Schnell 1939.

³ Isacson & Magnusson 1983.

⁴ Schnell 1939, s.34.

⁵ Hellberg 1937, s.113-114, 151-152 samt Schnell 1939, s.48.

Ytterligare en länk, antagligen den viktigaste, var inrättandet av Fristaden.

I detta nya samhälle skulle alla svenska och utländska metallarbetare, som så önskade, få slå sig ned och fritt utöva sitt yrke, obundna av skråtvång.¹

Fristaden, som realiserades 1771, befriade arbetarna från personliga skatter och staden blev fri från stadstull. Privilegierna stärktes ytterligare 1787, men omfattade vid denna tid inte hela staden, vilket särskilt hårt drabbade bruket vid Tunafors och givetvis hantverkarna i den gamla staden, som i 62 år - fram till 1833 - ännu led under skrålagarna.²

Skråväsendets tidiga upplösning i Eskilstuna kom tveklöst att gynna industrialiseringen. Schnell visar med flera exempel hur det sena 1800-talets industrier i staden hade sina rötter i hantverk och manufaktur under 1800-talets första decennier.³ Särskilt betonar han Munktells 'Eskilstuna mekaniska verkstad', som under 1830-talet påbörjade tillverkningen i Eskilstuna.

Från en befolkning som 1810 beräknades uppgå till 1 855 personer växte staden till 3 805 år 1850 och till 4 099 år 1855.⁴

Eskilstunas befolkning växte med drygt 16 000 personer under 1800-talets tre sista decennier. Drygt halva folkökningen var flyttningsvinster.⁵ Mer än hälften av flyttarna kom från den närmaste landsbygden (från en radie av 20 km från staden). Flyttningsintensiteten, som varit hög även under det pre-industriella skedet, ökade märkbart under 1860-talet och uppvisade en konstant stegring också under 1800-talets tre sista decennier.⁶

Drivkraften i utvecklingen var förstås industrialiseringen. Eskilstuna hade i jämförelse med andra svenska städer redan vid periodens början en betydligt större andel av de yrkesverksamma sysselsatta inom hantverk och industri. Under 1800-talets sista decennier växte industriarbetarnas antal mycket kraftigt, vilket dels resulterade i en relativ tillväxt av

¹ Schnell 1939, s.72. Rademacher hade 100 år tidigare lanserat en (räddnings-)plan för eskilstunasmidet, som i stort överensstämde med idéen om Fristaden. Se Hellberg 1937, s.163-164.

² Schnell 1939, s.82,89. Se också Hellberg 1938, s.5-7.

³ a.a., s.89-, särskilt 104-110.

⁴ Hellberg 1938, s.11.

⁵ Öhngren 1974, s.74.

⁶ a.a., s.75-76.

den samlade sysselsättningen inom den materiella produktionen, dels i en kraftig förskjutning från hantverk till industri.

År 1870 utgjorde industriarbetarna blott 15% av yrkesutövarna inom industri och hantverk mot omkring 90% vid sekelskiftet. Eftersom omkring 60% av stadens yrkesutövare var sysselsatta inom dessa näringar betydde detta en omfattande förändring av befolkningens sysselsättning.¹

Till skillnad från andra städer i riket når industrin sitt relativa sysselsättningsmaximum mycket tidigt i Eskilstuna (1890). Detta torde dels ha varit en följd av att en betydande del av sysselsättningsexpansionen skrevs på personer bosatta utanför själva staden,² dels därför att övriga icke-agrara näringar var oproportionerligt dåligt utvecklade. Även om andelen sysselsatta inom handeln fördubblades (från 6,4 till 12,5%) under perioden 1880-1900 låg andelen ännu år 1900 under hälften av genomsnittet för rikets städer (27,4%).³ På motsvarande sätt förhöll det sig med förvaltningssektorn, som 1900 sysselsatte 5% medan riksgenomsnittet för städerna låg på drygt 12%. Att det i detta läge sker en relativ minskning av industrisektorn är inte förvånande. Snarare är det förvånande att industrins minskning - och tillväxten av handel och förvaltning - inte blev större. Men, som Isacson & Magnusson framhåller: 'Eskilstuna är (nämligen) i många avseenden någonting unikt för Sverige'.⁴

Perioden 1870-1900 innebar en hektisk och genomgripande utveckling av Eskilstuna stad. Drivkraften var industrialiseringen, vilken - som Öhngren visar - fick betydande konsekvenser inte bara på befolkningens kvantitet, utan också på dess sociala struktur. Lönearbetarklassen tillväxer starkt och når politiskt inflytande tidigt tack vare att den för rösträtten nedre inkomstgränsen 800 kronor överskrids.⁵

Den expansiva staden stärker sin dominans i omlandet. Södermanlands län är i slutet av 1800-talet en betydande arbetskraftsreservoar och därifrån rekryteras i särskilt stor utsträckning personer för de icke-kvalificerade arbetsuppgifterna.⁶ Befolkningsutvecklingen i de agrart dominerade församlingarna inom undersökningsområdet är - i jämförelse med förhållandet i norr - betydligt svagare. Interaktionen, t ex flyttningsutbytet, med staden är dock omfattande och antalet människor med erfaren-

¹ a.a., s.45.

² a.a., s.46.

³ a.a., s.45.

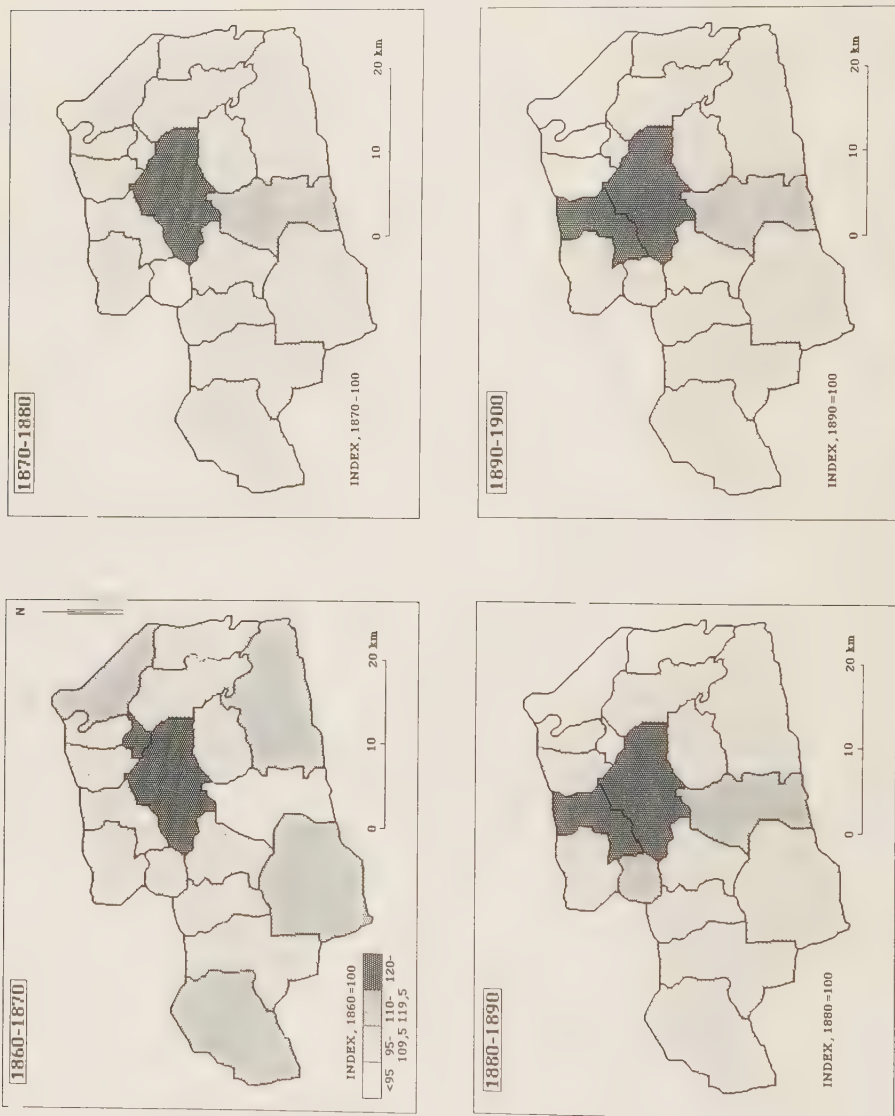
⁴ Isacson & Magnusson 1983, s.141. Se också Öhngren 1974, s.52.

⁵ Öhngren 1974, kap.4.

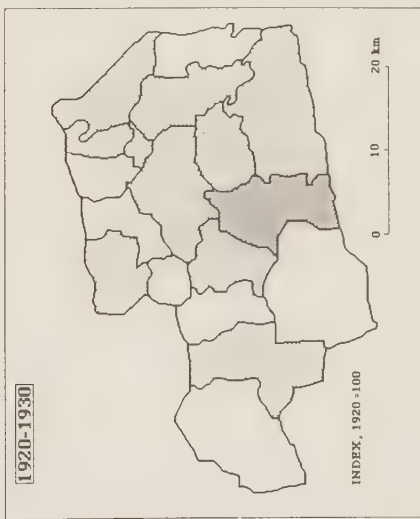
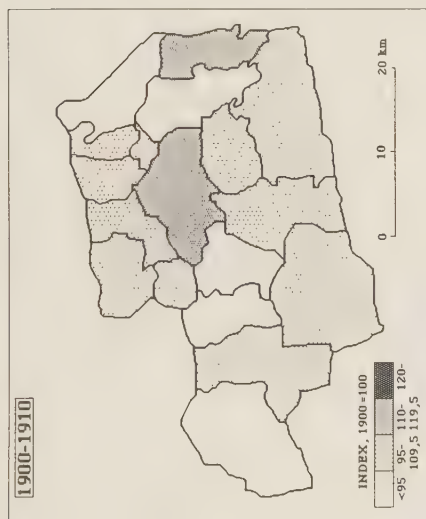
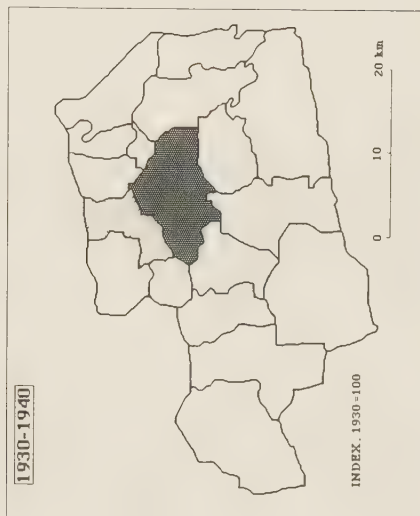
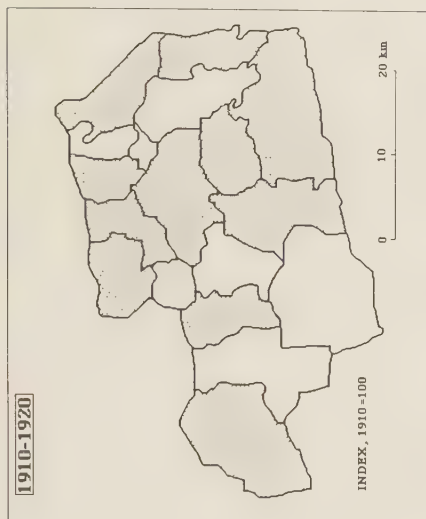
⁶ a.a., s.112.

Figur 10: Befolkningsutvecklingen i det södra undersökningsområdet

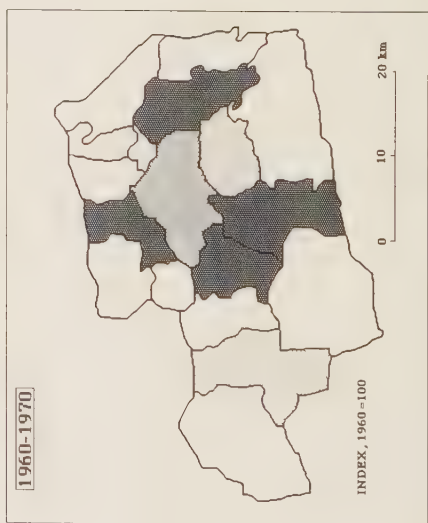
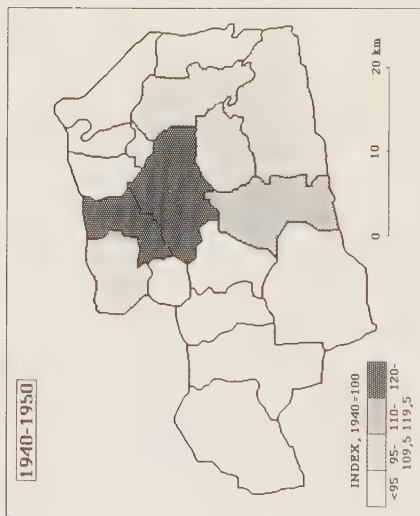
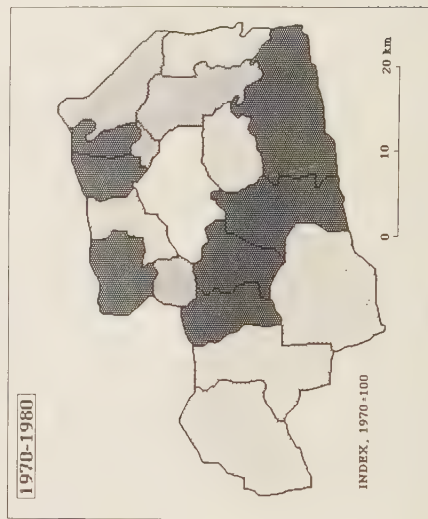
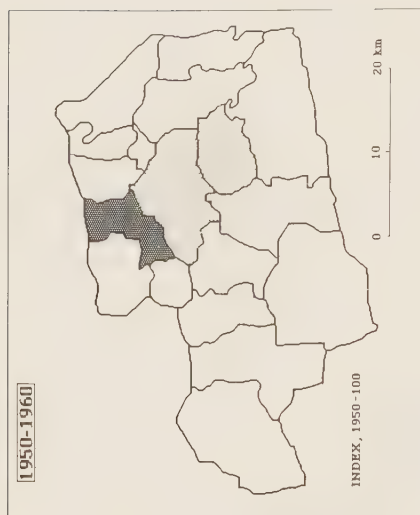
1860-1900, index med rörligt basår.

Figur 10 forts., 1900-1940, index med rörligt basår.

Figur 10 forts., 1940-1980, index med rörligt basår.

Källa: SOS Folkräkningar och Folk- och bostadsräkningar.

het av livet i staden torde därmed ha varit betydande även på den omgivande landsbygden. Urbaniseringen hade därför en tvåsidig konsekvens: staden växte på omlandets bekostnad och socialt, kulturellt och ekonomiskt präglade staden alltmer befolkningen på landsbygden runt Eskilstuna.

Trettioårsperioden efter sekelskiftet innebar i mycket en mättnadsfas, och invånarantalet i Eskilstuna växer i betydligt långsammare takt, från 24 700 år 1900 till 32 600 år 1930. Jordbruket sysselsätter allt färre och vi ser i figur 10 att nästan alla församlingar utanför staden minskar under perioden.

Under 1930-talet var jordbruket utsatt för en betydande rationalisering, men den agrara sektorns andel av sysselsättningen sjunker inte med mer än i genomsnitt 5 procentenheter - från 28% till 23% - i området som helhet. Vissa församlingar noteras t o m för en ökad primärnäringsysselsättning. Flertalet av församlingarna i området har ännu år 1940 en alldeles dominerande andel av de förvärvsarbetande sysselsatta i jordbruket; två tredjedelar av församlingarna redovisar 1940 mer än 70% sysselsatta inom jord- och skogsbruket.¹

Som flera forskare påpekat hade 1800-talets urbanisering främst berört de icke-jordägande klassernas befolkning - torpare, statare, backstugusittare mm, medan mellankrigstidens stadsflyttare främst utgjordes av lantarbetare och familjemedlemmar till jordbrukare.²

Decenniet 1930-1940 innebar för undersökningsområdets del att samtliga församlingar utanför Eskilstuna stad minskade sin befolkning medan staden upplevde en ny expansionsfas.

Mönstret är snarlikt även under det därpå följande decenniet, men den förstärkta expansionen i förortsområdet - Torshälla-Hällby - bör ändå noteras.

Efterkrigstidens boom för den svenska industrin gynnade självfallet särskilt de traditionella industriregionerna, vars produktionsapparater gick för högtryck. Eskilstuna stad, med sin starka ställning i det industriella Sverige, når vid ingången till 1950-talet 50 000 i befolkning och fortsätter att expandera, om än i en - i relativa tal mätt - moderat takt. Att takten är moderat innebär dock inte att den absoluta tillväxten är obetydlig: i genomsnitt växer stadens befolkning med 500 personer årligen under 1950-talet.

Under 1960-talet uppvisade Eskilstuna stad sin i särklass största ökning någonsin av invånarantalet. Befolkningen växer på 10 år från 59 000 till 69 000. Den relativa tillväxten var 17%. Vid en blick på kartbilden får

¹ Andersson 1977, bil.3.

² Se t e x Söderman 1970, s.28.

man genast intrycket att Fors och Kloster (Eskilstuna stad) visserligen ökar starkt, men att förortsförsamlingarna Torshälla-Hällby, Gillberga, Husby-Rekarne och Kjula har en högre tillväxttakt. Den urbana eskilstunaregionen tillväxer alltså utanför 'kärnan' Fors-Kloster och denna utveckling har Eskilstuna gemensamt med alla större svenska städer under detta decennium. Bilen når under 1960-talet en sådan stor spridning även bland arbetarklassens människor, att de transportmässiga förutsättningarna för en större rumslig spridning av bostäderna, och för en ökad särlokalisering arbete-bostad, uppfyllts.

Under 1970-talet minskar, för första gången sedan 1860, befolkningen i Fors-Kloster. Också detta delar Eskilstuna med många andra urbana regioner i landet. Sjuttio-talet innebar en befolkningsminskning i de urbana kärnområdena, samtidigt som dessa områden växte i rumslig mening och utsträckning; villaområdena bredde ut sig och äldre byar och framför allt mindre tätorter på pendlingsavstånd från den urbana kärnan blev attraktiva bosättningsorter speciellt för medelklassen men även för delar av arbetarklassen.

1970-talets första hälft innebar också en inbromsning av befolkningsminskningen i glesbygden och under 1970-talets senare del noterades t o m en ökning. Helhetsbilden för 1970-talet är nästan genomgående 1930-, 1940- och 1950-talens motsats.

Trots att Eskilstuna haft sin ekonomiska bas i den på riksnivå under lång tid mest expanderande delen av industrin - verkstadsindustrin - har kommunen drabbats hårt av den industriella krisen efter 1976. Kommunens invånarantal minskade från c:a 93 800 år 1970 till 90 500 år 1980 och det är Eskilstuna stad som burit hela minskningen, medan de mindre urbaniserade delarna av kommunen - industrikrisen till trots - expanderat.¹

4.3.2 Relativ omfördelning 1860-1980 i södra undersökningsområdet

Av tabell 14 framgår befolkningsutvecklingen i absoluta tal, samt den relativa omfördelningen inom undersökningsområdet, för perioden 1860-1980.

Ungefär hälften av församlingarna har lägre befolkningstal 1980 än 1860, trots att hela undersökningsområdet ökat sin befolkning från 26 276 till 90 490 under perioden. Den rumsliga förtätningen har således varit betydande.

Av de 18 församlingarna/församlingsaggregaten var det endast 2 som ökade sin andel av hela områdets befolkning 1860-1920, nämligen de urbana områdena Torshälla och Eskilstuna. Fors-Kloster (Eskilstuna) för-

¹ Se t e x Fältkursrapport från Geografiska institutionen i Uppsala 1987:1.

dubblade sin redan stora andel och hade 1920 mer än hälften av undersökningsområdets befolkning. Denna relativa andelsfördubbling kom till stånd genom att antalet invånare i stadsförsamlingarna fyrdubblades. Vidare avslöjar tabellen att fastän 16 församlingar gjorde andelsförluster växte invånarantalet i 11 av dem.

Man kan notera, att fastän de flesta församlingarna lyckades undvika en befolkningsminskning under industrialismens första halvsekel, så innebär frånvaron av en naturlig folkökning att nytillskotten - de unga - i stor utsträckning lämnat dessa församlingar för staden.

Om vi nu vänder uppmärksamheten mot förändringarna mellan åren 1920 och 1980 så ser vi att den tidigare trenden förstärkts. Det är fortfarande endast två delområden - samma två - som uppvisar en relativ tillväxt. I Fors-Kloster bor 1980 c:a 70% av kommunens befolkning.

TABELL 14 De 18 delområdenas befolkningsstorlek och relativa andel av hela södra u:s befolkning 1860, 1920 och 1980.

Församling/ Delområde	År 1860		1920		1980		Andel tät- ortsbor 1980
	Ant. inv.	%	Ant. inv.	%	Ant. inv.	%	
Fors-Kloster (Eskilstuna)	7136	27,2	30253	56,1	63053	69,7	98
Torshäl/Hällby	1805	6,9	4721	8,8	11212	12,4	94
Västermo	1541	5,9	1658	3,1	703	0,8	0
Öja	1290	4,9	1447	2,7	1001	1,1	40
Näshulta	1418	5,4	1684	3,1	721	0,8	0
Husby-Rekarne	1563	5,9	2315	4,3	3935	4,3	85
Ärla	1703	6,5	2164	4,0	2075	2,3	65
Stenkvista	987	3,8	1213	2,2	1249	1,4	63
Kjula	1428	5,4	1259	2,3	1547	1,7	67
Barva	872	3,3	964	1,8	372	0,4	0
Jäder	1644	6,3	1370	2,5	703	0,8	0
Sundby	515	2,0	502	0,9	300	0,3	0
Hammarby	310	1,2	288	0,5	185	0,2	0
Vallby	736	2,8	612	1,1	380	0,4	0
Tumbo	1075	4,1	1171	2,2	996	1,1	38
Råby-Rekarne	318	1,2	349	0,6	167	0,2	0
Gillberga	1085	4,1	1116	2,1	1342	1,5	37
Lista	850	3,2	854	1,6	549	0,6	0
Södra uo	26276	100,0	53940	100,0	90490	100,0	89

Källa: Folkräkningar och Folk- och bostadsräkningar.

De övriga församlingarnas relativa befolkningsminskning har nu i de flesta fall även en absolut motsvarighet. Intressant är vidare det förhållandet, att de 9 församlingar som 1980 saknade tätort utan undantag erfarit en befolkningsminskning under perioden 1920-1980. I vissa församlingar har landsbygdens avfolkning kunnat kompenseras av en lokal urbanisering.

4.3.3 Tätortstillväxten i södra undersökningsområdet

Som tidigare redogjorts för har tätorternas utveckling kunnat följas sedan 1930. Tabell 15 visar hur antalet tätorter i olika storleksklasser varierat sedan dess i det södra undersökningsområdet.

TABELL 15 Antal tätorter i södra uo fördelade efter befolkningsstorlek 1930-1980.

Tätortsstorlek Antal invånare	År 1930	1940	1950	1960	1970	1980
200- 300	-	3	7	3	1	-
301- 500	2	1	3	5	1	1
501-1 000	1	2	5	3	4	2
1 001-2 000	2	2	2	2	-	2
2 001-5 000	-	-	1	-	2	2
5 001-	1	1	1	2	2	2
Summa	6	9	19	15	10	9
Återstår från förra tillfället	-	6	9	13	8	9
Tätortsbefolkn.	36974	46218	59571	67371	85341	80298

Källa: Folkräkningar och Folk- och bostadsräkningar.

Liksom i norra undersökningsområdet kan det högsta antalet tätorter i statistiken noteras för år 1950. Av de 19 tätorterna låg dock inte mindre än 11 i församlingarna Fors eller Kloster, varför de funktionellt sett tillhörde Eskilstuna stad. Samtliga dessa tätorter befinner sig idag innanför den urbana gränsen.¹

¹ Se Andersson 1977, bil.4 för en detaljerad tätortsredovisning för södra undersökningsområdet 1930-1975.

Antalet bosatta i tätorter har fördubblats sedan 1930, men vi kan notera den vikande utvecklingen under 1970-talet. Figur 11 illustrerar tätortsbefolkningens relativa tillväxt och rumsliga fördelning för åren 1930, 1950 och 1980. Vi ser att redan 1930 bodde mer än 90% av befolkningen i Fors, Kloster och Torshälla församlingar i tätorter, medan andelen i Hällby, Husby-Rekarne och Ärla understeg 50%. Alla övriga församlingar saknade tätorter.

1950 har ytterligare 3 församlingar - Tumbo, Gillberga och Stenkvista - fått tätorter och andelen tätortsbor har ökat i Hällby och Husby-Rekarne.

Av det sista kartogrammet (1980) ser vi att även Öja och Kjula församlingar fått tätortsbefolkning och att andelen ökat i framför allt Hällby, Husby-Rekarne, Stenkvista och Ärla. Fortfarande saknas tätorter i 9 församlingar.

4.3.4 Inflyttningen till södra undersökningsområdet

Den följande framställningen är, liksom för norra undersökningsområdet, en beskrivning av inflyttningen åren 1963 - 1976.

De årsvisa variationerna i inflyttningen var betydande under denna period. Detta gäller såväl inflyttningens storlek som dess riktning.¹ Det största antalet inflyttare noteras för år 1964 (4 346 personer) och det lägsta för år 1976 (2 246 personer).

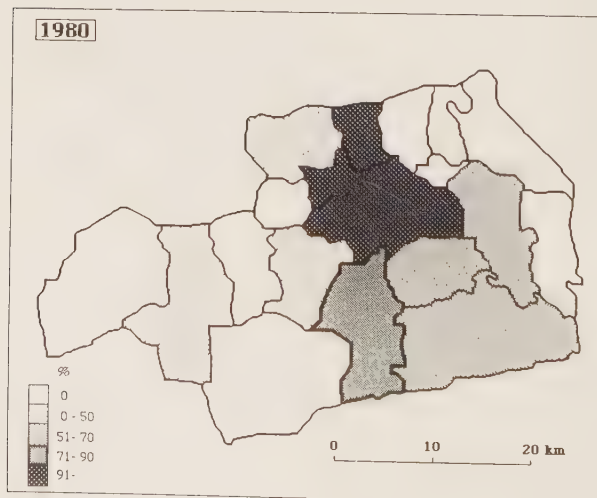
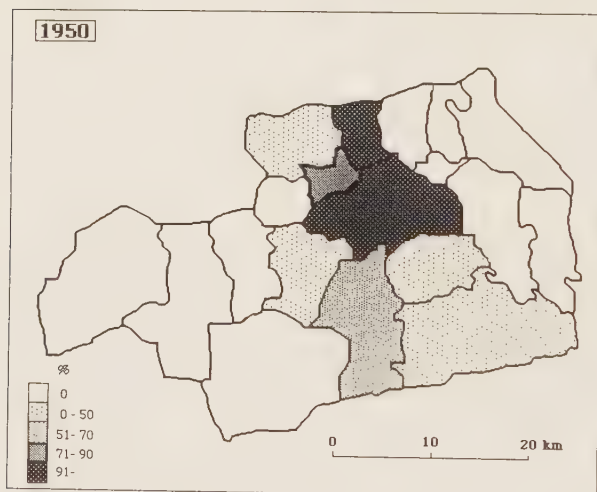
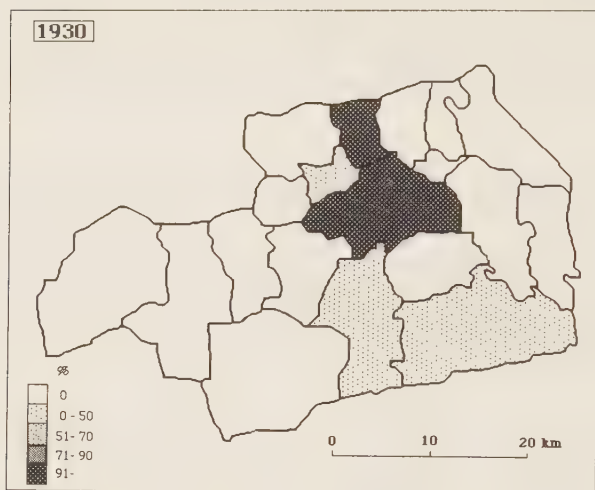
Inflyttningen till Eskilstuna från det norra undersökningsområdet utgör självfallet inte någon betydande andel av den totala inflyttningen. Ändå svarar denna relation vissa år för en anmärkningsvärt stor andel, t ex 1963 då 2,3% av alla inflyttare kom från Norsjö och Skellefteå - att jämföras med blygsamma 0,2% för 1976. År 1963 gick det på en inflyttare från Norsjö/Skellefteå endast 9 st från Södermanlands län. Under perioden 1963-1976 flyttade 323 personer från det norra till det södra undersökningsområdet.

Det är knappast förvånande att övriga kommuner i Södermanlands län är de som dominerar vad gäller inflyttarnas ursprung; 8 000 av de drygt 43 000 personer som flyttade till Eskilstuna lämnade en annan sörmalandskommun. Det är kanske mer förvånande att antalet trots allt bara är obetydligt (200 personer) större än vad som gällde för Stockholms län.

På en stabil tredjeplats bland utflyttningsslänen ligger Västmanlands län som ju gränsar till Eskilstuna kommun, följt av Östergötland.

¹ För en detaljerad redovisning, se Andersson 1977, s.54ff.

Figur 11: Tätortsgraden i det södra undersökningsområdet, församlingsvis, 1930, 1950 och 1980.

Slutligen skall nämnas att Eskilstuna är en av Sveriges största invandrarkommuner och att detta givetvis satt spår i flyttningsstatistiken. Arbetsimmigrationen är vanligen mer konjunkturberoende än övrig flyttning och invandringen når sitt maximum under högkonjunkturåren 1969/70. Under de närmast därpå följande åren sjönk invandringen kraftigt. Totalt under perioden svarade den utrikes inflyttningen till Eskilstuna för c:a 25% av hela inflyttningen.

Födelsortsfält och bosättningsmönster

I jämförelse med Skellefteå kan vi notera, att andelen infödda i *Eskilstuna stad* är större (30% resp 40%), samtidigt som andelen med lokalt ursprung i undersökningsområdet totalt sett är lägre (69% resp 48%).¹ Vi kan också uttrycka det som att Skellefteås dominans i omlandet är mindre än Eskilstunas, men att *befolkningen som helhet är mer homogen med avseende på geografiskt ursprung i norra undersökningsområdet*.

44% av dem som fötts i Eskilstuna sedan år 1890, och som 1979 var i livet, var bosatta i staden. En lika stor andel, motsvarande drygt 25 000 personer, hade lämnat undersökningsområdet.

I *mellanregionen*, här definierad som församlingarna Torshälla, Hällby, Vallby, Sundby, Hammarby, Kjula, Stenkvista, Husby-Rekarne, Gillberga, Råby-Rekarne och Tumbo, var endast var femte invånare - 22% - född i regionen, medan 24% - c:a 5 000 personer - var födda i Eskilstuna stad. Mellanregionens förortskaraktär är tydlig och en stor del av dess invånare består av utflyttade eskilstunabor.² Inflyttningen märks också genom att en lika stor andel av mellanregionens som av stadens invånare är av lokalt ursprung.

22%, eller c:a 4 500 personer, av dem som fötts i mellanregionens församlingar sedan 1890 bor kvar i regionen, medan 16% flyttat till staden. 60% har lämnat undersökningsområdet, dvs en något större andel än vad som gällde för den urbana regionen.

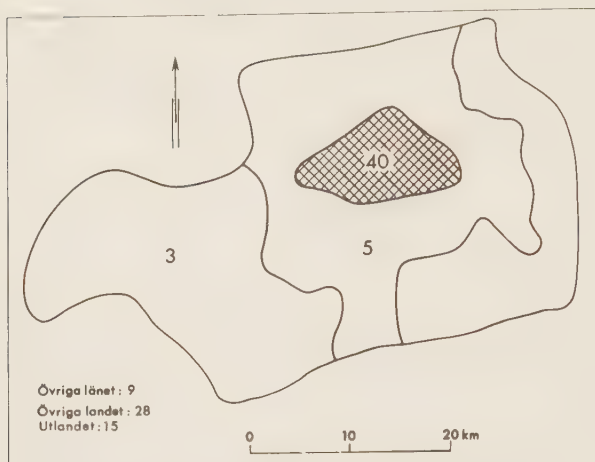
Till den *rurala regionen* har 7 församlingar förts: Västermo, Öja, Näshulta, Lista, Ärla, Barva och Jäder, med en samlad befolkning på c:a 6 000 invånare. År 1979 var 36% av dessa infödda, att jämföras med motsvarande andel för den rurala regionen i norra undersökningsområdet: 75%.³ Även i den rurala regionen märks stadens inflytande genom en viss förortsexpansion. 21% av befolkningen är född i staden. Totalt för

¹ Andersson 1979, s.38.

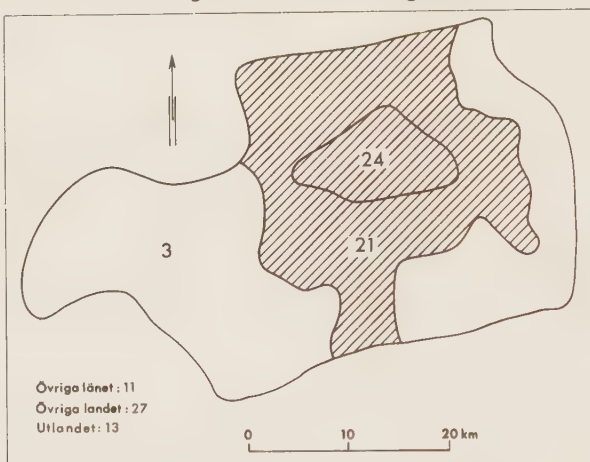
² Detta framgår tydligt om vi bryter ned födelsortsstatistiken på åldersgrupper. Se Andersson 1979, s.42-43.

³ a.a., s.47.

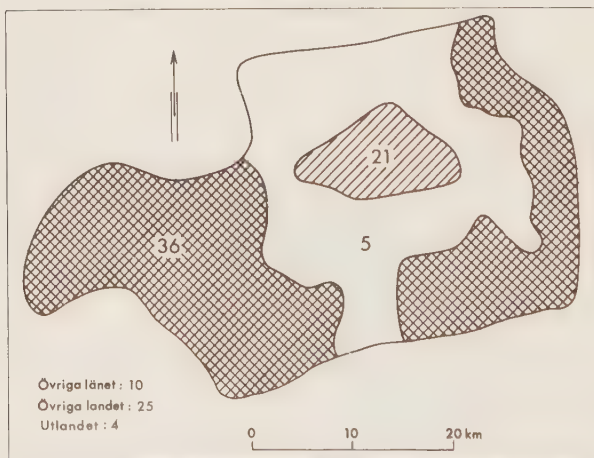
Figur 12: Födelseortsfält för befolkningen i det södra undersökningsområdets delregioner år 1978.

12a. Urbana regionen. Befolkning: 63 623.

12b. Mellanregionen. Befolkning: 21 389.

12c. Rurala regionen. Befolkning: 5 949.

Källa: Andersson 1979, s.51.

den rurala regionen hade år 1979 drygt 60% av befolkningen ursprung i det södra undersökningsområdet. Den mer rurala karaktären gav således en större homogenitet med avseende på befolkningens geografiska ursprung än vad som gällde för mellanregionen och för den urbana regionen. En del i denna skillnad är invandrarnas urbana bosättningstendens. Medan 15% av den urbana regionens invånare, och 13% av mellanregionens invånare, var av utländsk härkomst, utgjorde invandrarna endast 4% av den rurala regionens befolkning.¹

Urbaniseringen har också givit som konsekvens att en stor del av dem som fötts i den rurala regionen flyttat därifrån; 18% av dem som fötts i området sedan 1890 bor kvar, medan en lika stor andel nu bor i Eskilstuna.

Sedan 1890 har nästan 90 000 personer fötts i undersökningsområdet.² Hälften bodde år 1979 utanför området. Samma år - 1979 - var c:a 91 000 personer bosatta i undersökningsområdet. Teoretiskt kan vi notera, att alla de som fötts i det södra undersökningsområdet, idag skulle kunnat bo kvar. Detta är en stor kontrast till situationen i det norra området, där antalet bosatta endast utgör två tredjedelar av antalet födda i området. Skillnaden mellan den demografiska utvecklingen i det norra respektive det södra undersökningsområdet kan också summeras på följande sätt. *Fastän en lika stor andel av födelsebefolkningen avflyttat från bägge undersökningsområdena (jämför figur 15a och 15b), är homogeniteten i norra undersökningsområdet betydligt större med avseende på befolkningens geografiska ursprung (jämför figur 14a och 14b). Inflyttningen har alltså varit betydligt lägre i norra undersökningsområdet.*³ Som jag visat på annat håll kvarstår denna skillnad - om än något modifierad - även om hänsyn tas till de bägge undersökningsområdets olika storlek.⁴

4.3.5 Södra undersökningsområdet - en summering

Urbaniseringen i det södra undersökningsområdet kännetecknas av följande.

1. Utgångspunkt togs i en urban tradition, vars ekonomiska bas vilar på för-industriella hantverks- och manufakturproduktionsmetoder.

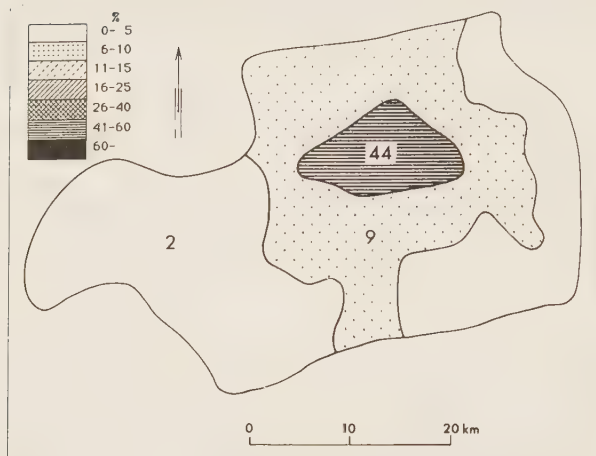
¹ a.a., s.41,43,47.

² a.a., s.63.

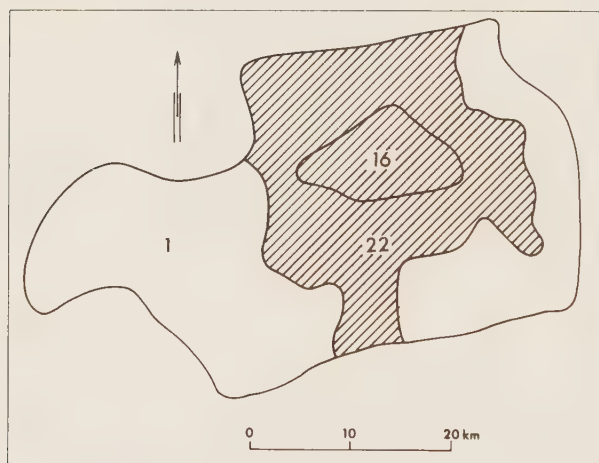
³ a.a., s.62.

⁴ a.a., s.60-61.

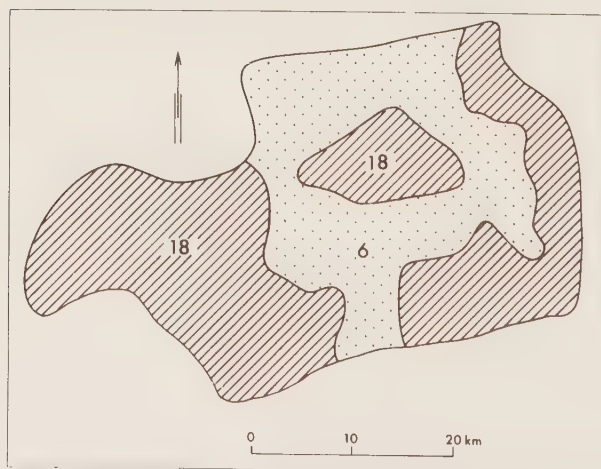
Figur 13: Bosättningsmönster för personer födda i det södra undersökningsområdets delregioner 1890-1978 (nu kvarlevande).

13a. Urbana regionen. Antal: 57 411.

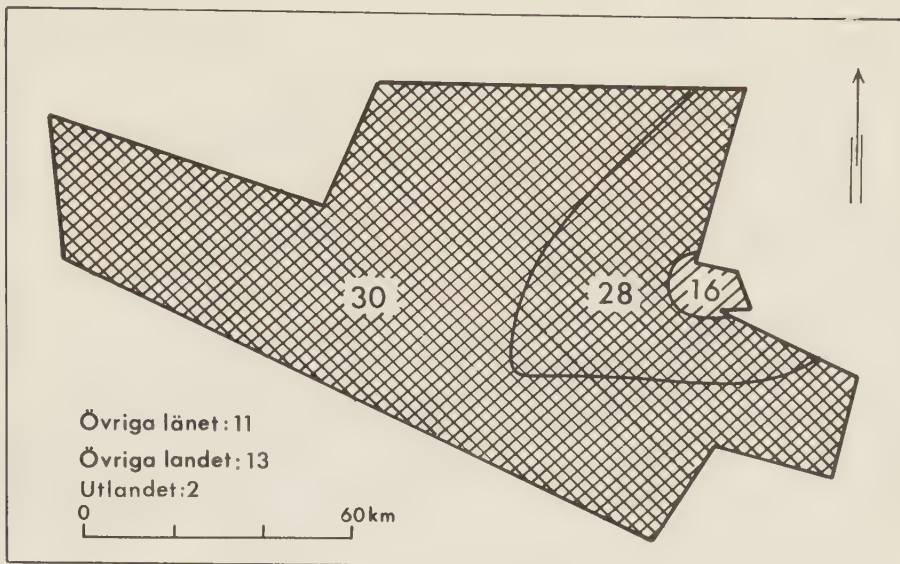
13b. Mellanregionen: Antal: 20 412.

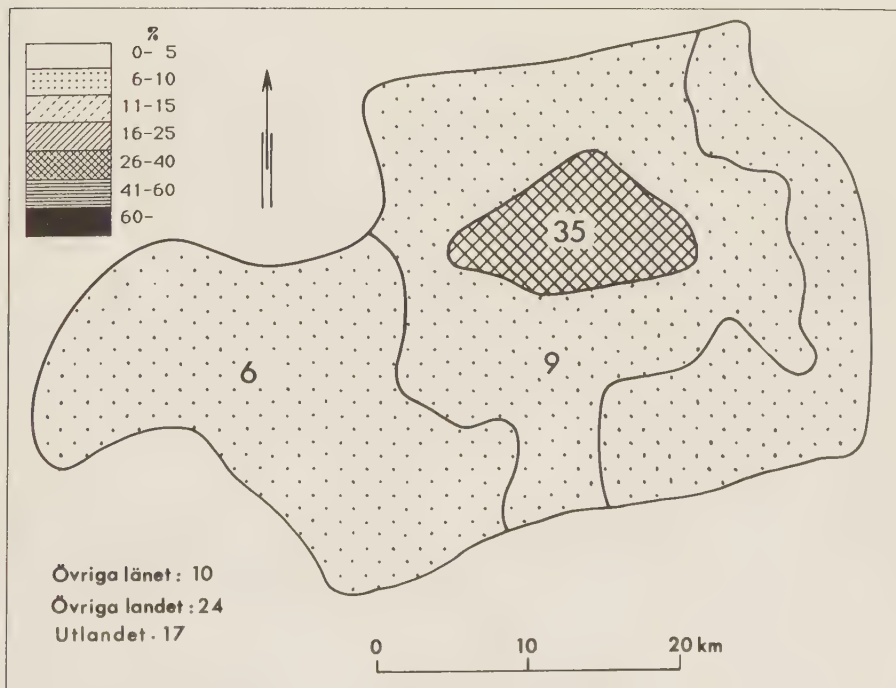
13c. Rurala regionen. Antal: 11 836.

Källa: Andersson 1979, s.51.

Figur 14: Födelseortsfält för befolkningen i de bägge undersökningsområdena 1978.

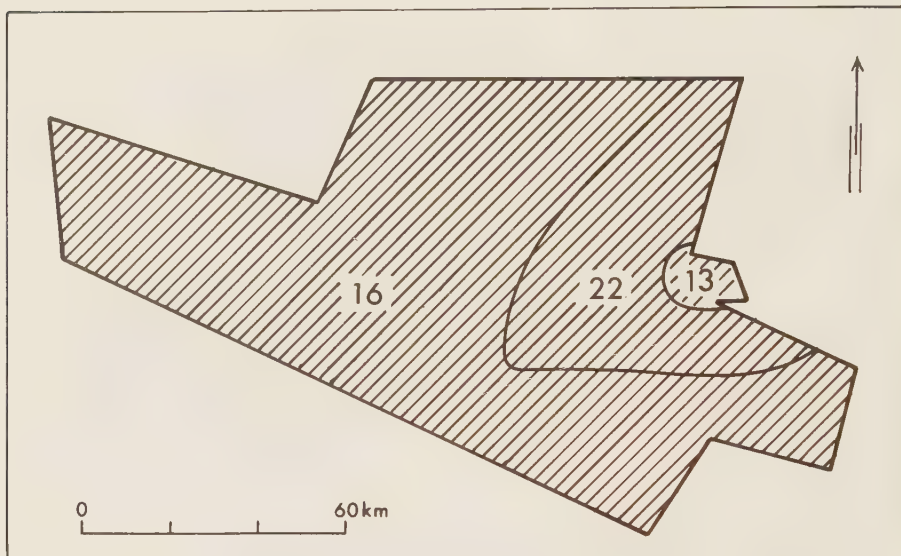
14a. Norra undersökningsområdet. Bef.: 83 569.

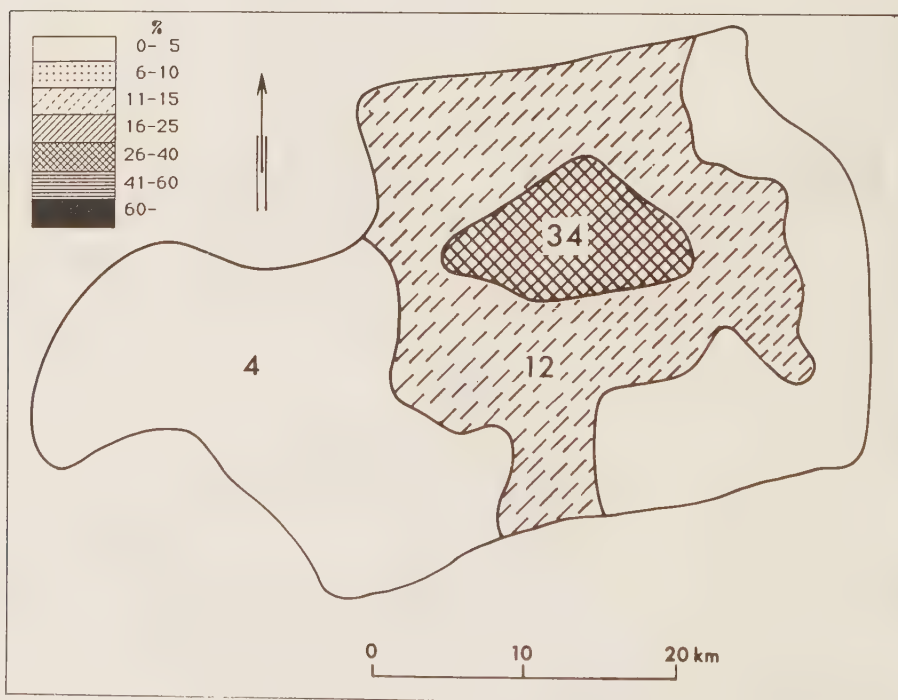
14b. Södra undersökningsområdet. Bef.: 90 961.

Källa: Andersson 1979, s.29 och 51.

Figur 15: Bosättningsmönster för personer födda i de respektive undersökningsområdena 1890-1978 (nu kvarlevande).

15a. Norra undersökningsområdet. Antal: 114 687.

15b. Södra undersökningsområdet. Antal: 89 659.

Källa: Andersson 1979, s.29 och 51.

2. Området erfor en tidig och omfattande industrialisering och urbanisering.
3. Glesbygden har avfolkats och de kvarboende i glesbygden sysselsätts i allt högre utsträckning utanför jordbrukssektorn. 1975 sysselsatte jord- och skogsbruket inte över 45% av de yrkesverksamma i någon av undersökningsområdets rurala församlingar.
4. Vid sidan av expansionen av Eskilstuna stad, geografiskt och befolkningsmässigt, har det skett en viss tätortstillväxt i området, dock i flertalet fall ej baserad på en lokal ekonomisk bas utan på arbetsmarknaden i staden.

Det har således skett en genomgripande verksamhetsförändring, vilken inte manifesterats i en strikt arbetsfördelning mellan bosatta i tätorter respektive i glesbygd. I väsentlig utsträckning har landsbygden erfarit en funktionell förändring och inlemmats i den icke-agrara produktionen. Den moderna ekonomins urbana tendens är mycket stark, men den har också inneburit en omgestaltning av de rurala områdenas sysselsättningsstruktur.¹

4.4 SKELLEFTEÅS OCH ESKILSTUNAS UTVECKLING I SAMMANDRAG

Industrikapitalismen, med dess följeslagare lönearbetet, marknadsexpansionen och fabrikssystemet, utvecklas geografiskt ojämnt och ger upphov till olika konsekvenser i skilda socio-geografiska miljöer. Den nationella utvecklingen är summan av divergent lokal utveckling vad gäller bosättningsmönster, näringssammansättning och social struktur.

Industrin var länge selektiv med avseende på geografisk lokalisering, avhängig som den var av råvaruresurser, energitillgång, arbetskraft, marknads- och transportläget samt kapitalförsörjning. I trakter där den förindustriella utvecklingen mot kapitalistiska egendomsförhållanden nått långt och t ex lett till proletarisering av jordbruksbefolkningen, som i nordvästra Södermanland, fanns goda betingelser för expansionen: en protoindustriell tradition (kapital, yrkeskvalifikationer, marknadsrelationer), samt ett överskott på fria lönearbetare, vilka lätt sögs in i den industriella produktionen.

Att 'det urbana' har betydelse för industrikapitalismens utveckling belyses på ett tydligt sätt av Eskilstunas utveckling. Staden hade en hantverkstradition, marknadsrelationer och etablerade kontakter med sitt omland när de industriella produktionsmetoderna introducerades under 1870-talet.

¹ Andersson 1977, bil.3.

Som jag visat här, och i utförligare form i tidigare rapporter,¹ kom urbaniseringen att ske i olika takt och omfattning. Det södra undersökningsområdet, betydligt mindre än det norra till arealen, präglades av agrar godsekonomi och urbana protoindustriella traditioner. Urbaniseringen startade tidigt - under 1800-talets sista decennier - med en stor inflyttning till Eskilstuna av f d lantarbetare. Urbaniseringens verkställande aktörer kom från storjordbrukens statarlängor och torp. Eskilstunas dominans var obestridd och redan på 1910-talet bor 50% av undersökningsområdets befolkning i staden. Det skulle dröja innan tätortsstrukturen i omlandet utbildades. Idag är 90% av befolkningen bosatta i tätorter, och 70% bor i Eskilstuna tätort.

I det norra undersökningsområdet tog inte den kapitalistiska och industriella expansionen sitt ursprung i en urban förindustriell tradition och produktion. Tvärtom var basen den utpräglad *rurala strukturen*: naturressurser som skog och malm, samt periferipräglad arbetskraft vars försörjning på de egna gårdarna måste kompletteras med säsongarbete inom skogsavverkning, flottning, sågverk och vägbyggnad. Urbaniseringen i det norra undersökningsområdet är därför framför allt en produkt av 1900-talets industriella utveckling och (senare) av den offentliga sektorns expansion.

Varken Eskilstuna eller Skellefteå kan ses som representativa exempel på de svenska städernas utveckling. Eskilstuna hade en ovanligt omfattande historisk tradition och Skellefteå en ovanligt blygsam inom hantverk och manufaktur vid industrialismens genombrott i Sverige. Ändå måste man minnas, att varje ort och varje region då som nu var unik men ändå en del av en nationell och internationell helhet. Statens syfte och målsättning var att integrera territoriet och dess institutioner och lagstiftning syftade till att homogenisera de grundläggande förhållandena. Resursstrukturen, alltifrån natur till kultur, från skog och energi till social sammansättning och arbetskraftens kvalifikationer, från avsaknaden av tradition till förekomsten av tradition, kunde därför utnyttjas av företagssamheten på olika sätt. Den lokala variationen blev därför variationer på ett tema: industrikapitalismens tillväxt.

Medan befolkning och industrisysselsättning växte långsammare i Eskilstuna än medelvärdet för svenska städer under perioden 1910-1950, expanderade *handel och offentliga tjänster* snabbare. Se tabell 16.

Expansionen i Skellefteå var i relativa tal dramatisk under samma period. Snabbast expanderar industrisysselsättningen, medan särskilt tillväxten inom den offentliga verksamheten inte förmår hålla samma takt. Det senare kan sannolikt skrivas på det faktum att staden saknade administrativ tradition inom den statliga verksamheten. Det är först med välfärdsstatens expansion efter det andra världskriget - inom undervisning, vård och omsorg - som den offentliga verksamheten i Skellefteå når paritet med rikets nivå.

¹ Andersson 1977, 1979.

TABELL 16 Utvecklingen inom befolkning, industrisysselsättning, handel och samfärdsel samt allmän (offentlig) tjänst 1910-1950. Index, där 1910=100.

Stad	Variabel	Index 1910	1930	1950
Eskilstuna	Befolkning	100	115	188
	Industri	100	111	206
	Handel&Samfärdsel	100	152	277
	Allmän tjänst	100	193	355
Skellefteå	Befolkning	100	361	1307
	Industri	100	423	2082
	Handel&Samfärdsel	100	477	1270
	Allmän tjänst	100	221	824
Rikets städer	Befolkning	100	146	190
	Industri	100	117	227
	Handel&Samfärdsel	100	138	172
	Allmän tjänst	100	121	207

Källa: Folkräkningar.

Efter 1950 minskar industrins betydelse för befolkningens sysselsättning i bägge städerna. År 1950 sysselsattes mer än hälften av Skellefteås arbetskraft inom industrin och två tredjedelar av Eskilstunas, medan andelen 1970 sjunkit till under 30% för Skellefteå och under 50% för Eskilstuna. Expansionen av offentliga tjänster var snabb och andelen sysselsatta 3-dubblades under perioden 1950-1970 - från 9% till 28% i Skellefteå och från 7% till 23% i Eskilstuna.¹

¹ Folkräkningen 1950, del IV, Folk- och bostadsräkningen 1970, del 5.

Kapitel 5

INDIVIDER I URBANISERINGSPROCESSEN - ETT LEVNADESHISTORISKT PERSPEKTIV PÅ FLYTTNINGAR FRÅN LAND TILL STAD

5.1 INTRODUKTION

För att förstå samhällsprocesser krävs historiska studier. Av den anledningen har jag i kapitel 3 och 4 ägnat huvuddelen av texten åt urbaniseringsens historiska förlopp i ett strukturellt och demografiskt perspektiv.

För att förstå individer krävs att vi studerar individer inte bara i deras *allmänna historiska sammanhang*, utan också deras *specifika levnadshistoria*. Ty det som har varit *är* - i kraft av människans unika förmåga att minnas. Händelsernas ström sinar aldrig och ändå är en händelse aldrig momentant begränsad i sina konsekvenser, utan alltid en länk och ett element i strömmen av händelser, vilka formar de individuella levnadsödena och individers identitet.

Studier av individer i urbaniseringsforskningen har, som jag tidigare redogjort för, företrädesvis tillkommit inom ramen för den beteendecinrikade traditionen. Ändå finns det förhållandevis få studier även inom detta forskningsfält, som arbetat med ett biografiskt perspektiv på individer som flyttat från land till stad. Merparten av studierna är av komparativ karaktär: man jämför t ex 'livet på landet' med 'livet i staden'.

När jag fokuserar individnivån gör jag det inte i förhoppningen att detaljerad kunskap om alla individer i ett samhälle skulle få oss att förstå *samhället*. Jag är således klar över att det inte bara är en praktisk omöjlighet att insamla kvalitativ information om miljontals individer - det är också teoretiskt omöjligt att den vägen nå en djup strukturell insikt. Den s k metodiska individualismen måste avvisas.

Vilket syfte tjänar då individstudier?

1. *De kan öka konkretionen i våra beskrivningar och vårt vetande.* Jag delar Andrew Sayers uppfattning, att strukturella analyser är nödvändiga, men att det är viktigt att vara medveten om *varför* de är viktiga och var deras begränsning ligger. Strukturella analyser kan vara ett led i abstraktionsprocessen, men de kan inte ge konkreta beskrivningar; de kan därför aldrig vara slutet

av eller målet för forskningsprocessen. Genom att återvända till individnivån kan (de strukturellt förstådda) sammanhangen konkretiseras och vårt vetande öka.¹

2. *Avhumanisering av samhällsforskningen undviks och generaliseringar drivs inte för långt.* Individstudier kan lära oss att människan har vad Roy Bhaskar kallar 'emergent powers' - dvs hon *kan handla*.² Detta mänskliga kännetecken utgör grunden också för individuell variation och leder till att individer i ett levnadshistoriskt perspektiv blir unika. En forskning som betraktar alla individer, eller grupper av individer, som viljelösa kopior av varandra kan förhoppningsvis inte spira där forskningsobjektet är just individer.

5.2 INDIVIDSTUDIENS SYFTE

I tidigare kapitel har jag poängterat, att urbaniseringen måste ses i ett relationellt perspektiv - ett perspektiv där relationer mellan samhällsklasser, regioner och mellan land och stad betonas. I individstudien undersöker jag mellanmänskliga relationer och dessas betydelse för individers flyttningar och flyttningarnas betydelse för individernas relationer.

I en tidigare publicerad rapport har jag givit en detaljerad empirisk redogörelse för individstudiens resultat. Jag skall nedan sammanfatta de viktigaste slutsatserna av detta arbete, för att sedan ägna den senare delen av kapitlet åt de existentiella frågorna om förankring, kontinuitet och identitet. De senare frågorna är självklart inte begränsade till urbaniseringsproblematiken, men inom ramen för denna får de en särskild relevans. Dels innebär flyttningar överhuvudtaget att social och territoriell identifikation problematiseras för individen. Dels innebär flyttningar från landsbygd till stad ofta ett tämligen radikalt byte av social och geografisk miljö.

Begreppet social relation kommer att stå i centrum för diskussionen kapitlet igenom. I de första rekapitulerande avsnitten (särskilt 5.5-5.10) i en tämligen formaliserad och kvantitativt bemärkelse, när jag undersöker de sociala relationernas betydelse som orsak till flyttningar från land till stad, samt flyttningarnas konsekvenser för de sociala relationerna. I de andra (existentiellt och hermeneutiskt orienterade) avsnitten (5.11-5.12) på ett mer indirekt och kvalitativt sätt. Jag skall med hjälp av tolkningar av flyttarnas minnesbilder söka analysera de sociala relationerna i termer av levnadshistorisk kontinuitet.

¹ Sayer 1984, s.89.

² Bhaskar 1979, kap.3.

5.3 MATERIALET - EN KORTFATTAD REDOGÖRELSE FÖR INSAMLING, BEARBETNING OCH KÄLLORNAS KVALITET

Vart och ett av de två undersökningsområdena - norra Västerbotten och nordvästra Södermanland - delades in i tre delregioner: urban region, mellanregion samt rural region. Befolkningen i dessa delregioner utgör *baspopulationer* - sammanlagt således 6 st. Av dessa valdes 4 ut för närmare studium: personer bosatta i den urbana och rurala delregionen i vardera undersökningsområdet.¹ Genom att mellanregionerna uteslöts kommer motsättningen (kontrasten) mellan landsbygd och stad att skärpas. Populationerna begränsades ytterligare genom att följande krav tillfogades: Alla informanter skall vara födda senast 1959 (därmed bör falla bort sådana flyttningar som i inget avseende varit självinitierade); vidare: av dem som bor i den urbana regionen i Norr (N), dvs Skellefteå, vill vi komma i kontakt dels med personer som också är födda i samma urbana region (NN), dels med personer som är födda i den rurala regionen i Norr (nN). Av dem som bor i den rurala regionen i Norr (n) är vi intresserade av dem som också är födda i samma rurala region (nn). För att ingå i undersökningen av den rurala regionen i Söder (s) måste där bosatta personer på motsvarande sätt vara födda i den egna hemregionen (ss). Bland dem som bor i den urbana regionen i Söder (S), dvs Eskilstuna, ville vi nå dels personer som också är födda i samma region (SS), dels sådana som är födda i den rurala regionen i söder (sS) och slutligen personer som är födda i den rurala regionen i Norr (nS).

Det ger sammanlagt 3 grupper av flyttare från landsbygd till stad (två fall av närflyttning, ett fall av fjärrflyttning), 2 grupper av bofasta på landsbygden och 2 grupper av bofasta i stad. Varje grupp utgör en *rampopulation*.

En framställning gjordes hos berörda länsstyrelser om slumpmässiga uttag av c:a 150 individer ur var och en av populationerna med undantag av gruppen fjärrflyttare (nS). Här anhölls om en totalinventering. För att på basis av levererade *ramsampel* kunna uppskatta storleken av respektive population begärde vi att få uppgifter om tillämpade uttagsintervall. Samtliga individer i ramsamplen redovisades med namn och adress, födelseår och födelseförsamling, nuvarande hemförsamling samt civilstånd. Vad vi däremot inte kunde få upplysning om var huruvida de utvalda personerna alltid hade varit bosatta i de stipulerade delregionerna.

För att komma tillrätta med detta problem kontaktade vi pastorsexpeditionerna i de 19 berörda församlingarna. Antingen brevledes eller vid personliga besök inhämtades ur församlingsliggarnas personakter ytterligare upplysningar om individerna i de 7 ramsamplen (sammanlagt över 1 000 personer). Varje individs alla tidigare mantalsskrivningsadresser (med tidpunkt för anmälan) antecknades liksom senaste uppgift om hans

¹ Materialinsamlingen, urvalsmetod mm finns utförligt redovisad i Thelander 1979. I detta avsnitt, liksom i 5.3.1, ansluter texten nära till Thelanders.

eller hennes yrke, föräldrarnas födelseförsamlingar, makes/makas födelseförsamling samt antal barn.¹

Tack vare uppgifter i personakterna kunde på ramsamplén nu läggas ännu några villkor som innebär en renodling av kontrasten mellan flyttare och bofasta. Samplén inskränktes till personer som framlevt åtminstone sina första 16 år i födelseregionen och som varit skrivna inom den aktuella hemregionen i åtminstone 2 år. För bofasta populationer motsvarar det minst 18 år i födelse-/hemregionen varav alltid de 16 första och de 2 senaste. Mellan dessa ytterperioder tilläts mantalsskrivning utanför födelse- och/eller hemregionen under sammanlagt högst 3 år. Personer i ramsamplén som uppfyllde också dessa krav ansågs vara preliminärt kvalificerade för intervjuundersökningen. Bland dem gjordes ett slumpmässigt urval med syftet att erhålla 24 individer ur varje flyttarpopulation och 12 individer ur varje bofast population, i allt således 120 informanter.

5.3.1 Intervjusampel

Vid det slutliga urvalet av intervjupersoner tillämpades en mild stratifiering (anpassad till materialets verkliga sammansättning). Alla som visat sig vara kvalificerade delades in i tre åldersklasser: födda senast 1919, födda 1920-1939 och födda 1940-59. När det gäller de 4 bofasta populationerna drogs genast 4 personer ur varje åldersklass. Inom flyttarpopulationerna delades personerna i varje åldersklass i två grupper med avseende på när inflyttningen till hemregionen ägt rum. Gränsen mellan så tidiga flyttare och sena flyttare definierades olika i åldersklasserna. Gränsen i den äldsta klassen sattes till 1949, i mellanklassen till 1959 och i den yngsta klassen till 1969. Genom indelningen efter såväl födelseår som flyttningsår uppkommer för flyttarpopulationen 6 *mikrogrupper*. Ur var och en av dessa slumpades 4 individer fram.²

Till de sålunda utplockade individerna skickades ett introduktionsbrev. En tid därefter försökte vi nå dem per telefon. Det visade sig i några fall omöjligt. Somliga hade inte telefon (eller hade hemligt telefonnummer), andra var trots upprepade påringningar inte anträffbara. Ytterligare ett antal kunde nås men de vägrade att svara på frågor, ibland hänvisande till sjukdom eller lyte. Tillsammans utgör dessa grupper undersökningens egentliga bortfall. Ett fåtal individer hade flyttat ut ur regionen och 3 personer var avlidna. Dessa tillhör inte bortfallet eftersom de inte längre uppfyller kravet att vara skrivna i regionen. Av de återstående måste ett tjugotal individer diskvalificeras eftersom de gav upplysningar om sig själva som på ett eller annat sätt bröt mot urvalsvillkoren trots att detta inte framgick av personakterna.

¹ Ramsamplén finns analyserad i Thelander 1979 och i Andersson 1978.

² Om modifiering av denna stratifieringsprincip, se Thelander 1979, s.11.

Allt eftersom tilltänkta intervjupersoner föll bort eller diskvalificerades slumpades ersättare fram ur samma mikrogrupp och tillställdes ett likadant introduktionsbrev. Innan det uppsatta målet 120 intervjuer nåtts, hade totalt 183 brev skickats ut.

I figur 16 ges en översiktlig presentation av de sju samplen med avseende på födelse- och bosättningsregion. I figuren representeras varje individ i form av en horisontellt utsträckt rektangel, där födelseår och eventuellt flyttningsår (gäller nN, nS och sS) framgår.

5.3.2 Intervjuerna

Intervjuerna är samtliga inspelade under perioden november 1978 - mars 1979. Alla intervjuer har gjorts av samme person, en man i 35-årsåldern, vald på grundval av språkliga krav om neutralt riksspråk. Intervjuerna har spelats in på telefon.¹ I genomsnitt är inspelningarna med flyttare något längre än inspelningarna med bofasta (28 mot 24 minuter). Frågorna är tänkta att tillgodose både kulturgeografiska och språksociologiska intressen.²

5.3.3 Postenkäten

Sedan telefonintervjudata kodats, lästs in på datamedium och granskats översiktligt vidtog arbetet med enkätkonstruktionen, vars utformning alltså kunde dra nytta av erfarenheter vunna i samband med telefonintervjuerna. Syftet med enkätundersökningen var att bredda, fördjupa och nå bättre jämförbarhet i svaren på undersökningens frågeställningar. Kärnan i telefonintervju och enkät är densamma, men dessa två undersökningsmetoder erbjuder olika fördelar (och för den delen också nackdelar), vilka diskuterats utförligt i en tidigare rapport.³

Postenkäten var mycket omfattande. Den första avdelningen frågar behandlar personens uppväxttid och uppväxtmiljö och upptar drygt 35 frågor, varav flera ganska omfattande.⁴

Den andra frågeavdelningen tar upp utbildning och arbete. Även om antalet huvudfrågor är litet (7 st) är detta den kanske mest tidskrävande avdelningen att besvara, i och med att frågorna är omfattande och kräver

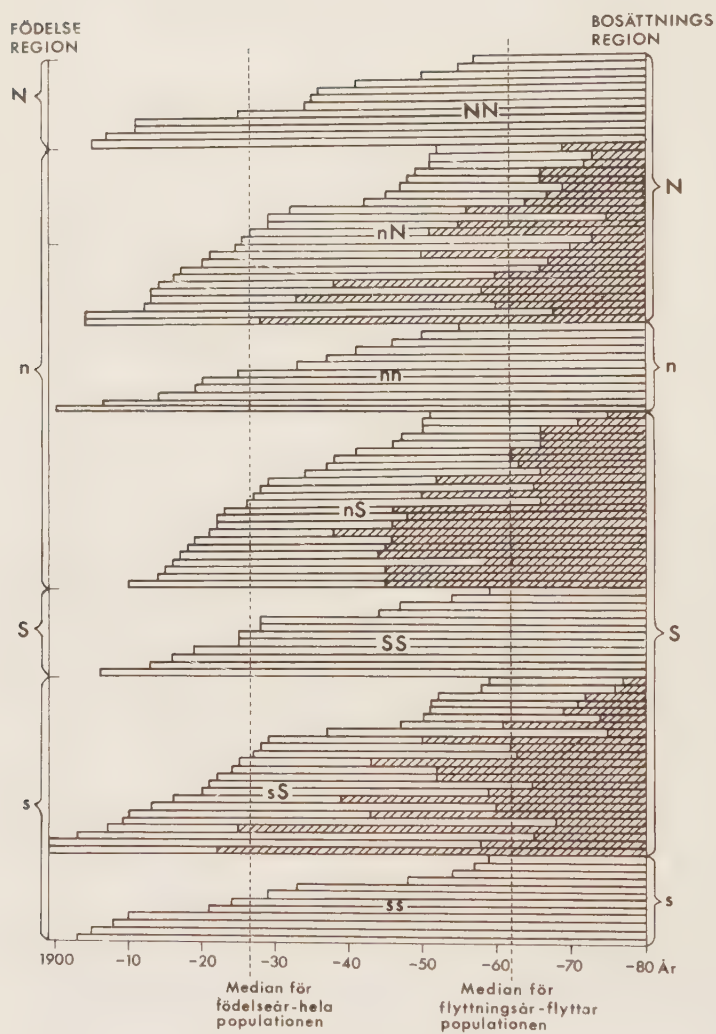
¹ Om telefonintervju som metod, se Thelander 1978 och 1979, s.15ff.

² De använda frågelistorna finns publicerade i Thelander 1979, bil.2,3,4.

³ Andersson 1984, s.11-25.

⁴ Enkäten finns publicerad i Andersson 1984, bilaga 1.

Figur 16: Individmaterialet

betydande eftertanke. Ju fler arbets- och yrkesbyten personen haft desto arbetssammare är avdelningen, eftersom jag efterfrågar beskrivning av varje arbete man haft. Den andra frågeavdelningen avslutas med frågor om eventuell makes/makas arbete och arbetsförhållanden.

Det tredje blocket av frågor, vilket behandlar bostadsförhållanden och flyttningar, upptar ett 25-tal frågor.

Enkätens näst sista frågeavdelning, tillika den levnadshistoriska och socialgeografiska undersökningens sista avdelning, behandlar sådant som sociala kontakter, föreningsliv och fritidsanvändning. Sist i detta block efterfrågar jag en del uppgifter kring personens familjesituation. Totalt ställs i detta avsnitt 23 frågor.

Medan jag är ansvarig för enkätens fyra första avdelningar är dess femte och sista avdelning Mats Thelanders verk. Han ställer där några frågor kring språkliga förhållanden.¹

Totalt 86 av intervjusamplens 120 personer svarade på postenkäten. Bortfallet är tämligen jämnt fördelat på de sju samplen, på ålder och på kön.

5.3.4 Individmaterialets totala inre bortfall

Termen inre bortfall används för att ange bortfallet för varje enskild fråga/variabel som individundersökningen omfattar. Normalt skulle det inre bortfallet ha beräknats på dem som returnerat enkäten, således med det yttre bortfallet utanför kalkylerna, men då jag i detta fall har möjligheten att använda data från telefonintervjun beräknas och redovisas istället det inre bortfallet för hela materialet och som den andel av de 120 informanterna som ej besvarat en enskild fråga.

Totalt finns data för 497 variabler kodade och inlästa på band. Av dessa variabler kan det inre bortfallet inte meningsfullt beräknas för 39, vilka främst tillkommit av tekniska bearbetningsskäl. Bortfallet på de övriga 458 variablerna redovisas nedan.

När data från intervjun får komplettera enkäten har 87,5% av variablerna ett bortfall under 20%. Nästan två av tre frågor har ett bortfall under 5%. Endast på enstaka variabler, varav ingen särskilt central för den samlade analysen, överstiger bortfallet 30%.

I detta kapitel kommer endast en mindre del av individundersökningens datamaterial att utnyttjas.² För en fylligare presentation hänvisas till tidigare publicerat material.²

¹ För redovisning, se Thelander 1985.

² Andersson 1984.

TABELL 17 Det totala bortfallet för individundersökningen

Bortfall i procent (%)	Antal variabler	Andel av samtliga variabler	Kumulativt (%)
Inget bortfall	104	22.7	22.7
0.1 - 5.0	180	39.3	62.0
5.1 - 10.0	49	10.7	72.7
10.1 - 15.0	45	9.8	82.5
15.1 - 20.0	23	5.0	87.5
20.1 - 25.0	24	5.2	92.7
25.1 - 30.0	17	3.7	96.4
30.1 - 40.0	12	2.6	99.1
40.1 -	4	0.9	100.0

Sedan datainsamlingen avslutats upprättades ett kodningsschema för hela individmaterialet, med fyra källor som grund för kodningen.

1. *Personnummerbandets* uppgifter (från länsstyrelserna i Västerbottens och Södermanlands län), bl a personernas födelse- och hemortsförsamling samt födelsetid. Egentligen sekundärkälla i förhållande till:
2. *Personakterna* i folkbokföringssystemet (från de 19 berörda församlingarna); uppgifter om bl a flyttningar, make/maka och barn.
3. *Telefonintervjuerna*. Uppgifter om samtliga i undersökningen ingående 120 personer angående uppväxtförhållanden, utbildning, arbete, boende och fritidsutnyttjande.
4. *Enkätundersökningen*. Ger detaljerade biografiska uppgifter för 86 av de 120 individerna.

De fyra källorna för individmaterialet har kommit till användning i olika faser av datainsamlingen; de avspeglar i den ordning de här ställts upp på ett korrekt sätt dessa faser. Det slutliga datamaterialets sammansättning uppvisar emellertid kvantitativt sett den omvända bilden. Flest uppgifter bidrar enkätsvaren med, därefter telefonintervjun.

Jag har i utförlig form tidigare diskuterat materialet i ett källkritiskt perspektiv.¹ De slutsatser jag dragit är de följande. För det första har användandet av flera olika källor i materialinsamlingen inneburit såväl nackdelar som fördelar. Ur arbetsekonomisk synvinkel har nackdelarna övervägt medan fördelarna vad avser de vetenskapliga aspekterna varit

¹ Andersson 1984, s. 18-33.

uppenbara. Jag har ett omfattande datamaterial om de 120 personer som ingår i samplen och dessa data har *god reliabilitet*. Anledningen är att jag har en god övertäckning mellan frågorna i respektive telefonintervju och enkät och det har därför varit möjligt att jämföra svaren i enkäten med svaren i intervjun. Så gott som utan undantag överensstämmer svaren.

För det andra är *validiteten*, som alltid måste bedömas i relation till materialets användning, *god*. Validitetsproblemen är nära förknippade med den teoretiska kontext i vars ljus datamaterialet skall utvärderas. Den makroteoretiska grundvalen för projektet kan anses ansluta till den strukturella traditionen i analysen av urbaniseringen, vilken är inriktad på att förklara drivkrafterna i processen. Denna ansats fäster liten vikt vid individuella aktörer och således kan inte materialet om 120 personers erfarenheter och levnadshistoria antas höra hemma på samma teoretiska nivå. Det hindrar inte att det är värdefullt att pröva orsakerna till exempelvis de 72 rural-urbana flyttarnas handlande i skenet av den strukturella teorin. De resultat jag erhåller kan emellertid inte anses pröva teorin som helhet (med dess betoning på kapitalism, industrialism etc).

Den mikroteoretiska grundvalen för projektet söks i ett levnadshistoriskt perspektiv, som betonar de sociala relationernas betydelse för migrationen i allmänhet och givetvis även för de rural-urbana flyttningarna. Materialet är i denna mening väl anpassat till det teoretiska perspektivet och håller hög validitet.

Sammanfattningsvis kan sägas, att individmaterialet är insamlat för att tillgodose individrelaterade frågor. Det har sin relevans och styrka inom ramen för dessa frågor behandling och inte i frågor kring makrostrukturella förändringar.

5.4 STANNARE OCH FLYTTARE: 7 LIV I KORT BIOGRAFISK BELYSNING

Detta avsnitt presenterar 7 av de 120 personer som kapitlet materialmässigt vilar på. De 7 är godtyckligt valda men representerar var sitt sampel (nn,nN,NN,ss,sS,SS,nS). Alla namn är fingerade. Skildringarna är rapso-diska och täcker endast valda delar av biografin, främst uppväxt, arbete, flyttningar, familjebildning, boende, brytpunkter i livet samt relationen till uppväxtmiljön. Idén är att *ge en bild av* hur livet gestaltats för några personer i de geografiska och sociala miljöer undersökningen fokuserat.

Varje liv är unikt; det speglar en av många möjliga livsvägar och en livserfarenhet bland många andra. Inget liv är representativt, men varje liv är ändå del i ett tids- och platsbundet socialt skeende, som också är en del i en global, historisk väv av händelser och handlingar.

Whatever we do enters the stream of world events. The biography of even the humblest man or woman leaves traces that will join with other traces to produce the record of our

5.4.1 Stannare (nn): Gunnar Pärلström

Gunnar Pärلström var när vi intervjuade honom 30 år. Han har levt hela sitt liv i norra Västerbotten. Gunnar föddes i oktober 1950 som den andre av tre söner till Maria och Frans och växte upp i Raggsjö någon mil nordväst om Norsjö på gränsen till lappmarken. Det var, som Gunnar säger, 'riktig glesbygd'. Mor Maria var född och uppvuxen i en intilliggande by och flyttade in på släktgården hos Frans 1947, där den nyblivna familjen bodde i övervåningen och Frans' far och mor i undervåningen. Övervåningen på två rum och kök höll normal standard för denna tid i denna trakt. 1954, när Gunnar var 4 år och den yngre brodern föddes, drogs vatten och avlopp in.

Frans skötte gården men tvangs till extraarbete i skogen och vid byggen för att klara ekonomin. Maria var 'hemmafru'.

Gunnar gick 6 år i folkskolan i Raggsjö och därefter 4 år i realskolan i Norsjö. Några fritidsproblem fanns inte. Han hjälpte till hemma och var några år med i den för barn och ungdom i trakten socialt obligatoriska SMU-föreningen.

Alla ungdomar var med upp till en viss ålder med sammankomster en gång i veckan. Sen passade inte jag och frikyrkan ihop.

Under realskoletiden började Gunnar ta sig ut på dans - till Malå, Norsjö och andra ställen i trakten. Musikintresset var stort och Gunnar blev från 15 års ålder trummis i ett band som spelade dansmusik runtom i bygden.

1966 övertog föräldrarna formellt släktgården och 'vi flyttade ned och de gamla flyttade upp'. Familjen fick större utrymme, något som behövdes med tre grabbar i tonåren.

Gunnar tänker ofta tillbaka på uppväxttiden och minns helst

om somrarna när alla hjälpte till med slåttarn. När man följde farfar i hans arbete på gården och i skogen och senare när man blev större och hjälpte honom med arbetet och särskilt körsloerna med häst. Och skoltiden när jag gick realskolan i Norsjö.

¹ Friedmann 1979, s.75.

Gunnar Pärhlström växte upp på 50- och 60-talet under en tid då bilen blev en utbredd företeelse på de flesta håll i landet och då semesterresandet blev allt vanligare bland folk i allmänhet. Gunnar, uppvuxen i Västerbottens skogsland på gränsen till lappmarken, lämnade dock sällan hemsocknen. Några få resor till Skellefteå, Lycksele och Umeå var det enda i den vägen. Det var en stor händelse när han 1965 på en skolresa för första gången kom utanför Västerbotten, och till och med utanför Sverige: till Köpenhamn.

Efter realskoleexamen 1967 fick Gunnar anställning hos entreprenör Henning Boman i grannbyn Högkulla. Under sommaren och hösten körde han dumper på vägbyggen. Permittering och 2 månaders arbetslöshet och därefter ett nytt körjobb: nu som traktorförare i skogen. När Gunnar ånyo blev permitterad - denna gång efter halvtannat år - sökte han till en firma inom rörgrossistbranschen i Skellefteå. Han flyttade dit, gick 4 terminer i intern utbildning varefter han gjorde lumpen. Efter muck arbetade han en månad på rörgrossistfirman men trivdes inte i staden och vände åter till hemtrakten.

Han gifte sig med Siv, född och uppvuxen i Sorsele och inflyttad till norsjötrakten som 16-åring. Gunnar fick arbete som förare av baklastare och sopbil i Kristineberg och därefter som lastbilschaufför hos ett åkeri på samma ort med körningar av timmer, grus och malm.

Gunnar blir far till Sara 1974 och till Markus 1976. Han var inte nöjd med arbetsmiljön på åkeriet och sökte och fick arbete på Domänverket i Malå som skogsmaskinförare. 1977 flyttar familjen till Malå, dels för att Gunnar skall få närmare till arbetet, men också för att familjen ska få en bättre bostad. Man bor 1980 i en modern villa med fyra rum och kök, har nyligen utökat familjen med Signe och trivs bra i Malå.

Gunnar Pärhlström har sina rötter i norsjötrakten, har aldrig planerat att flytta och vill bo kvar. Tiden i Skellefteå var ett mellanspel. Umgänget är stort och inkluderar arbetskamrater och grannar men domineras av släkten. Gunnars föräldrar bor kvar i Raggsjö, hans äldre bror är revisor och bor i Burträsk, hans yngre är kontorist och bor i Skellefteå. Umgänget är geografiskt begränsat till norra Västerbotten: Malå, Boliden, Kvarnåsen, Burträsk, Aspliden, Kristineberg, Kåge, Norsjö m fl.

Gunnar är fackligt aktiv, en stadig bibliotekskund, gillar att jobba med huset och att vara med barnen. Resor lockar inte, men 'vi har varit ända till Sundsvall på semester en gång'. Varje lördag (och på somrarna några veckor) hjälper han föräldrarna på gården. Trots den täta kontakten med, och det ringa avståndet till, ursprungsmiljön och föräldrarna längtar han ibland tillbaka, särskilt till arbetet på gården.

5.4.2 Kortdistansflyttare (nN): Ingrid Östman

All landsbygd är inte glesbygd. På många håll i landet kom järnvägen att betyda skapandet av små tätorter. En sådan ort är Bastuträsk, belägen vid norra stambanan 5 mil väster om Skellefteå. Med järnväg är staden via Bastuträsk knuten till rikets järnvägsnät. Bastuträsk betjänade inte bara Skellefteå med transittjänster för gods och folk, den kom liksom många andra små orter att hysa hantverkare och handlare som var inriktade mot den omgivande bygdens behov och efterfrågan av varor och tjänster.

Ingrid Östman är född i Bastuträsk. Enda dotter till skräddaren Rune Burman och dennes maka, sömmerskan Gunhild. Ingrid föddes på höstkanten 1920. Familjen bodde då i en 2-rummare med hyresrätt. Fadern blev sjuk och familjen flyttade med hänsyn till dennes hälsa till Finnforsfallet, ett par mil närmare Skellefteå. Sedan fadern tillfrisknat efter ett år återvände familjen till Bastuträsk, där man först bodde i en lägenhet och från 1930 i eget hus. Ingen av bostäderna saknade el, men ingen hade heller ytterligare bekvämligheter. Det nya huset hade 2 bostadsrum och 2 rum för verkstaden.

Ingrid fick en kristen fostran. Under den 7-åriga skoltiden deltog hon i Evangeliska Fosterlandsstiftelsens barnverksamhet, i söndagsskolan och i en barnkör. Hon präglades inte bara av hemmets kristna värderingar utan också av föräldrarnas arbete; hon var mycket inne, sydde dockkläder och pysslade. Det blev också täta resor till morföräldrarna i Skellefteås utkant. 'Andra handlade i Norsjö - vi i stan'.

Familjen var förhållandevis välbeställd. Skräddarfirman hade ett par anställda och familjen tog semester 2-3 veckor varje sommar.

Efter avslutad skolgång blev Ingrid hemmadotter för några år, skötte hushållet med mat åt skräddarna medan mamman sydde. 1939 tog hon anställning som expedit i en affär i Bastuträsk, ett arbete som hon behöll tills hon träffade den blivande maken 1941. Paret flyttade ihop i ett hus i Bastuträsk och Ingrid blev hemmafru. Hon födde tre barn under 40-talet: Ing-Marie 1943, Tommy 1946 och Carina 1949.

Maken dog 1965 och det kom att förändra Ingrids liv på många sätt. Försörjningsbördan växte och Ingrid måste efter många år utanför arbetsmarknaden skaffa en utkomst. Skellefteå erbjöd bättre möjligheter.

Jag blev änka 1965. Då jag -67 flyttade till Skellefteå gick jag hemsamaritkurs och arbetade deltid som hemsamarit ungefär 10 år. I 4 år arbetade jag som affärsbiträde på en modeaffär, även detta deltid, då affären upphörde. Sedan 2 år har jag ej arbetat utom hemmet, som jag delar med min nu 92-åriga mor. Har fått tid med det som alltid varit min hobby, att måla tavlor.

Flyttningen bestämdes inte bara av arbetsmöjligheterna, även om detta var viktigast. Ingrid hade släkt och bekanta i Skellefteå, modern ville komma närmare sina systrar och flyttningen möjliggjorde för Ingrid att ha barnen boende kvar hemma ytterligare några år.

Ingrid har bytt bostad några gånger och bor nu sedan 1972 i en 2:a i ett centralt beläget flerfamiljshus. Barnen är utflugna; äldsta dottern Ing-Marie är socionom och bor i Örebro, sonen Tommy är läkare och bor i Ursviken nära Skellefteå och yngsta dottern Carina är sjuksköterska och bor i Skellefteå.

Ingrid har ett ganska stort umgänge; släkten är viktigast men även ungdomsvänner och grannar betyder mycket för henne. Hon är fortsatt aktiv i EFS, medlem i en nykterhetsförening och politiskt aktiv. Hon har svårt att få ett arbete, syr gardiner som hemarbete då och då åt en firma; 'skulle gärna vilja jobba i en affär, men det låter som en dröm att bli erbjuden jobb'. I gengäld har hon mer tid över till det stora intresset: hon målar blommor och landskap, väver och syr.

Hon ångrar på intet sätt flyttningen till Skellefteå och hon känner en stark förankring i staden. Hon har avyttrat ett fritidshus i Bastuträsk, men besöker uppväxtorten flera gånger varje år. Hon vårdar anhörigas gravar, träffar släkt och bekanta. Anknytning bakåt i livet är viktigt för Ingrid, men hon kan inte tänka sig att flytta tillbaka till Bastuträsk. Hennes ursprung - modern - och hennes förlängda framtid - barnen - finns närmare henne i Skellefteå.

5.4.3 Stannare (NN): Rut Boström

Rut Boström är stadsbo. Hon föddes i Skellefteå vintern 1911 som första barnet till Karin och Ivar. Ruts far var född i Umeå, lärde till typograf och fick sedan anställning på tidningen Norra Västerbotten i Skellefteå. Modern var skelleftebo, arbetade som affärsbiträde tills hon träffade Ivar och födde Rut.

Familjen hyrde en gård, dvs ett hus, nära stadskyrkan. Bostaden var rymlig; hade vatten men saknade el och WC. Familjen fick tillökning 1913 och lyckades några år senare få tag på en bättre men mindre lägenhet på Kanalgatan. Inför 3:e barnets födelse 1919 flyttade familjen igen, nu till ett barnvänligare hus på Storgatan. Men inte heller denna bostad blev permanent; man bodde där i något år och köpte sedan en egen gård på Varvgatan.

Rut fick en i egna ögon mycket lycklig uppväxttid. Hon gick 6-åriga folkskolan och hjälpte till hemma med skötseln av småpojkar. Vid fyllda 18 fick hon arbete som affärsbiträde i en skoaffär, ett yrke hon kom att behålla i 17 år även om hon bytte arbetsgivare några gånger. Rut bodde kvar hos föräldrarna till fyllda 33 år och såg modern föda ännu ett barn. Själv skulle hon bli barnlös.

Jag hade tänkt mig 12 barn, men det ska man inte säga i förväg.

Rut gifte sig sent i livet, 1944, med en byggmästare från orten. Maken ritade och byggde deras första hus - en gård på 4 lägenheter om 3 rum och kök. Efter ett par år sålde maken, köpte en ny tomt och byggde nytt - ett hus med 9 bostadslägenheter och 2 affärslägenheter. Där - ensamma på höjden vid infarten till Skellefteå - har man blivit kvar. Servicen är hygglig men Rut undviker Konsum och går hellre de 10 minuterna till centrum.

Bägge makarna är nu pensionärer och tillbringar mycket tid i fritidshuset vid Boviken, någon mil från Skellefteå. Umgången är relativt begränsat och släktrelaterat; syskon och kusiner, bosatta i Skellefteå, Malmö, Jönköping och Härnösand är de viktigaste kontakterna även om man av och till träffar kamrater från uppväxtiden och tidigare arbetskamrater.

Syskonbarnen får mycket uppmärksamhet: 'en kompensation för uteblivna egna barn'. Rut har på äldre dagar varit med i hantverksföreningens damklubb men ägnar huvuddelen av kvällarna åt TV-n.

Rut Boström har varit och är starkt bunden till hemmet och hemorten och har aldrig ens tänkt på att lämna staden.

5.4.4 Stannare (ss): Eva Larsson

Sensommaren 1924 föddes Eva Larsson i Jäders församling, Södermanlands län, som femte barnet i en syskonskara som så småningom skulle räkna 11 barn. Föräldrarna stammade bägge från trakten av Jäder och bosatte sig på Oxlöts gård vid mitten av 1910-talet. Evas far, Ivar Persson, bedrev ett för den tiden stort lantbruk (40 tunnland).

Eva gick i skolan i Jäder: '6 år plus fortsättningsskola och skolkök'. Hon arbetade under hela uppväxten hemma på gården. Vid 14 års ålder gick hon in i SLU ('centerns' ungdomsförbund), ett politiskt engagemang som hon senare i livet behållit. Eva var också aktiv i kyrkliga flickkretsen.

Krigsvintern 1942-43 flyttade hon för sex månader till grannstaden Strängnäs för att gå lanthushållsskolan. Vintern därefter gick hon en 5 månaders sömnadskurs i Eskilstuna, metropolen till vilken man cyklade inte bara för studier utan också för nöjen. Eskilstuna var påtagligt nära för Eva och flera gånger om året under hela uppväxten tog hon sig de 16-17 kilometerna in till staden.

Vid krigsslutet 1945 gifte sig Eva med Lars - en till Jäder inflyttad östgöte. Eva och Lars stannade i Jäder; köpte ett 'stort och otympligt skrytbygge' ett par kilometer från Lars föräldrargård.

Med ett par tre års mellanrum föder sedan Eva fyra söner: Jan 1946, Lars-Ove 1948, Erik 1952 och Jörgen 1955. Familjen bor kvar i skrythygget till 1960 då:

Vi förlorade allt genom en översvämning. Funderade på att flytta till Stockholm, där maken börjat arbeta, men barnen ville inte.

Istället friköper man en tomt på den gamla gården och bygger nytt: en sjourumsvilla med kök och matrum.

Sedan barnen vuxit upp har Eva arbetat halvtid som telefonist på lands-tinget i Eskilstuna. Hon hjälper grannarna i jordbruket, fungerar som hemsamarit och ställer ibland till med fest på bygdegården. Hon gillar att laga mat och väver i mån av tid. Maken lämnade jordbruket i samband med översvämningen och har sedan dess arbetat på en verktygsfirma i Stockholm. Han pendlar vanligen dagligen (60 - 90 minuter med bil), men har en liten lägenhet i Stockholm.

Barnen har alla studerat och familjen har haft många kontakter utåt. Sönerna har rest på språkresor och stipendievistelser och familjen har flera gånger hyst utländska stipendiater för kortare och längre perioder.

Familjen miste 1979 den äldsta sonen Jan. Den tragiska händelsen tog Eva mycket hårt. Lars-Ove och Erik är bägge civilekonomer och bägge bor i Stockholm. Den yngsta sonen, Jörgen, bor 1980 i Linköping och studerar till teknolog.

Bekantskapskretsen utgörs av syskon till Eva och Lars, föreningskamra-ter, grannar och vänner till barnen. Släktkontakterna betyder mycket men är enligt Eva trots allt inte de viktigaste.

Eva har med undantag för ett halvår i grannstaden Strängnäs bott hela sitt liv i Jäders socken. Hon har rest mycket och levt ett utåtriktat liv. Sedan 1960 har bägge makarna sina arbeten utanför jordbruket och bygden, men vill inte flytta.

Vi är förankrade i bygden. Inte för att den är den bästa utan för att vi bott här och haft uppdrag här. Klarade vi åren då maken arbetade i Stockholm och barnen och jag var hemma så ska vi inte flytta nu. Man får inga kontakter om man flyttar som vuxen och inte har barnen som kontaktskapare.

5.4.5 Kortdistansflyttare (sS): Sigvard Pettersson

Lantarbetarhustrun Alma Pettersson på Hedensö gård i Näshulta socken födde under åren 1916 - 1928 fem söner. Sist i raden var Sigvard. Alma härstammade från en västmanländsk socken och Sigvards far från Floda i Sörmland. Till skillnad från många andra lantarbetare på gårdarna i eskilstunatrakten stannade Sigvards far kvar på Hedensö gård, och friköpte så småningom - 1949 - ett litet hus av gården.

Sigvards barndom och uppväxt präglades av knapphet. Ekonomin var ansträngd och tjänstebostaden på ett rum och kök trång och omodern; saknade vatten, el och WC. Så värst många lyckliga minnen säger sig Sigvard inte ha av den här tiden.

Han gick 6 år med ett par vintrars fortsättning i skola i Hedensö. Om det fanns pengar kunde man ibland åka och handla i Eskilstuna. Frånsett några besök hos moderns släkt i Västerås var dessa de enda resorna utanför socknen. Sigvard fick börja arbeta tidigt. Under skolåren mest på somrarna men efter avslutad skolgång tog godsförvaltningen hans ungdomliga arbetskraft i anspråk. Han arbetade med diverse lantbruksgöromål i 6 år - till 1948. 20 år gammal gjorde han lumpen i Nyköping och kunde efter rekryten fortsätta i alla de äldre brödernas fotspår och bli chaufför. Han fick anställning på ett litet åkeri utanför Näshulta, där han körde mjölk ett par år, sedan ved och timmer. 1955 sökte och fick han arbete som bensinstationsbiträde på Svenska Gulf i Eskilstuna. Efter ett par år på macken var dock Sigvard tillbaka bakom ratten: nu som chaufför på timmerbil åt ett åkeri i Husby-Rekarne. Under tiden på åkeriet 1956-62 träffar han Ulla, den blivande frun, som också blir den direkta anledningen till att Sigvald flyttar hemifrån 1959 och bosätter sig i Eskilstuna.

Den första lägenheten får paret genom bekantas bekanta - en tillfällig lösning i en omodern 1:a. Där föds dottern Stina 1960 och strax därpå flyttar familjen till en bättre rustad 1:a i en fastighet där Sigvald sköter portvaktssysslan vid sidan av arbetet på åkeriet. 1962 får Sigvald så det jobb han ännu 1980 arbetar med - chaufför på BPA - och efter 7 år i bostadskön kan familjen 1968 flytta in i en 2:a i Fröslunda. Under 60-talet skaffar sig familjen också en sommarstuga i Vallby och vid decenniets slut får Stina en bror: Johan.

Familjen trivs i stan:

Tror inte jag vill bo på landet mer - det får inte vara för ocentralt; långt till allt; besvärligt och mörkt.

Ulla arbetar 1980 som vakare på ett sjukhem och Sigvald kör virke, betong och sopor åt BPA. Man har bytt upp sig till en 3-rummare och alternerar sommartid mellan lägenheten och stugan. Familjen umgås mest med släkt och gamla arbetskompisar bosatta i trakten. Av Sigvalds äldre bröder bor två i Eskilstuna och två i Näshulta. Uppväxtplatsen återser Sigvald sällan. Han har inget behov av det. Familjen semestrar inom

Sverige och i övrigt reser man lite: några fisketurer till Hjälmarén, Mälaren och Östersjön. Sigvald är tillfreds.

Skulle kunna bo var som helst; huvudsaken är att jag har jobb och bostad; helst i stad, men Stockholm vore nog det sista.

5.4.6 Stannare (SS): Bernt Landin

Stadsbon Bernt Landin tillhör de många människor som vuxit upp i städernas periferi, i områden och stadsdelar som administrativt och ofta funktionellt var integrerade med staden men först så småningom kom att bebyggelsemässigt inordnas i den urbana strukturen.

Bernts far bryggeriutköraren Birger Landin och dennes hustru Anna härstammade från landsbygden runt Eskilstuna; Birger från Hållsta och Anna från Barva. De gifte sig 1909 och året efter födde Anna det första i raden av 11 barn. Bernt med ordningsnummer 9 föddes i januari 1925 och då bodde familjen i den lilla villan i Odlaren, som skulle bli Bernts hem. Stugan, som familjen ägde, hade 2 rum och kök, vatten och el indragat och dass ute på gården.

Bernt gick 6 år i skolan i stadsdelen Tunafors och sedan fortsättningskola inne i stan. Han hade en lycklig uppväxttid. 1939, 14 år gammal, tar Bernt den första i raden av anställningar inom metallindustrin. Först arbetar han ett år som nyckelfräsare på Möbellås, sedan ett år som filare på Ossvald Jonsson, sedan ett år som borrarfräsare på Borr o Verktyg, därefter ett år som förnicklare på Assa-Stenman. Bernt bor kvar ute i Odlaren tills fadern dör 1944. Familjen flyttar in till stan, till en hyreslägenhet på 56 kvadratmeter. Bernt tar arbete som bryggeriutkörare på Eskilstuna Bryggeriaktiebolag, en anställning som varar tills han träffar eskilstunatjejen Aina och gifter sig 1952. Han får ett nytt chaufförsjobb, nu som utkörare av tvätt och de nygifta bosätter sig i en 2:a i Fröslunda. 2:an byts 1974 till en 3:a i samma bostadsområde.

Till raden av anställningar lägger Bernt ytterligare två: 1954 ett kort mellanspel som godstransportarbetare åt Alvenius AB och därefter åter till utgångspunkten: metallarbetare, förnicklare på Assa-Stenman, en anställning han sedan behållit, även om det tagit emot många gånger.

1960, vid 35 års ålder, blir Bernt far till Lilian. Aina är hemma tills flickan fyllt 10, sedan får hon arbete som tvättbiträde.

Chauffören och metallarbetaren Bernt Landin tar vägen förbi det gamla huset i Odlaren minst en gång om året för att återse barndomsmiljön. Alla syskon utom ett blev Eskilstuna trogna och Bernt träffar de sex som är i livet regelbundet. Annars fylls tiden med arbete vid sommarstugan i Torshälla, med träslöjd, fiske och motion. Han läser en hel del, ser relativt lite på TV - 'det får räcka med nyheterna' - men lyssnar gärna på

musikradion. En och annan resa till fjällen stillar naturintresset. Bernt ogillar stadens höghusbebyggelse, tycker att Torshälla är trivsammare men har blivit Eskilstuna trogen. Yrkesvalen har aldrig riktigt passat Bernt. Skulle nog helst vilja snickra: 'Nu förnicklar jag saker, jovars det går an, vantrivs ibland.' Han är som många andra: ambivalent i förhållande till staden; trivs, men ogillar det typiskt urbana och finner ro vid sommarstugan och i naturen.

5.4.7 Fjärrflyttare (nS): Elisabeth Persson

Vi har redan mött Bertil Holmgren. Burträskbon som lämnade Västerbottens inland för ett liv i Eskilstuna i södra Sverige. Det är inte många människor som lämnat det rurala norra Västerbotten för just Eskilstuna. Hundra mil emellan och många orter som Eskilstuna gör att strömmen av flyttare från norr till söder bara till en liten del fastnat i just Eskilstuna. I själva verket har vi med de ganska hårda urvalskrav vi ställt tvingats till en totalundersökning. I gruppen om 24 personer skall jag skildra ytterligare en biografi - kontoristen och dagbarnvårdaren Elisabeth Perssons. Född i Norsjö på höstkanten 1947 och sedan 1966 bosatt i Eskilstuna.

Elisabeth föds som 10:e och sista barnet till byggnadsarbetaren och jordbrukaren Stig Nilsson och hans hustru Kristin. Hemmanet vid Heden utanför Norsjö var bostadsmässigt rymligt och nyligen moderniserat då Elisabeth föddes, men ekonomiskt gav gården inte en avkastning som var tillräcklig för familjen. Fadern fick kompletterande inkomster från diversearbeten av skilda slag - av och till som beredskapsarbetare. Elisabeth har fyra äldre systrar, födda 1926, 1927, 1929 och 1930, samt fyra äldre bröder, födda 1934, 1936, 1939 och 1941. Ett barn dog i ung ålder.

Elisabeths uppväxt var mycket lycklig.

Djuren på gården var medelpunkten, det var kring dessa allt kretsade. Vi fick alla hjälpa till, stora som små. Hämta hem korna från grönbetet i skogen. 'Kossa, ko, kossa, ko'. Leta rätt på hönsens ägggömmor. Låna 'rompdraget' när det skulle slaktas.

Hon längtar ofta tillbaka till uppväxtplatsen - till människorna, till sättet att leva och vara, till naturen.

Elisabeth gick 7 år i folkskola i Norsjö 1953-60 och därefter 2 år i kontorsutbildning, också i Norsjö. Det fanns dock inga *möjligheter*.

De flesta flyttade ut. Skellefteå och Umeå låg närmast till. Om man skulle handla kläder och så, åkte man till Skellefteå. Ibland också till Lycksele på dans. Nöjen fanns runtomkring. Onsdag, fredag, lördag, söndag på dans, ibland 10-15 mil. Vi träffade varann - så länge skolkamraterna bodde kvar.

Det fanns någon nykterhetsloge samt missionsförbund i trakten, men det var inget för Elisabeth.

Efter avslutad skolgång fick hon arbete direkt, som skrivbiträde på sjukstugan och senare på kommunalkontoret. Hon skulle fylla 19 när hon flyttade till Eskilstuna. Anledningen var en syster och fästmannen.

Jag hade två syskon här nere, ett i Stockholm och ett i Eskilstuna. Pojkvännen var utan jobb. Det fanns mycket arbete här då. Systemen skickade platsjournalen och jag åkte ned före fästmannen, som lumpade i Umeå.

Den blivande maken Kjell, född och uppvuxen i Jokkmokk, hade varit söderut innan lumpen, bott ett par år i Skövde och ville ha ett arbete. Elisabeth hade besökt Eskilstuna några gånger för att hälsa på systemen och hon fick jobb direkt som kontorist. Hon flyttade in i en äldre 2:a på Engelbrektsgatan och fästmannen flyttade efter.

Året efter, 1967, blir Elisabeth och Kjell föräldrar då Martin föds. Två år senare blir det tillökning när Eva kommer. Elisabeth slutade kontorsarbetet 1968 och blev hemmafru. 1969 flyttar familjen in i en 3:a i ett nybyggt - i massmedia omskrivet och kritiserat - bostadsområde i utkanten av stan. Här trivs aldrig Elisabeth riktigt, men då familjen inte fick råd med det egna huset försökte spara till valde man att stanna för att istället försöka få något större i samma område.

Efter några år hemma började Elisabeth kämpa för att ta sig ut på arbetsmarknaden igen. Familjen hade det ekonomiskt svårt åren 1972 - 1975 då Kjell studerade till TV-tekniker i Stockholm. Elisabeth arbetade som dagbarnvårdare från 1975: 'Ville ut ur ensamheten, när egna barnen blivit stora nog att klara sig'. 1977-79 läser Elisabeth på Kom-Vux, samtidigt som hon har 4 dagbarn, varav 2 på halvtid. Hon arbetade dessutom extra på EW Nilssons skrotfirma och på Posten. 1979 släpper hon dagbarnvårdarsysslan och blir postiljon på deltid. Hon trivs jättebra på arbetet, med arbetsuppgifterna och arbetskamraterna. Det är kämpigt att börja halv fem på morgonen men hon har i gengäld tid att vara med barnen.

Flyttningen har hon ångrat många gånger. 'Egentligen', säger Elisabeth,

tror jag inte jag är nöjd. Jag skulle nog ha velat leva mitt liv däruppe. Som jag ser det nu; större gemenskap på människor; dom har så trevligt tillsammans; det är mera naturligt. Första åren tänkte man: aldrig vill man flytta tillbaka dit. men...Jo, vi har visst tänkt på det. Vill inte tillbaka *hit* när jag varit *däruppe*. Arbetet svårt däruppe - annars hade vi kanske flyttat. Men maken trivs bra med sitt jobb och vill nog inte byta bara för att flytta.

Elisabeth reser ofta tillbaka till Norsjö. Hon tillbringar, tillsammans med barnen, mestadels jul-, sport- och/eller påsklov, samt några sommarvec-

kor däruppe. Besöker och får besök av syskonen och syskonbarnen och talar ofta i telefon med dem. Familjen har en stor bekantskapskrets, inkluderande inte bara släkt utan f d och nuvarande arbetskamrater och grannar. Elisabeth handarbetar och läser mycket, ser sällan på TV, är aktiv i Hem och Skola. Hon är, uppger hon själv - trots att hon hellre levtt sitt liv 'däruppe', idag ganska tillfreds och inställd på att bo kvar i Eskilstuna. Särskilt sedan båda föräldrarna dött och barnen rotat sig i Eskilstuna.

5.5 VARFÖR FLYTTA, VARFÖR STANNA?

Gunnar Pärllström, Ingrid Östman, Rut Boström, Eva Larsson, Sigvard Pettersson, Bernt Landin och Elisabeth Persson. Sju oavslutade svenska nittonhundratalsliv. I biografierna är det ingen av dem som har gjort något vi inte känner igen. Det finns inget irrationellt över deras handlande. Om de handlat i blindo eller eftertänksamt och prövande framgår inte. Men irrationellt? Nej. Jag tror inte en biografi kan te sig irrationell, betraktad post factum. Livet går ihop inom ramen för de vida gränser 'strukturen', 'samhället' och 'kulturen' sätter. Kontext varierar för var och en och kontextuppsättningarna är otaliga, även om vi med generaliseringar lätt tror oss finna stereotypier inte bara av enskilda människor utan också av sociala miljöer.

Att stanna eller flytta? En fråga om slump eller tvingande bestämt av samhällsstruktur och politik? En fråga om arv, miljö och personlig läggning?

Omständigheterna, eller annorlunda uttryckt - kontext, skapas inte av den enskilde allena, men den enskilde allena har ett ansvar för sitt handlande utifrån dessa omständigheter. Tag ifrån individen denna frihet och du kränker henne. Att beröva någon friheten att välja i det geografiska rummet är den grövsta av frihetsinskränkningar. Föräldrar straffar sina barn genom att låsa in dem, förbjuda dem att röra sig fritt inom de begränsade områden de ändå rör sig inom. Samhället straffar brottslingar på samma sätt. Stater landsförvisar. Känslan av att inte kunna välja strider mot den mänskliga naturen. Det viktiga är inte huruvida man utnyttjar rättigheten att röra sig, stanna eller flytta, det viktiga är att beslutet inte är en utifrån kommande tvingande nödvändighet.

Det är inte många av de 120 personer jag intervjuat som känt sig sakna möjligheten att välja. Men de har, beroende på kontext och ibland tillfälligheter, inte valt likadant.

Ju mer vi tränger in i respektive individs kontext desto svårare blir det att generalisera och kategorisera. Därför är det inte möjligt att säga, att det och det och det förenar alla flyttare och skiljer ut dem från icke-flyttarna, och vice versa. Det är dock möjligt att peka på några iakttagelser, som *tendensiellt* skiljer grupperna från varandra. En sådan gäller *personernas position i syskonskaran*.

De 24 fjärrflyttarna (nS) har sammantaget 92 äldre syskon och endast 18 yngre. Var tredje fjärrflyttare är yngst i sin syskonskara och endast en är äldst.

Samma tendens, om än inte lika starkt uttalad, visar sig för de övriga två flyttarsamplen (nN och sS). Detta utgör en stark kontrast särskilt till dem som likt Gunnar Pärllström vuxit upp i det rurala norra Västerbotten och stannat där (nn). Denna grupp om 12 personer redovisar sammantaget endast 8 äldre men 32 yngre syskon. Denna kontrast mellan flyttare och stannare med uppväxt i norra Västerbottens rurala delar är inte förhånden i eskilstunamaterialet. Visserligen har som antytts även närflyttarna i söder (sS) fler äldre än yngre syskon, men det gäller även för de rurala icke-flyttarna (ss).

I norra Västerbotten var den jordbrukande befolkningen i huvudsak självägande bönder. Särskilt inom ramen för en krympande agrar ekonomi var det på sin höjd möjligt att låta ett av barnen överta familjegården. Det blev oftare de äldre än de yngre i syskonskaran. Detta är en del i förklaringen till selektionen av flyttare från norr. I söder gällde inte samma mekanism, då huvuddelen av den rurala befolkningen var egendomslösa torpare, statare och sedermera lantbruksarbetare. Av undersökningen har dock framgått, att den *sociala strukturen* påverkat selektionen. Bland stannarna i söder (ss) var endast 18% sprungna ur renodlade lantarbetarhushåll, medan motsvarande andel för flyttarna (sS) var 63%. En tredjedel av flyttarnas fäder hade dessutom en icke-agrar anställning (företrädesvis inom tillverkningssektorn) - att ställas mot den fullständiga agrara dominansen bland stannarnas fäder.¹ Den sociala skillnaden märks också på bostadsstandarden. 50% av stannarna växte upp i bostäder med 3 eller fler rum, att jämföras med 14% av flyttarna. Flyttarna tycks således haft mindre att förlora och mer att vinna på att söka sig bort från den rurala miljön.

Flyttningsbeteendet i intervjupersonernas närhet under uppväxten är en annan faktor som kan förväntas ha påverkat senare beslut. Här finner jag dock inga stora skillnader. De flesta, såväl stannare som flyttare, växte upp i miljöer där flyttningstradition inte saknades. Flyttarna, och mest av alla fjärrflyttarna, rapporterar dock i något högre utsträckning än stannarna den subjektiva uppfattningen att 'många flyttade' under uppväxttiden.²

Det finns ofta fler än ett skäl till att flyttarna valt att flytta, liksom det är ett komplex av faktorer som verkat för att stannarna stannat. Arbetet, dvs utkomsten och inkomsten, är givetvis en grundläggande faktor för bosättningen. Här är också kopplingen mellan strukturella processer och individuella levnadsöden särskilt tydlig. Som ett exempel skall jag schematiskt illustrera jordbrukets utveckling, med hjälp av en figur baserad

¹ För en utförligare redovisning, se Andersson 1984, s.37ff.

² a.a., s.51.

på ekonom-historikern Dan Bäcklunds forskning i Lule älvdal.¹

Det rurala Sverige har erfarit bägge de skisserade konsekvenserna av kommersialiseringen men med stora lokala och även regionala variationer. Västerbottens inland tillhör inte det svenska kärnområdet för jordbruksproduktion och möjligheten att konkurrera på basis av ett kommersialiserat och specialiserat jordbruk var sämre än i t ex Mälardalen. Följden blev att utvecklingen kom att följa den utvecklingslinje som beskrivs till höger i figuren. En betydande lokal näringslivsutveckling skedde, men kunde inte täcka den växande befolkningens behov av utkomster, varför många såg sig tvingade att flytta. De bägge utvecklingslinjerna kan emellertid skönjas också i ett inomregionalt perspektiv, dvs några lyckades i konkurrensen och kunde stanna.

Bland stannarna i rurala miljöer finns dels de som kunnat arbeta vidare inom ramen för ett kommersialiserat jordbruk (nn:38%, ss:44%), dels de som idag arbetar inom nyare verksamheter som industri (nn:25%, ss:33%) och privata och offentliga tjänster (nn:36%, ss:23%). Bland stannarna i Skellefteå och Eskilstuna dominerar anställning i tjänstesektorn (NN:63%, SS:75%) medan övriga arbetar inom industrin.

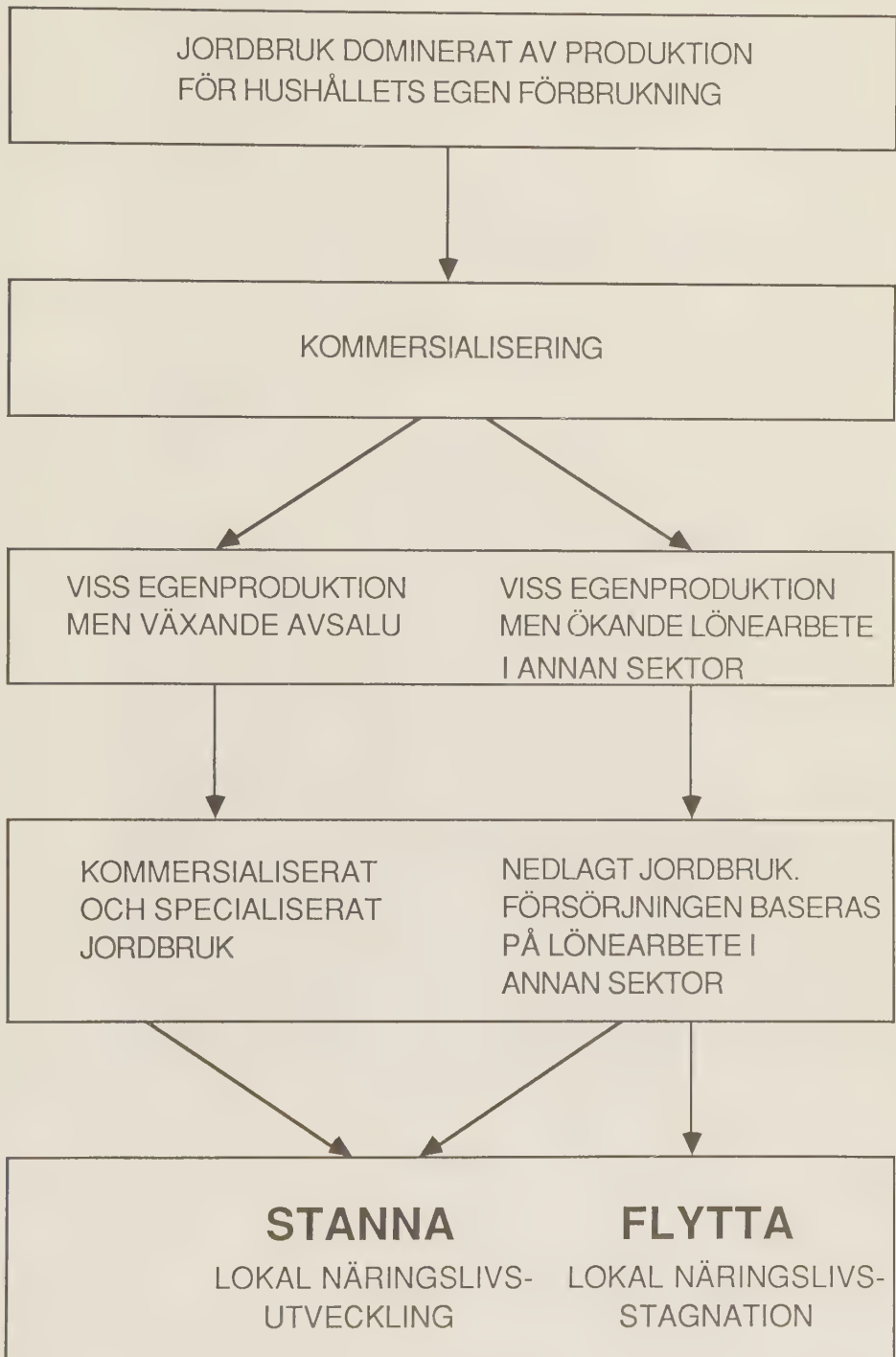
Bland flyttarna har endast en tredjedel erfarenhet av eget arbete inom jordbruket och denna andel gäller för vart och ett av de tre samplen (nN,nS,sS). Det är trots allt en förvånansvärt låg siffra mot bakgrund av att samtliga vuxit upp i rurala miljöer och först som vuxna flyttat till städer. Här antyds en möjlig selektion, så att flyttningsbenägenheten i rurala områden varit störst bland personer som redan i sin uppväxtmiljö funnit arbete utanför den agrara sektorn - i service, gruvor och industri. Idag arbetar flyttarna med något undantag i sektorer utanför jordbruket. Anmärkningsvärt är att personer tillhörande de tre sampel som bor i Eskilstuna (nS,sS,SS) uppvisar så pass olika yrkessammansättning. Medan fjärrflyttarna i stor utsträckning återfinns inom industrin (37%), arbetar färre eskilstunabor där (26%) och ännu färre närflyttare (14%). En liknande iakttagelse kan göras för Skellefteå. Medan 38% av de infödda (NN) arbetar inom industrin återfinns 51% av närflyttarna (nN) i denna sektor.² En sammanfattande bild av de 120 personernas yrkesbiografier ges i figur 18. Redovisningen utgår från Statistiska Centralbyråns (SCB:s) yrkesklassifikationsschema,³ ett schema som på 3-ställig nivå (3 siffror) är mycket detaljerat, men som på 1-ställig nivå grupperar samtliga yrken i blott 10 yrkesområden. Undersökningsmaterialet är kodat på den detaljerade nivån, men jag har här valt att göra en aggregering av yrkesområdena till 3 kategorier: jord- och skogsbruksarbete (yrkesområde 4), gruvbrytning- och tillverkningsarbete (yrkesområde 5,7,8) samt tjänsteproduktion (yrkesområde 0,1,2,3,6,9). Med denna grova kategorisering som grund har histogrammet nedan konstruerats (figur 18).

¹ Bäcklund 1983.

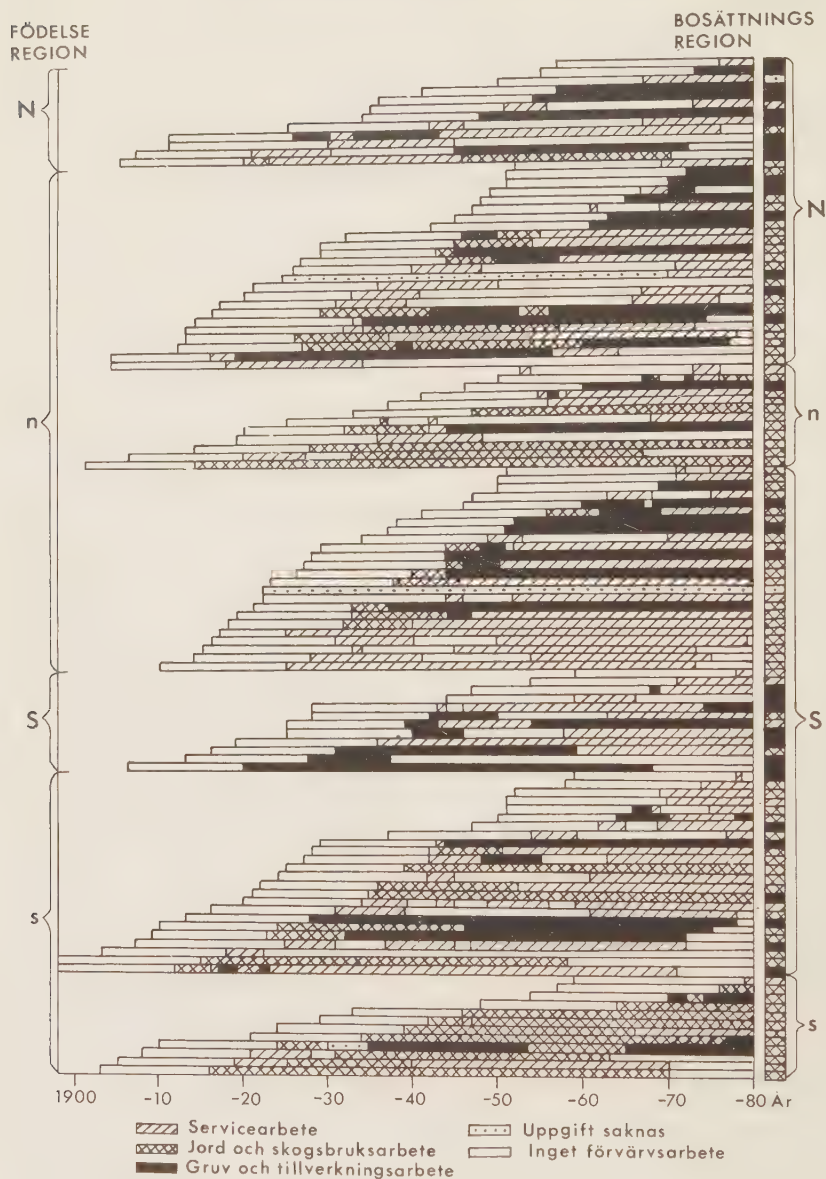
² För en utförligare redovisning, se Andersson 1984, s.94.

³ Statistiska Centralbyrån 1977.

Figur 17: Generella drag i jordbrukets utveckling under 1800- och 1900-talen

Figur 18: Intervjupersonernas yrkesbiografi samt faderns yrke

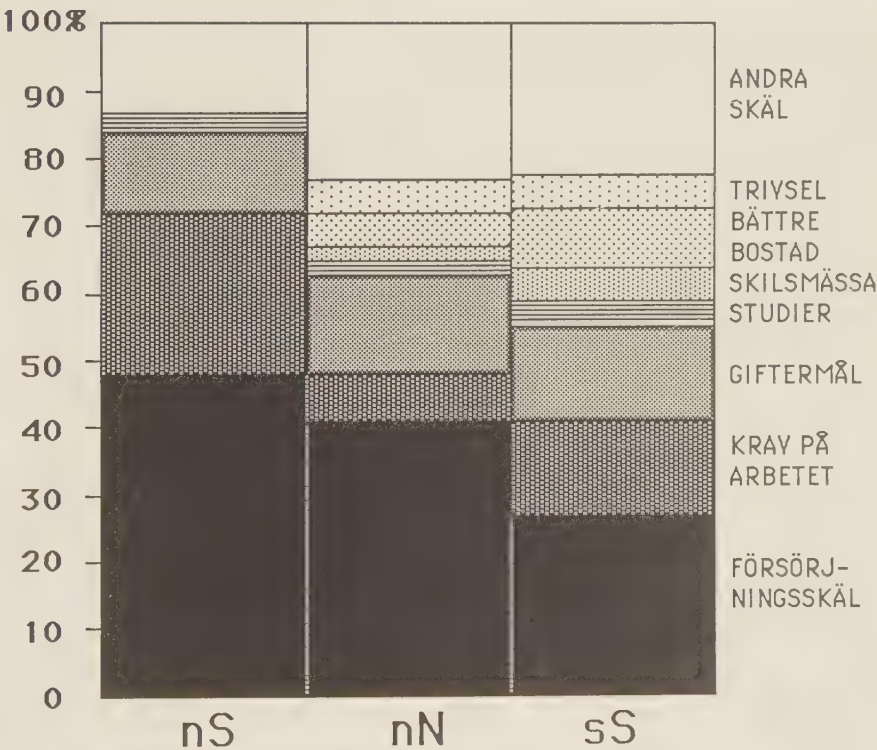
Servicearbete: yrkesområde 0 (nat.vet., tekn., samh.vet., hum., konstnärsl. arbete), 1 (admin. arb.), 2 (kameralt arb.), 3 (kommersiellt arb.), 6 (adm. arb.), 9 (serv.arb., militärt, ospec. arb.).

Jord- och skogsbruksarbete: 4 (lantbruks-, skogsbruks- och fiskeriarbete).

Gruv- och tillverkningsarbete: 5 (gruv- och stenbrytningsarb.), 7 och 8 (tillverkningsarb.).

Skäl förbundna med arbetet ('fick inget/blev utan arbete', 'otillräckliga försörjningsmöjligheter', 'makan/maken fick inget arbete', 'bättre betalt', 'arbetsförhållanden') har avgjort flyttningen för 72 % av fjärrflyttarna (nS), 48 % av närflyttarna i norr (nN) och 41% av närflyttarna i söder (sS). Arbetet har därmed varit den enskilda faktor som i de flesta fall utlöst flyttningen (se figur 19). Även om vi från andra studier vet, att arbetet inte förklarar mer än kanske hälften av omflyttningen¹ kan det ändå vara värt att notera, att andelen inte är högre i åtminstone rural-urbana närflyttningar, vilka förklaringsmässigt annars ofta reduceras till näringsstrukturella förskjutningar.

Figur 19: Orsaker till flyttningen

¹ Se t ex Holm & Öberg 1984.

Vid sidan av arbetet har giftermål varit det viktigaste skälet till flyttningen, i särskilt hög utsträckning för närflyttarna i söder (sS:27%) men även för de övriga flyttarna (nS:18%, nN:18%). Studier, skilsmässa, bostad och trivsel spelar överlag en underordnad roll för dessa flyttningar.

5.6 SPECIELLA SKÄL TILL VALET AV ORT

Kunskapen om flyttningsmålet varierar självfallet inte bara från person till person utan också mellan fjärrflyttare och närflyttare. Att kommunikation och information är avståndskänsligt är väl känt. Det är därför föga förvånande att en större andel bland närflyttarna än bland fjärrflyttarna anger att de visste mycket om den nya orten. Av de 14 personer som angivit att de visste mycket lite eller inget alls om staden före flyttningen finns en i gruppen skellefteflyttare (nN), övriga tretton i fjärrflyttargruppen (nS). Ingen enda av fjärrflyttarna anser sig ha känt den nya orten väl (se tabell 18).

En migrationshandling är i sista instans ett beslut av den enskilde individen eller - i förekommande fall - av det flyttande hushållet. Orsakerna till flyttningen kan vara starkt bundna till samhälleliga processer, t ex strukturella förändringar inom produktionssfären, eller sociala, t ex önskan om att komma närmare (eller längre bort från) släkten. Men oavsett orsak är alltså själva beslutet vanligen ett aktivt, personligt ställningstagande.

Beslutet att flytta, eller att inte flytta, kräver ett underlag i form av information om möjliga alternativ och konsekvenser i olika avseenden. De flyttare jag studerar har alla fattat ett migrationsbeslut och jag har redan berört orsakerna till handlingen såsom de flyttande själva betraktat skeendet. Men varför kom man att flytta till just Eskilstuna respektive

TABELL 18 Kännedom om den nya orten vid flyttningstillfället

Svar 'Jag visste':	Sampel (andel i %)			Summa
	nS	nN	sS	
Mycket	-	25	30	18
Ganska mycket	10	40	40	30
Ganska lite	29	30	30	30
Mycket lite	19	5	-	8
Inget alls	43	-	-	15
SUMMA:	100	100	100	100
Antal svarande	21	20	20	61
Bortfall	3	4	4	11
Totalt	24	24	24	72

Skellefteå?

Det vanliga är att faktorer knutna till arbete, boende och sociala relationer samverkar med varandra i samband med ett flyttningsbeslut. Det kan därför vara svårt, till och med för den som skall förklara motiven för sin egen flyttning, att i efterhand tydligt skilja en orsak från en annan. Svaren på den fråga som ligger till grund för tabell 19 antyder i några fall denna svårighet, i det att ett flertal av de svarande ej markerat orsakerna till flyttningen i begärd prioritetsordning; många har nöjt sig med att ange vad som inverkat på beslutet. Nedanstående tabell skall därför tolkas med försiktighet.

Vi ser av tabell 19 att arbetsmöjligheterna varit av avgörande betydelse för mångas val av bosättningsort. Arbetets betydelse tycks minska med flyttningsavståndet, så att fjärrflyttarna i störst utsträckning, och sörmlandsflyttarna i minst, betonat arbetets roll för valet av ort.

Sörmlandsflyttarna (sS) anger i större utsträckning än de övriga flyttargrupperna sociala kontakter som skäl för flyttningen. Det är emellertid sannolikt att de siffror som här redovisas underskattar den betydelse de sociala kontakterna haft för valet av flyttningsort. Kontakter med släkt och vänner är en mycket viktig informationskälla och i många fall kan uppslaget, idén, till en tänkbar flyttningsort komma från ett samtal med en sådan person, medan flyttaren själv alls inte anger detta samtal som *orsak* till flyttningen. Det faktiska händelseförloppet i dessa avseenden är sannolikt mycket svårt att blottlägga, kanske t o m för den flyttande själv, men det är nog en rimlig hypotes att de sociala kontakternas betydelse

TABELL 19 Varför blev det just den ort det blev?

Orsaker*	Sampel (andel i %)		sS	Summa
	nS	nN		
Arbete	53	52	33	46
Bostad	7	26	30	20
Sociala kontakter	20	22	33	25
Andra skäl	20	-	3	8
SUMMA:	100	100	100	100
Antal svarande	17	17	21	55
Bortfall	7	7	3	17
Totalt	24	24	24	72

* = De olika svarsalternativen har klassificerats i efterhand i ovanstående fyra klasser (arbete, bostad, sociala kontakter samt andra skäl), efter sammanvägning av primär och sekundär prioritering.
Se Andersson 1984, s.64.

delse för flyttningar snarare tenderar att underskattas än överskattas vid intervjuer som bygger på biografiska rekonstruktioner.

5.7 FÖRÄNDRINGAR PÅ CENTRALA LIVSOMRÅDEN I TIDEN KRING FLYTTNINGEN

Flyttarna befann sig (som en konsekvens av vår sampelstratifiering) i *olika åldrar* vid tiden för flyttningen. Dessutom har personer som flyttat vid samma ålder flyttat vid skiftande tidpunkter under innevarande sekel; från c:a 1920 till 1980. Härigenom kommer flyttarsamplen att bestå av personer som befann sig i olika skeden av livscykeln vid tiden för flyttningen, en livscykel vars allmänna utseende genomgått förändringar under denna tid. Det är viktigt att minnas detta, även om jag i detta avsnitt sökt att fånga typer av förändringar vilka har en tämligen generell, allmänmänsklig innebörd: byte av bostad, arbete, civilstånd och familjesammansättning.

Flyttning av den karaktär vi här studerar innebär oftast stora förändringar i de individuella livssituationerna. I detta avsnitt skall jag behandla dessa förändringar, dock endast översiktligt med syftet att erhålla en bild av omfattningen och fördelningen av förändringarna på grupper och individer. Viktigt att notera är att det inte är en konsekvensanalys jag utför. Ty vad som är en orsak till eller en konsekvens av flyttningen framgår aldrig med säkerhet direkt av händelseförloppet. Om vi t ex finner att en flyttning år X följs av en skilsmässa år X+1 och ett arbetsbyte X+2 kan det i och för sig vara så att detta händelseförlopp avslöjar kausaliteten korrekt. Men det kan också vara så att flyttningen utfördes delvis som ett försök att rädda äktenskapet och med föresatsen att erhålla ett bättre arbete. Ordningsföljden hos en sekvens av händelser och handlingar *kan* alltså uttrycka en kedja av orsak-verkan-relationer, men detta behöver inte vara fallet. Mot bakgrund av denna insikt begränsas inte genomgången av förändringarna strikt till tiden *efter* flyttningen, utan omfattar också åren strax före flyttningen. Som det så småningom visar sig är förändringarna före flyttningen få i förhållande till dem som följt på flyttningen. Men som sagt: detta är inte en konsekvensanalys, utan syftet är att ge en bild av hur pass genomgripande förändringar i den sociala situationen personerna genomlevt i tiden kring flyttningen.

5.7.1 Byte av bostad

Även om det är trivialt att påpeka att flyttningen i samtliga fall innebar ett bostadsbyte, är detta en given utgångspunkt för min sammanställning. Bostaden och dess omgivningar är för många väsentliga trygghetsskapande element i tillvaron, naturligtvis mest för att vi tillbringar mer än halva vår tillvaro i bostaden. Den utgör ett slags basläger i vår sociala aktivitet, definierande såväl vår egen som en del av bekantskapskretsens geografiska aktivitetsmönster. Bostadens funktion som sov- och mat-

ställe, rum för TV-tittande och läsning etc kan ofta upprätthållas oförändrad direkt efter flyttningen medan dess användning för det sociala umgänget minskar till följd av svårigheterna att behålla umgänget efter en flyttning. Eventuellt föreningsliv i grannskapsorganisationer (foto, idrott, handarbete, politik etc) upphör också för kortare eller längre tid efter flyttningen.

5.7.2 Byte av sysselsättningsstatus och/eller yrke

I ett annat sammanhang har jag redovisat flyttarnas sysselsättningsstatus före och efter flyttningen. Därvid påvisades att mindre än hälften bytt *yrkesområde* i samband med flyttningen.¹ Studerar vi sysselsättningssituationen lite mer i detalj och med ett något utvidgat tidsperspektiv (2 år före - 3 år efter flyttningen), finner vi att fler än så bytt *yrke*: nS: 16, nN: 18, sS: 14, dvs 48 av de 72 flyttarna (67%) bytte yrke eller förändrade sin yrkesstatus.² Skillnaden grupperna emellan är ganska måttlig, dock med flest yrkesbyten för västerbottensflyttarna (nN).

5.7.3 Byte av arbetsplats

Vi finner självfallet att något fler bytt arbetsplats än bytt yrke, eftersom även de som ej bytt yrke kan ha bytt arbetsplats. 75 % av de flyttande (54 st; nS:18, nN:19, sS:17) bytte arbetsplats strax före, i samband med eller strax efter flyttningen. Resterande 25 % har antingen flyttat som studerande, hemarbetande eller som pensionärer.

5.7.4 Civilståndsförändringar

Vid sidan av arbete och boende är familje- och hushållssituationen av central betydelse för individen. Civilståndsförändringar i tiden kring flyttningen är vanliga. Främst rör det sig om familjebildning (giftermål), även om skilsmässor och frånfälle av maka/maka inte saknas. Ungefär varannan flyttare har upplevt civilståndsförändringar; nS:11, nN:11, sS:12, dvs 34 personer eller 47%.

¹ Andersson 1982, s.75-77.

² Observera skillnaden mellan yrke och yrkesområde. Termen yrkesområde är en beteckning på de (10) grupper av yrken som t ex Statistiska centralbyrån (SCB) använder. Se Andersson 1984, s.37.

5.7.5 Förändringar i familjesammansättningen

Här har jag endast att redovisa tillskott till familjen, dvs barn födda strax före eller efter flyttningen. Giftermål följs ofta av barn de närmaste åren, varför det mot bakgrund av det ovanstående inte är förvånande att kunna notera ett tämligen stort antal flyttare som fött barn; nS:8 familjer, nN:6, sS:9, dvs 23 familjer (32 %) fick tillökning något av åren kring flyttningen.

5.7.6 Helhetsbilden

För att få en lite mer sammanhängande bild av förändringarnas omfattning på individnivå har tabell 20 sammanställts. Uppställningen i tabell 20 korresponderar med den tidigare behandlingen av förändringarna. Ny är framför allt informationen i den högra delen av tabellen, där det framgår i vilken utsträckning flyttarna genomgått 1, 2, 3, 4 eller samtliga förändringar på de studerade livsavsnitten. Vi kan se att mer än var 3:e genomlevt förändringar i fråga om minst fyra av faktorerna. Endast en liten grupp, 9 personer av 72 (13%), redovisar förändringar som inskränker sig till bostadsbytet, något som i sig kan innebära en stor förändring i livet.

Med detta menar jag mig ha visat, att den flyttning som står i fokus för undersökningen inneburit tämligen genomgripande förändringar i flyttarens liv och sociala kontext. Det är känt från många flyttarundersökningar, att personer under 30 år är överrepresenterade bland flyttare.¹ Rent generellt torde därför flyttningar ingå som ett vanligt inslag i de livsavsnitt som hos flertalet personer innebär familjebildning, social och ekonomisk förändring. Men att även i en grupp utvald som ett i åldershänseende normalt tvärsnitt av den vuxna befolkningen finna så stora förändringar i samband med en flyttning understryker än en gång, att flyttningar mycket ofta sker vid en tidpunkt i personens liv då förändringarna är stora och att *dessa förändringar inte begränsas till ungdomen*.

Ytterligare en slutsats, som mer indirekt kan dras av ovanstående sammanställning, är att c:a hälften av flyttarna tämligen snart efter flyttningen gift sig och blivit föräldrar och därmed starkt ändrat förutsättningarna för en eventuell vidareflyttning; det är svårare att göra t ex en återflyttning till ursprungstrakten när hushållet och inte den enskilde personen är 'beslutsenhet'. Sannolikt är också det allmänna mönstret, att de som i flyttarundersökningar registreras som återflyttare bara undantagsvis utgörs av personer som bildat familj på den nya orten. Familjebildning är i detta perspektiv tröghetsskapande.

¹ Se t ex Jakobsson 1969, s.122f, för en svensk empirisk redogörelse för migrationsintensitetens åldersberoende. För en diskussion av orsaker till detta, se också Holm & Öberg 1984.

TABELL 20 Förändringar i samband med flyttningen. Gäller tiden 2 år före t o m 3 år efter flyttningen.

Sampel	Typ av förändring (andel i %)					Andel med följande antal förändringar				
	Byte bostad	Byte yrke/ syss. status	Byte arbets plats	Byte civil stånd	Familjer med födda barn	1	2	3	4	5
nS	100	70	78	48	35	13	4	43	17	22
därav före flyttning	-	-	-	9	-					
nN	100	75	79	46	25	8	8	50	17	17
därav före flyttning	-	4	8	4	-					
sS	100	58	71	50	38	17	13	30	21	21
därav före flyttning	-	4	4	4	13					
SUMMA:	100	66	75	47	32	13	8	41	18	20
Bortfall: 1 person i samplet nS.										

5.7.7 Närkontextförändring

Med närkontext avser jag här det nära sociala sammanhang som individen är en del av. Utgångspunkten är att kontinuitet i närkontext befrämjas dels av kännedom om 'det nya' före flyttningen, dels av bevarande av centrala element av 'det gamla' efter flyttningen. En indikation av närkontext-förändringen kan enligt min mening ytterligare belysa graden av social förändring efter flyttningen, och dessutom ge en bättre bild av skillnaderna mellan när- och fjärrflyttare. Jag låter analysen av kontextförändringen - här specificerad till när-kontext - bäras upp av följande faktorer.

1. *Kunskap om och erfarenhet av destinationsorten före flyttningen.* Om den nya orten redan före flyttningen är en del av flyttarens aktivitetsrum och sociala kontext torde flyttningen i mindre utsträckning vara ett kontinuitets- och kontextbrott. Den viktigaste variabeln inkluderad i denna faktor är förekomsten och mängden av nära relationer till släkt och vänner som redan är bosatta i staden.

2. *Flyttningskontext*; huruvida flyttaren flyttat ensam eller som medlem i en familj. Om flyttarens make/maka (sambo) haft samma uppväxtplats som flyttaren antar jag att de har goda möjligheter att kommunicera 'det gamla' och bättre möjligheter att behålla nära relationer med ursprungsmiljön.
3. *Relationer till personer med anknytning till samma ursprungsmiljö*. Om flyttaren idag besöker, eller får besök av personer från, ursprungsplatsen antar jag att det stärker kontinuiteten.

Operationalisering

I avsaknad av en vedertagen teori om vad som bestämmer graden av biografisk kontinuitet, torde varje försök att operationalisera bestämningsfaktorerna vara möjligt att kritisera. Varje val blir common-sense-betonat och det följande har en preliminär karaktär.

Jag har valt att fästa störst vikt vid familjebilden (flyttningskontext), därefter vid förekomsten av uppväxtrelaterat umgänge med personer på den nya orten före och på den gamla orten efter flyttningen. Enstaka eller sporadiska besök på den nya orten före flyttningen ges lägst vikt. I nedanstående tablå redovisas de variabler som bär upp kontextbedömningen, samt den viktning jag givit dessa variabler.

Tablå 7. Operationalisering av begreppet närkontext.

Faktor	Variabel	Vikt	Max Kum	
Kunskap och erfarenhet av destinationsorten före flyttningen	Besökt orten:	Flera gånger	10	
		1 gång	5	
		Aldrig	0	10 10
	'Ursprungskontakter' i staden:	Nära släkt	15	
		Vänner	5-10	
		Inga	0	25 35
Flyttningskontext	Familj med samma ursprung	35		
	Familj med annat ursprung	15		
	Ensam	0	35	70
Kontakter med ursprunget efter flyttningen	Efterföljande släkt	15		
	Regelbundna besök	10		
	Telefon/brev	5	30	100

Tabell 21 visar de intervjuade personernas värden för närkontext-kontinuiteten. Det är en slående kontrast mellan fjärrflyttare (nS) och kortdistansflyttare (nN, sS), där de förra upplevt större förändring i närkontext efter flyttningen. Detta förvånar inte, eftersom det väl stämmer med antaganden om det fysiska och det socio-kulturella avståndets effekter på såväl information som personkontakter.

Den fjärrflyttare som enligt tabellen rangordnas först, dvs uppvisar största kontinuiteten avseende närkontext, når ungefär samma nivå som medianpersonerna bland närflyttarna (värde 75). Tio fjärrflyttare har lägre eller samma nivå som den lägst rankade närflyttaren.

Betraktar vi medelvärdena för de tre grupperna ser vi att fjärrflyttarna (nS) når 39, skellefteflyttarna (nN) 66 och eskilstunaflyttarna (sS) 63. Närflyttarna till Skellefteå tycks som grupp betraktade ha upplevt mindre närkontextförändring än närflyttarna i söder, vilket märks i bägge ändarna av rangskalan.

Den tre-siffriga informantkoden erbjuder en del möjligheter att närmare belysa bl a olika ålders- och könsgруппers värden. Informantkoden förklaras längst ned i tabell 21. De största skillnaderna mellan olika demografiska kategorier märks bland fjärrflyttarna. Exempelvis tycks kvinnorna ha lyckats bevara närkontexten bättre än männen. Anledningen är sannolikt, att kvinnorna i större utsträckning än männen varit *medflyttare*, dvs följt med maken söderut. Männen har oftare flyttat på egen hand.

Sena flyttare uppvisar större närkontext-kontinuitet än tidiga flyttare. Detta förklaras dels av att familjeflyttningen varit något vanligare bland sena flyttare, dels av att kontakterna 'bakåt' reducerats med vistelsetiden på den nya orten. Att denna tendens saknas bland närflyttarna antyder att dessa flyttningar mindre ofta innebär radikala kontextbrott.

Kontinuiteten i närkontext tycks inte i någon större utsträckning variera med personernas ålder utan mer med kön och vistelsetid i staden.

5.8 POST FAKTUM-PERSPEKTIV PÅ FLYTTNINGEN

Ofta omvittnade, men också omtvistade, är de problem konventionell surveymetodik har med att fånga upp människors 'sanna' värderingar och attityder. Enligt vissa forskare möter man regelmässigt en positiv inställning från människor visavi deras eget liv, dvs man har svårt att deklarera att man handlat oförnuftigt eller på ett sätt som inte givit positiva resultat. Vidare är det ett vanligt fenomen att man har svårt att kritisera den egna situationen - man rationaliserar, vilket innebär att man tenderar att bortförklara det man ogillar.¹ Detta måste tolkas som ett identi-

¹ Se t ex Gordon & Molin (red) 1972, s.117, 125 och Flemström & Ronn-

TABELL 21 Bedömning av flyttarnas närkontext-kontinuitet

Rang	Sampel		nN		sS	
	Inf.kod	Värde	Inf.kod	Värde	Inf.kod	Värde
1	180	75	250	95	394	95
2	130	60	285	95	323	85
3	163	60	221	90	322	80
4	126	55	222	80	331	80
5	161	55	223	80	333	80
6	121	50	260	80	352	80
7	122	50	261	80	396	80
8	160	50	264	80	321	75
9	192	50	280	80	351	75
10	124	45	283	80	361	75
11	165	45	232	70	362	75
12	190	45	251	70	380	75
13	183	35	253	65	332	65
14	150	30	231	60	320	60
15	155	30	281	60	330	60
16	185	30	292	60	363	45
17	157	25	233	50	390	45
18	151	20	220	45	391	45
19	153	20	230	45	392	45
20	181	20	255	45	353	40
21	120	15	262	45	355	40
22	123	15	290	45	382	40
23	167	15	293	45	350	30
24		--	291	45	360	30
Medelvärde		39		66		63
Kvinnor		48		61		61
Män		32		73		64
Tidiga flyttare		28		74		62
Sena flyttare		48		59		63
Äldre, f före 1920		35		66		73
Medelåld., f 1920-39		35		70		54
Yngre, f 1940-59		43		64		61
Förklaring till informantkoden:						
1:a siffran:	Sampel (1=nS, 2=nN, 3=sS)					
2:a siffran:	Födelse- och flyttningstidpunkt					
	2-3 födda före 1920, där 2= flyttning före 1939					
	3= ' efter '					
	5-6 födda 1920-1939, där 5= ' före 1949					
	6= ' efter '					
	8-9 födda 1940-1959, där 8= ' före 1959					
	9= ' efter '					
3:e siffran:	Åldersrang i mikrogruppen, där					
	jämn siffra = kvinnor, odd siffra = män					

tetsförsvar och som en vilja att positivt värdera det egna jaget och den egna situationen.

TABELL 22 Har Ni någon gång ångrat flyttningen till den stad där ni nu bor?

Svar	Sampel (andel i %)			Alla flyttare
	nS	nN	sS	
Ja, många gånger	15	-	-	5
Ja, någon gång	30	5	21	19
Nej	55	95	79	77
SUMMA:	100	100	100	100
Antal svarande	20	20	24	64
Bortfall	4	4	-	8
Totalt	24	24	24	72

Även om rationaliseringsproblematiken inte skall underskattas tror jag att det ändå är av värde att se hur flyttarna från nutidens horisont bedömer flyttningen. I några frågor ställda till de 72 flyttarna har jag efterhört deras värderingar av å ena sidan flyttningen, å andra sidan den nuvarande boendesituationen. I långdistansflyttargruppen har ungefär varannan någon gång känt sig ångerfull med avseende på flyttningen. Det är, med tanke på de större sociala och kulturella skillnader som möter dessa flyttare, inte förvånande att många av dem någon gång upplevt omställningen som alltför stor och svår. De som endast flyttat den kortare vägen till närmaste stad tycks i mindre utsträckning ha känt anledning att ångra flyttningen, även om en handfull av sörmlandsflyttarna (sS) markerat att man någon gång haft denna värdering.

På frågan huruvida man idag ångrar flyttningen svarar mycket få 'ja'. Av tabell 23 framgår att de som ångrar flyttningen på något undantag när återfinns bland fjärrflyttarna.

Det är en sak att finna sig tillrätta med tillvaron efter flyttningen, en annan att se det önskvärda eller nödvändiga i omställningen. Därför är tabell 24 intressant. Den ger en fingervisning om graden av det tvång som flyttarna känt sig stå inför.

by 1972, s.119. Teoretiskt mer intressant är diskussionen i Daun 1976b, s.277ff.

TABELL 23 Ångrar Ni denna flyttning idag?

Svar	Sampel (Andel i %)			Alla flyttare
	nS	nN	sS	
Ja	15	-	4	6
Nej	80	100	96	92
Vet ej	5	-	-	2
SUMMA:	100	100	100	100
Antal svarande	20	20	23	63
Bortfall	4	4	1	9
Totalt	24	24	24	72

TABELL 24 Hade Ni velat slippa flytta om så hade varit möjligt?

Svar	Sampel (Andel i %)			Alla flyttare
	nS	nN	sS	
Ja	79	13	27	40
Nej	21	87	73	60
SUMMA:	100	100	100	100
Antal svarande	19	16	22	57
Bortfall	5	8	2	15
Totalt	24	24	24	72

Här blir skillnaderna mellan samplen, även mot bakgrund av det begränsade empiriska materialet, så stora, att vi med viss säkerhet kan antaga att siffrorna avslöjar en mycket viktig skillnad mellan dem som flyttar kort inom en socio-kulturellt sett tämligen homogen region, och dem som flyttar mellan två regioner av ganska olika typ. Medan fyra av fem fjärrflyttare säger sig helst ha velat undvika flyttningen (dvs om förhållandena hade varit annorlunda på uppväxtplatsen) anger endast var tionde person bland skellefteflyttarna, och var fjärde av eskilstunaflyttarna, att man hellre stannat i uppväxtregionen.¹

En indikation på hur man värderar den nuvarande bostadsorten i relation till tänkbara alternativ kan vi få från svaren på frågan om man nu vill flytta från sin bostadsort. Frågan är ställd till samtliga i undersök-

¹ På en fråga huruvida familjen varit överens om beslutet att flytta svarade alla, dvs alla som var gifta vid tiden för flyttningen, utom en, att så varit fallet.

TABELL 25 Vill Ni flytta från Er nuvarande bostadsort?

Svar	Sampel (Andel i %)					NN	SS	Summa
	nS	nN	sS	nn	ss			
Mycket gärna	5	-	9	-	-	-	-	3
Ganska positiv	10	5	-	-	-	-	9	4
Inte gärna	57	59	36	42	64	25	36	47
Absolut inte	29	36	55	50	36	75	55	46
Spelar ingen roll	-	-	-	8	-	-	-	1
SUMMA:	100	100	100	100	100	100	100	100
Antal svarande	21	22	22	12	11	12	11	111
Bortfall	3	2	2	-	1	-	1	9
Totalt	24	24	24	12	12	12	12	120

ningen. Inte direkt förvånande, men trots allt värd att notera, är den näst intill fullständiga uppslutningen kring den nuvarande bostadsorten från icke-flyttarna (se tabell 25). Oviljan att flytta är dock inte mycket mindre hos flyttarna. Minst tycks den vara i fjärrflyttargruppen (nS).

5.8.1 Återbesök åren efter flyttningen

Återbesök rör kontinuitetskänslan i en förändringsprocess och bidrar till mer realistiska bedömningar av flyttningens konsekvenser.¹ Behovet av eller viljan till återbesök varierar antagligen en del, bl a med flyttarens ålder; den som flyttar hemifrån som 17-åring känner säkert ett större behov av täta återbesök än den flyttande medelålders familjen. Möjligheten att göra återbesök varierar också, kanske främst med avståndet, vilket har betydelse inte bara för kostnaden utan också för tidsutrymmet. Det är inte så lätt att få tid över till täta återbesök (tex över helger) om man flyttat 10-tals mil, medan en kortdistansflyttning ger helt andra möjligheter.

Med hjälp av tabell 26 kan vi avläsa variationer i återbesöken, dels vad avser besök året närmast efter flyttningen (år 1), dels återbesök de därpå följande 3 åren (år 2-4).

Två iakttagelser, den ena helt väntad, den andra mer oväntad, kan göras utifrån tabell 26.

¹ Se Andersson 1984b och Andersson 1986, s.49.

TABELL 26 Återbesök

Återbesöksfrekvens År 1 År 2-4	Sampel (Andel i %)			Summa
	nS	nN	sS	
Inget återbesök år 1	15	-	6	7
Inget återbesök år 2-4	11	6	-	6
1 återbesök år 1	30	-	-	11
1 återbesök år 2-4	32	-	17	17
2-5 återbesök år 1	35	25	28	30
2-5 återbesök år 2-4	32	29	11	24
6-10 återbesök år 1	5	25	6	11
6-10 återbesök år 2-4	16	29	6	17
Mer än 10 återbesök år 1	15	50	61	41
Mer än 10 återbesök år 2-4	11	35	67	37
SUMMA år 1:	100	100	100	100
SUMMA år 2-4:	100	100	100	100
Antal svarande	20	17	18	55
Bortfall	4	7	6	17
Totalt	24	24	24	72

1. Låg återbesöksfrekvens är främst förknippad med fjärrflyttarna (nS), där drygt var tredje gjort högst ett återbesök årligen.
2. Återbesöksfrekvensen tycks inte falla år 2-4, något som i förstone föreföll troligt.

En möjlig förklaring till den senare iakttagelsen kan ligga förborgad i relationen mellan behov och möjligheter till återbesök. Första året efter en flyttning är behovet troligen större än år 2-4 medan möjligheterna är mer begränsade - omställningen på den nya orten tar tid och drar ekonomiska kostnader. Efter det första året ökar möjligheterna medan som sagt behovet kan ha avtagit något. Totalt sett kan då återbesöksfrekvensen antas bli ungefär oförändrad.

5.9 OM FLYTTNINGEN - EN SAMMANFATTANDE DISKUSSION

Uppväxt i glesbygd på landsbygd. Bosatt i Staden eller i en stad långt borta. Varför?

Svaret måste sökas i det teoretiska gränslandet mellan å ena sidan strukturella processer, som omformar geografisk arbetsdelning och social praxis efter specifika men föränderliga lokala förutsättningar, och å den andra sidan individernas levnadshistoria - formad i kontexter och innehållande såväl allmänmännsliga som individspecifika drag.

Kapitalismens och industrialismens genombrott omformar den geografiska arbetsdelningen och resursutnyttjandet men de gör det diskontinuerligt i tid och rum och med utfall som i betydande utsträckning är resultat av plats- och regionspecifika historiskt skapade förutsättningar. Strukturererna skapas och skapar. Historien är alltid samtidigt både resultat och utgångspunkt.

Den mänskliga individen rymmer inom sig två tendenser som bl a påverkar flyttningsbeteende. Hon är *nyfiken*, strävar efter att införliva omvärlden med sig själv. Hon är *trygghetssökande*, konservativ; vill känna igen sig. Tendens att flytta, tendens att stanna. Människan vill känna igen sig men har inget emot förändringar. Tvärtom, utövandet av hennes skapande förmåga ger förändring; bejakande av förändring är därför bejakande av det skapande.

Skapande förutsätter emellertid ofta destruktion och detta gäller såväl immateriellt skapande (av nya sociala relationer, idéer mm) som materiellt (främst former). Nyckelbegreppet - lösningen - är *kontinuitet*. Att skapa med överblick, att se och förstå förändringens innebörd; att förena det nya med det gamla, dvs att undvika kvalitativ destruktion.

Sökandet efter kontinuitet är ett livsprojekt. Individen strävar efter att se sitt liv som ett kontinuerligt varande, där tolkningar av det nya, ibland snabbt blivande, görs utifrån erfarenhet, och i en strävan att ge projektet mening och riktning.

I sina försök att inom sig balansera flyttaren och stannaren står individen under stark influens av såväl makro-strukturella processer som mikro-social kontext. De makro-strukturella processerna ger inte bara nya möjligheter, de ger också ramar och restriktioner för individens livsval. De kan uttömma existensmöjligheterna, driva individen mot en tvingande flyttning, utmana hennes autonomi och förstöra kontinuiteten i livsprojektet.

Den mikro-sociala kontexten (familj, släkt, vänner) är basreferensen för individens identitet; den ger henne trygghet och påverkar starkt om flyttaren eller stannaren skall få övertaget. En svag social förankring ger därför större individuell autonomi, men det är en autonomi som nås på bekostnad av trygghet, mening och en försvagad social identitet. En stark social förankring reducerar autonomin och fängslar individen i *kontextens projekt* - kollektivets.

Varför flyttade man? Vi anar, att döma av tabellredovisningen tidigare, att flertalet fjärrflyttare helst velat undvika att flytta (om omständigheterna hade varit annorlunda). De makro-strukturella processerna uttömde delvis existensmöjligheterna och reducerade starkt individernas valmöjligheter. Valmöjligheterna bestämdes också i den mikrosociala kontexten, t ex inom familjen då den krympande sysselsättningsbasen för den agrara ekonomin försvårade för särskilt de yngre syskonen att fortsätta föräldrarnas agrara livsprojekt.

En majoritet av de flyttande saknade också erfarenhet av eget arbete inom jord- och skogsbruk. Den regionala strukturomvandlingen resulterade inte bara i en krympande agrar sektor, den gav också en rural industrialisering och en tillväxt av privat och offentlig tjänsteproduktion. 'Det urbana' trängde in i den rurala miljön och två av tre flyttare hade före flyttningen arbetat inom icke-agrar verksamhet.

Den mikrosociala kontexten gav också positiva impulser för flyttning. Vänner och släktingar visade på alternativ och möjliggjorde i flera fall en flyttning med bevarande av betydelsefull social kontinuitet. Där denna kontinuitet saknades kunde den delvis upprätthållas genom återbesök, även om fjärrflyttarna därvidlag hade beskurna möjligheter.

Flertalet flyttare upplevde en stor förändring av social praxis efter flyttningen. Mycket tyder på att flyttningen konvergerade med andra sociala förändringar (byte av arbete, civilstånd etc). Det är dock långtifrån självklart att det var flyttningen som *orsakade* dessa förändringar. Snarare möjliggjorde den dem; skapade förutsättningar, öppnade nya dörrar i livet och stängde gamla.

Förhållandevis få av flyttarna ångrar idag flyttningen. Uppbrottet upplevdes olika radikalt av skilda personer. Den mest radikala omställningen ställdes fjärrflyttarna inför. Men även de har fått livet att gå ihop och deras sociala förankring är, som vi strax skall se, idag huvudsakligen lokaliserad till den nya orten.

5.10 INFORMELLA SOCIALA KONTAKTER: SITUATIONEN EFTER FLYTTNINGEN

I det föregående avsnittet behandlade jag främst flyttarna och särskilt frågor som har att göra med flyttningens orsaker och betydelse i personernas levnadshistoria. I detta avsnitt förskjuts fokus från dåtid till nutid och jag skall försöka bedöma flyttarnas och stannarnas sociala kontaktmönster.

5.10.1 Något om umgängets kategorier

Vardagsspråket uppvisar en tämligen rikhaltig uppsättning termer och synonymer för mellanmänsklig interaktion. Lägg till exempel märke till de olika sammansättningarna av termen 'kompis', vilka också pekar på den betydelse vi fäster vid själva ursprunget till kontakten: dagis-kompis, klass-kompis, skol-kompis, lag-kompis, klubb-kompis, lumpar-kompis, arbets-kompis etc. Möjligen kan man också finna en viss nyansskillnad i språkanvändningen mellan de två könen; någon har sagt att pojkar har kompisar och flickor vänner (väninnor). Skillnaden antas vara större än blott lexikalisk, ty medan pojkar odlar gängrelationer (ofta många men ytliga kontakter) odlar flickor i många fall den nära och intima relationen till en eller ett par vänner.

Den distinktion som möjligen kan göras mellan kompis och vän är emellertid i mina ögon mindre påkallad än den mellan *bekant* och *vän*. Den senare distinktionen görs ganska entydigt efter en intimitetsskala, där bekantskap antas stå för en yttlig men ändå stadigvarande informell relation.¹

För att slippa göra dessa ganska svåra tolkningar av vardagsspråkets nyanser, tolkningar som intervjupersonerna kanske inte till fullo skulle ha delat, valde jag att ställa frågorna utifrån korta preciseringar av begreppet *umgänge*. Detta ord refererar tämligen entydigt till social interaktion av sådan kvalitet att studiefält som social kontext och identitet blir relevanta i sammanhanget.

Om umgänge således är min överordnade kategori för undersökningen av informell social interaktion har dess underkategorier urskilts utifrån umgängets *ursprung*. Därvid har jag särskilt skilt på umgänge med arbetskamrater, grannar och släktingar. Skälen härför framgår av nästkommande avsnitt, som närmare behandlar förutsättningar för umgänge människor emellan.

5.10.2 Umgängets drivkrafter och restriktioner

Människans aktiviteter är till sin natur sociala, även i sin till synes mest privata form.² Social interaktion är en förutsättning för det mest individuella - självmedvetandet - såväl som för något av det mest gemensamma - arbetet i ett modernt samhälle. Vår existens är därför en social existens.

¹ Daun 1976a, s.183. Se också Allardt 1975, s.106 och Jaakkola & Karisto 1976, s.9. Att bekantskap (liksom givetvis också vänskap) kan uppdelas ytterligare efter en intimitetsskala visar t ex Dahlström 1957, s.66.

² Man behöver inte vara övertygad socialbehaviourist för att inse detta. Ändå är det i denna socialpsykologiska skola vi återfinner den bästa argumenteringen för påståendet, t ex hos Mead 1962 (1934).

Vår tid är en social tid.

Umgänge kan sägas vara en delmängd av det som ryms i begreppet social interaktion. Umgänge sker ansikte-mot-ansikte och interaktionen är intim, personlig, symmetrisk och informell. Utan att fördjupa mig i umgängets former och sociala funktion skall jag försöka ge en mycket allmän bild av de bestämningsfaktorer som reglerar människors umgänge. Identifieringen av dessa bestämningsfaktorer ger mig en utgångspunkt för den empiriska behandlingen av de sociala kontakterna.

För att människor skall umgås behövs *kontakt*, dvs man måste fysiskt (rumsligt) sammanföras. *Mötesplatser* är därför elementära förutsättningar för umgänge; att arbeta på samma arbetsplats, att bo i samma hus (grannskap) eller att vistas på samma plats.¹

Umgänge i ovanstående betydelse är en självvald, dubbelsidigt otvungen, interaktionsform. Det baseras därför på gillande eller nytta, strikt ekonomiskt eller socialt i allmänhet. Man kan också uttrycka det som att umgänge förutsätter gemensamma värderingar och intressen (behov) i åtminstone något avseende. Om människor som möts delar värderingar och intressen är förutsättningarna för umgänge goda.²

Hur man träffas har jag redan berört (mötesplatser). Hur man får gemensamma värderingar och intressen är däremot komplicerat och mycket omtvistat. Till stor del handlar det filosofiska problemet om hur *vi-et* skapas - dess objektiva och subjektiva sida.³

Man har i många sociologiska studier empiriskt kunnat belägga *klass-hemvistens* betydelse för umgänget.⁴ Oavsett vilken social skiktningsteori forskaren tillämpat, har slutsatsen att homogenitet i klasshänseende är viktigt för personernas val av umgänge, lätt kunnat dras. Beroende av social skiktningsteori är emellertid synen på *vad som bestämmer klasstill-*

¹ "Friheten att välja vänner är begränsad till friheten att välja bland människor som skilda omständigheter leder individen i kontakt med" (Daun 1976b, s.117.).

² Det finns många sätt att uttrycka samma sak, se t ex Lysgaard 1967, som menar att närhet är en betingelse för interaktionsprocesser medan likhet är en betingelse för identifieringsprocesser men att bägge är element i kollektiv organisering. Att även vänskaps- och kärleksförhållanden kan analyseras som kollektiva rörelser hävdar Alberoni 1982 och 1984.

³ Se t ex Sartre 1983 (1943), s.308-335.

⁴ För diskussion och referenser, se t ex Dahlström 1951, Gans 1971, Holter m fl 1978, Hedman 1976a och b, Andersson-Brolin m fl 1977, Danermark 1983. Fenomenet har undersökts av flera generationer av sociologer, varför nämnda referenser blott är exempel som kan visa läsaren vidare.

hörigheten. Marxister använder främst kriterier knutna till personers relation till/i mervärdeproduktionen, medan borgerlig sociologisk teori fäster särskild uppmärksamhet vid sådant som yrke, utbildning och inkomst. I ett avseende är ett val mellan dessa teorier (perspektiv) nödvändigt, nämligen då det gäller studier av socialt handlande direkt knutet till relationen mellan olika klasser/skikt. När jag skall diskutera de faktorer som bestämmer det sociala nätverket förefaller nödvändigheten av detta val mindre påkallat. Det torde t ex vara så, att såväl de element som marxistiskt influerade sociologer väljer, som de som borgerliga sociologer väljer, kan vara relevanta vid analys och förklaring av sociala nätverk. Begreppen socialt nätverk och umgänge är ju i sig knappast knutna till sociologisk grundteori utan empiriskt-beskrivande till sin natur.

Drivfjädrar som verkar för gemensamma värderingar och intressen är alltså likhet i klasstillhörighet, yrke och utbildning. Ett problem som aktualiseras vid empiriska studier av sociala positioner är valet av analysenhet; skall vi grunda kategoriseringen på den enskilda individens klasshemvist, yrke och utbildning eller skall vi sammanväga hela hushållets värden på dessa variabler? Vanligen följer också giftermål klassgränser, men i de fall där så inte sker uppträder inte sällan ett dualistiskt kontaktnät, så att makarnas respektive nätverk kanske överlappar varandra i mindre utsträckning än vad som annars är vanligt. Mitt perspektiv är individens, inte hushållets, men det finns skäl att understryka att till de gruppstillhörigheter som betyder allra mest för individens beteende hör hushållet (familjen).

Förutom mötesplatser och klassrelaterad gemenskap bör en tredje uppsättning förutsättningar för umgänge granskas, nämligen *ursprung* - blodsband och uppväxtplats. *Blodsband* eller släktrelationer är tillskrivna - vi föds oftast in i dem (man kan föra adoptioner till samma kategori). Beroende på olika kulturhistoriska omständigheter varierar släktens roll i de allmänna sociala relationerna från nation till nation och från en tid till en annan.¹ Jämte blodsband kan även *gemensamt geografiskt ursprung* verka befrämjande för utvecklandet av sociala kontakter. Men liksom icke-släktingar kan umgås, kan personer med olika geografiskt ursprung förstås umgås. Med detta triviala konstaterande slår vi fast, att gemensamt ursprung *kan* verka befrämjande för kontakt, men att olika ursprung inte direkt är ett hinder.

I en fjärde uppsättning faktorer av stor vikt för kontakternas formering vill jag sammanföra de demografiska faktorerna. Såväl människors position i livscykelns som deras kön måste uppmärksammas. *Livscykelpositionen* är viktig på flera olika sätt. För det första delar människor i samma generation många erfarenheter av allmänt slag - 'makroerfarenheter' - erfarenheter samlade i vårt kollektiva historiska minne. För det andra,

¹ I en studie av vänrelationer i Norden finner Jaakkola & Karisto t ex att släktingar är vanligare att ha som "bästa vän" i Sverige än i de övriga nordiska länderna (1976, s.29).

mer specifikt, är den exakta åldern betydelsefull.¹ Vi identifierar oss i många sammanhang och särskilt under uppväxten med årskamraterna. Anledningen är att man redan tidigt - kanske särskilt i ett land av vår typ - sammanförs med årslikar, från daghem och skola till värnplikt, från myndighetsförklaring till pensionering. Det stegvisa accepterandet av ungdomar i vuxensamhället är inte så mycket beroende av mognad som av faktisk ålder.

När det gäller *könets* betydelse för kontakterna torde attraherande och bortstötande variera situationellt. I vissa åldrar och situationer föredrar man umgänge med människor av samma kön. I andra önskas kontakt med det andra könet och i åter andra spelar könstillhörigheten en helt underordnad roll för umgänget.

Ännu en demografisk variabel är viktig, nämligen civilståndet. *Civilståndet*, eller hushållspositionen, är delvis knutet till ålder och kön och vad som sagts ovan. Unga ogifta söker oftare kontakt med andra i liknande situation än med t ex barnfamiljer. Över huvud taget är också barn kontaktförmedlande, varför barnfamiljers nätverk av informella kontakter har specifika drag, som skiljer dem från barnlösa hushåll.

Som en femte huvudfaktor av väsentlig betydelse för umgänge vill jag identifiera *språket*. Språket har utan tvekan en mycket stor betydelse som gränsmarkör mellan grupper.² Det teoretiska problemet består delvis i att språkets status som självständig förklaringsfaktor kan ifrågasättas, eftersom språket varierar med klass, kön, ålder och framför allt med ursprung. Men å andra sidan hör språket till det som nästan oundgängligen avslöjas vid mänsklig kommunikation, varför det är en slags första instans i vilken fortsatt interaktion prövas. Det är enligt min mening motiverat att ge språket en förklarande status i samband med studier av umgängesmönster, även om vi måste vara medvetna om det problematiska som följer härav. Nu saknas ju heller inte korrelation mellan de övriga fyra grupperna av faktorer som diskuterats ovan. Det finns ett samband mellan ursprung och arbete, mellan yrke och boende, mellan blodsband och klass, för att ta några exempel.

Sammanfattar jag så dessa umgängets bestämningsfaktorer så kan vi till en början upprepa, att grundhypotesen är att umgängets förutsättningar är *förekomsten av möten och gemensamma värderingar och intressen*. Fyra kategorier av faktorer som påverkar värderingarna kan lätt urskiljas. Dessa är klass, ursprung, demografi och språk.³ Antalet möjliga mötes-

¹ Se t ex Liljeström 1978, s.128 och Jaakkola & Karisto 1976, s.26. De senare lämnar en empirisk bekräftelse på vänkretsens åldersbundenhet.

² Barth 1969. Många socialpsykologer och sociolingvister har lämnat bidrag till teoribygget kring språk och sociala relationer. För översikt se t ex Fishman 1971, Gumperz 1971, Pride & Holmes 1972 och Labov 1978.

³ Jämför Zavalloni 1975, vars arbete med den sociala identitetens kognitiva

platser är mycket stort och närmar sig asymptotiskt det oändliga. I praktiken är emellertid människors rörelsemönster tämligen starkt fixerade till några punkter i det geografiska rummet, vilka helt dominerar den enskilda personens vardagliga rörelse: arbete och boende.¹ Jag har därför i modellen inskränkt exemplifieringen till de två sistnämnda mötesplatserna.

Somliga av de faktorer som nu nämnts kan verka såväl befrämjande som hindrande för kontakt beroende på om människor uppvisar likhet eller olikhet på de ingående variablerna. Andra verkar positivt vid likhet men förhindrar inte kontakt om människor är olika.² I nedanstående tablå har jag försökt att summera det anlagda perspektivet.

Det perspektiv som här presenteras säger alltså att ju mer människor har gemensamt desto större sannolikhet att umgänge utvecklas. Det är troligt att stora klasskillnader är den enskilda faktor som verkar mest hindrande för kontakt, jämte språket. Övriga här upptagna faktorer behöver inte förhindra informellt umgänge även om människor skulle uppvisa stor olikhet, men det är troligt att olikhet för flera av dessa centrala faktorer starkt minskar sannolikheten för mer långvarig interaktion.³

grundvalar har relevans för studier av umgängesmönster. I en uppställning kallad socialt identitetskluster identifierar hon dock delvis andra faktorer än jag: t ex religion, nationalitet och politisk övertygelse. Religionen är av stor betydelse, men att ge den en självständig betydelse i det sekulariserade svenska samhället har jag funnit få motiv för. Nationaliteten är mycket viktig, men inkluderas rimligen i det vidare begreppet ursprung. Politisk övertygelse är till skillnad från övriga en subjektiv variabel och betyder olika mycket i olika sammanhang. Dessutom tyder empiriska studier på en fortsatt tämligen stark samvariation mellan klass och politisk övertygelse.

¹ För referenser och diskussion, se Öhman 1982, s.15-34.

² I ett par essäer, samlade i Daun 1976b, tar författaren upp problemen med olikhet/likhet i dagens svenska samhälle. Framställningen präglas av en uttalad mörksyn, som framskymtar i t ex följande passage: "Det är ett tragiskt faktum att det är olikheterna vi ser hos andra, inte likheterna. Likheterna framträder huvudsakligen som en angenäm frånvaro av de olikheter vi ofta förväntar oss, när vi lever i ett kulturellt blandat samhälle" (Daun 1976b, s.21.).

³ En empirisk bestämning av omfattningen och inriktningen av svenskarnas kontakter - och uteblivna kontakter - med släkt och vänner gjordes som

Tablå 8. Några viktiga bestämningsfaktorer för umgänge.

Grad av likhet	Mötesplatser		Värderingar och intressen								(Markör)	
	Bostad	Arbete	Ursprung		Socialt skikt			Demo- grafi			Språk	
			A	B	C	D	E	F	G	H		
Likhet	+	+	+	+	+	+	+	+	+0-	+	+0	
Olikhet	0-	0	0	0	-	0-	0-	0-	+0-	0-	-	

Symbolförklaring:

+ = positiv faktor, dvs verkar för kontakt

0 = neutral faktor, inget hinder och
ingen drivfjäder för kontakt

- = negativ faktor, verkar mot kontakt

A = Blodsband

B = Uppväxtplats

C = Klass

D = Yrke

E = Utbildning

F = Ålder

G = Kön

H = Civilstånd

Det bör slutligen understrykas, att annat än det som här tagits upp som sociala faktorer kan ha stor betydelse. Personliga karakteristika, som blygsel, inbundenhet och sjukdom, kan i det enskilda fallet försvåra kontakt.¹ Handikapp av skilda slag försvårar interaktion, men inte alltid p g a att rörelse- och orienteringsförmågan skulle vara nedsatt utan ofta för att handikappade är utsatta för en social stigmatisering (utstämpling) i likhet med vad som *kan* drabba alla olikar. Jag vill peka på det här för att påvisa att kontakter måste analyseras också på attitydplanet.

ett led i Levnadsnivåundersökningen. Resultaten finns redovisade i Lundahl 1971.

¹ Se t ex Jaakkola & Karisto 1976, s.2.

5.10.3 Umgänge och flyttningar

Flyttningar sätter kontinuiteten i livet på prov. Kontinuiteten rör inte bara social närkontext, t ex umgänget, utan individens totala sociala praxis: arbete, boende, kärlek, fritidsaktiviteter etc. Jag skall dock särskilt uppmärksamma flyttningen (från land till stad) utifrån umgänges-mönstren. Vad kan vi förvänta oss?

Med stöd i den redovisade modellen skall jag formulera ett antal antaganden. De första är tänkta att vara giltiga för flyttningar i allmänhet, medan den andra gruppen är specifikt giltiga för flyttningar från land till stad.

Allmänna antaganden om flyttningar och umgänge

1. Individens aktivitetsrum definierar hennes tänkbara mötesplatser (möten med andra).
2. Alla flyttningar, även mycket kortdistanta, leder individen i kontakt med nya mötesplatser medan tidigare mötesplatser får en förändrad tillgänglighet.
3. Långdistanta flyttningar innebär radikalare byte av aktivitetsrum/mötesplatser än kortdistanta.
4. Nya mötesplatser erbjuder nya möten.
5. Samma mötesplatser erbjuder nya möten därför att *andra personer* förändrar sitt aktivitetsrum.
6. Nya möten påverkar individen; förändrar summan av hennes erfarenheter. Detta kan leda till att de intressen och värderingar hon tidigare hade - och delade med dem hon umgicks med - förskjuts på ett sådant sätt att den gemensamma grunden för det tidigare umgänget eroderar.
7. Ju längre tid det går mellan mötena med andra (umgänget). desto större sannolikhet att den gemensamma förutsättningen för umgänget försvinner (ömsesidig divergens från det som förenade).

Specifika antaganden om flyttningar från land till stad

1. Stadens rum är mer differentierat än landsbygdens och olika samhällseliga och sociala funktioner har skilda lokaliseringar.
2. Stadens rum är segregerat efter t ex yrke, inkomst, kön, ålder och etnicitet med avseende på såväl arbete som boende, formell såväl som informell aktivitet.

3. Staden erbjuder fler mötesplatser men dessas karaktär och lokalisering varierar efter social position, subkulturtillhörighet och personliga intressen.
4. Staden är tätare befolkad vilket ger ett större antal potentiella möten.

Stämmer dessa antaganden kan vi förvänta oss förändringar av umgänget efter flyttningen och att dessa förändringar varierar med bl a flyttningsavstånd. Vidare kan vi förvänta oss att en av de fyra faktorer som jag antog påverkar samstämmighet i värderingar och intressen - gemensamt ursprung - får en reducerad betydelse, eller problematiseras, vid en flyttning. Däremot, och det är viktigt, finns det i det anlagda perspektivet inget som entydigt talar för eller emot ett större eller mindre umgänge, mer eller mindre givande efter en flyttning från land till stad.

5.10.4 Mötesplats arbete: umgänge med arbetskamrater

Av undersökningen har det framkommit, att umgänge med arbetskamrater är vanligt såväl bland flyttare som stannare. Totalt sett är det mer än hälften av alla (60%) som också på fritiden umgås med arbetskamrater.¹ Särskilt vanligt är det bland fjärrflyttarna där endast en av fyra saknar umgänge med arbetskamrater. I flertalet fall sker umgänget minst en gång i månaden. Det är även vanligt att man i umgängeskretsen har tidigare arbetskamrater och arbetskamrater till maka/make. I intervjuerna har det framkommit att just arbetskamrater har betytt mycket under den första tiden efter flyttningen, särskilt för fjärrflyttarna. Arbetskamrater har 'öppnat' den nya orten för nykomlingen och i många fall upprätthålls denna första kontakt även efter lång tid på den nya orten, trots att man kanske bytt arbete flera gånger.

5.10.5 Mötesplats bostad: umgänge med grannar

Grannskap verkar förmedlande för kontakt mellan människor genom den interaktion som följer av fysisk närhet.² Men fysisk närhet är endast grannskapets förutsättning och inte i sig en tillräcklig orsak till utvecklandet av umgängesformer i bostadsområdena. Erfarenhet och värderingar är här, liksom i andra sammanhang, viktiga för etablerande, vidmakthållande eller upplösning av umgänge.

¹ De empiriska resultaten redovisas mer utförligt i Andersson 1984, s.108ff.

² Under slutet av 1940-talet blir studier av grannkontakter allt vanligare. En av de tidigaste svenska studierna utfördes av Dahlström 1951, s.214-223.

Inför denna del av undersökningen vill jag påminna om den skillnad som finns mellan olika personer inom samplen. En individs nätverk av nära kontakter är vid en tidpunkt resultat av hela den tidigare personhistorien. Man har fått vänner och bekanta under uppväxten, i skolan, från tidigare bostadsområden, genom arbetet, genom släktskap etc. Detta kontaktnät utgör en dubbel restriktion för etablerandet av nya kontakter med t ex grannar. För det första bestäms det sociala beteendet, liksom personlighet och identitet, till stor del av interaktionen med den nära sociala omgivningen (umgänget). Grannarna värderas därför efter denna måttstock och de kan passa mer eller mindre bra överens vad gäller intressen och värderingar - man passar eller passar inte ihop. För det andra avtar motivationen att skaffa ytterligare umgänge om man har en tämligen fast vän- och bekantskapskrets.¹

En annan viktig omständighet i detta sammanhang är den åldersskillnad som finns mellan de intervjuade personerna. Personer som flyttar i familjebildande åldrar, 20-35 år, har sannolikt fler drivfjädrar att söka grannrelationer. Gemensamma problem och intressen genom barnen är inte de minst betydelsefulla faktorerna härvidlag.²

Med detta har jag antytt, att populationen inte kan betraktas som homogen när det gäller motivation att söka grannkontakter.³ Uteblivna grannkontakter behöver inte tyda på dålig förankring eller social isole-ring. Inte heller behöver existensen av grannumgänge innebära att förankringsproblem inte existerar.

Av undersökningen har framkommit, att grannumgänget tycks vara minst bland eskilstunaborna.⁴ Detta gäller såväl för de inflyttade från den sörmländska landsbygden (sS), som för de infödda (SS). Fjärrflyttarna, däremot, uppvisar ett tämligen omfattande grannumgänge; ungefär var tredje av dessa umgås dagligen med sina grannar. Det finns i materialet en tendens till att grannumgänge är vanligare i norr än i söder, liksom vanligare på landsbygden än i staden.

¹ Se t ex Daun 1976a, s.150f.

² Se t ex Dahlström 1951, s.21, 218.

³ Se Dennis & Clout 1980, s.115, där författarna redogör för empiriska variationer mellan olika socio-demografiska kategoriers grannskapsrelationer.

⁴ För utförligare resultatredovisning, se Andersson 1984, s.111ff.

5.10.6 Ursprungsrelaterat umgänge: släkt

Mycket få av våra kontakter är *ovillkorligt* tillskrivna. Inte ens blodsband leder i sig nödvändigtvis till umgänge.

Släktskap tillhör faktiskt inte samma analytiska kategori som vänskap. Betydelsen av vänskap kan sägas vara en emotionell relation, som kännetecknas av ömsesidig förtrolighet, solidaritet och liknande. Släktskap utgör däremot först och främst en social struktur, vars handlingsmässiga förverkligande varierar mellan olika släktskapsgrupper, både inom och mellan kulturer.¹

Nära kontakter och vänskap mellan släktingar kan i stor utsträckning förklaras på samma sätt som annan vänskap, dvs utifrån värderings- och intressegrund. Dock finns det underliggande kulturella värderingar förknippade med släktskap, t ex förpliktelser av olika slag. Det kulturella mönstret i Sverige är också sådant att det är svårare att avvärja kontaktinviter från släktingar än från andra.

Precis som möten är en förutsättning för umgängets tillkomst är de förutsättningar för umgängets fortsättning. Därmed är självfallet geografiska avstånd en restriktion för allt umgänge. Troligen är det dock så att just umgänge med släktingar är minst avståndskänsligt. Med moderna kommunikationer, t ex bil och telefon, kan avstånd övervinnas om kontakt upplevs som angelägen.² Men avståndet kan också utgöra en god ursäkt för avbrutna eller inte upprättade släktkontakter.

I intervjuerna liksom i enkätsvaren framkommer den stora betydelse man tillmäter släktrrelationerna. De data som presenteras nedan täcker endast direkt umgänge (möten), men många underströk att de regelbundna *telefonsamtalen* med syskon och föräldrar var viktiga moment i tillvaron.

¹ Daun 1976a, s.134.

² Om upplösningen av umgängets (kommunikationens) geografiska bundenhet, se t ex Shibutani 1955, s.566.

³ Att kontakter med anhöriga, särskilt med föräldrar och syskon, ännu är mycket vanliga i Sverige visar t ex Sundström 1980, s.43ff och Liljeström & Dahlström 1981, s.183ff. I en intressant uppsats om familj och hushåll i ett regionalt perspektiv sedan 1590-talet hävdar David Gaunt att "en nutidsmänniska har mer släktingar vid liv och förmodligen mera regelbundna kontakter med sina släktingar än förr. Att vi har så många släktingar beror först och främst på den ökande livslängden och den minskande spädbarnsdödligheten". Gaunt 1984, s.137.

TABELL 27 Hur mycket betyder släktkontakterna för Er?

Svar	Sampel (andel i %)							Summa
	nS	nN	sS	nn	ss	NN	SS	
Mycket viktiga	42	20	43	13	44	11	66	36
Ganska viktiga	37	47	48	75	33	66	33	47
Inte så stor betydelse	21	33	10	13	22	22	-	18
Ingenting	-	-	-	-	-	-	-	-
SUMMA:	100	100	100	100	100	100	100	100
Antal svarande	19	15	21	8	9	9	9	90
Bortfall	5	9	3	4	3	3	3	30
Totalt	24	24	24	12	12	12	12	120

TABELL 28 Är släktkontakterna de viktigaste kontakterna Ni har?

Svar	Sampel (andel i %)							Summa
	nS	nN	sS	nn	ss	NN	SS	
Ja, utan tvekan	32	25	58	-	22	33	66	36
Ja, antagligen	21	58	21	56	33	55	22	35
Nej	47	17	21	44	44	11	11	29
SUMMA:	100	100	100	100	100	100	100	100
Antal svarande	19	12	19	9	9	9	9	86
Bortfall	5	12	5	3	3	3	3	34
Totalt	24	24	24	12	12	12	12	120

Samtliga 111 personer som besvarat frågan umgås med släktingar.³ Vanligast är umgänge med syskon, vilket kan förklaras av att syskonen är av samma generation; alla har inte föräldrarna i livet och egna utflyttade barn har alla inte hunnit få. Någon skillnad i släktumgänge mellan de olika samplen föreligger inte.

Tabell 27 summerar släktumgångens betydelse för intervjupersonerna utifrån en subjektiv värdering gjord av varje respondent, medan tabell 28 representerar ett försök att få de intervjuade att värdera släktumgången i relation till övrigt umgänge.

Man kan, tvärt emot vad som var fallet beträffande grannumgången, notera att eskilstunasamplen (sS och SS) fäster mycket stor vikt vid umgången med släkten. Som jag antydde tidigare är grann- och släktkontakter åtminstone delvis som kommunicerande kärli; har man mycket kontakter med släkt torde motivationen för grannkontakt vara lägre än el-

jest, bland annat därför att den tid vi kan anslå för umgänge totalt sett är begränsad. Svarsprofilerna i tabellerna 27 och 28 är likartade. En viss skillnad tycks finnas mellan grupperna, så att släktkontakterna betyder mer för dem som bor i stad och mest för dem som bor i Eskilstuna.¹ Det är värt att lägga märke till att färre än var tredje av de svarande, 29%, har kontakter som upplevs som viktigare än släktkontakterna, vilket understryker den stora vikt släktkontakterna har i dagens Sverige. Den centrala roll släkten tycks spela ger också en fingervisning om att flyttningar kan problematisera individens umgänge. Detta får konsekvenser på olika sätt. Dels *genererar en flyttning ett ökat resande* (för att möjliggöra ett upprätthållande av umgänget), dels torde *flyttningsbanorna påverkas av släktens geografiska hemvist*. Bägge dessa konsekvenser är tydligt skönjbara i föreliggande studie.

5.10.7 Ursprung: uppväxtrelaterat umgänge

Funderingar kring gemenskapens kitt har intresserat många, inte minst poeter.

Tiden när man föddes
eller platsen där man bor
Minnena är inte längre nog
Nej det är kamp för samma framtid
och tron på samma mål
som gör att man kan säga man hör ihop
(Mikael Wiehe: Ingenting förändras av sig själv)

Denna moderna svenska aktionspoesi vittnar om klarsynthet. Samtidigt som här innehålls en idé om utifrån vilken slags gemenskap det kollektiva handlandet skall ske, antyder dikten en restriktion för samma idéns förverkligande; det faktum att uppväxtmiljön skapar ett beroende och en form av gemenskap, som inte utan vidare ödeläggs av senare erfarenhet. Om man vill kan man säga att detta fenomen i sig verkar socialt konserverande och att därför icke-konservativ politisk handling kräver annan social formering - en formering fri från territoriella begränsningar.²

I detta sammanhang är jag närmast intresserad av den faktiska existensen av uppväxtbetingade relationer. Vid studier av umgänget med uppväxtkamrater kan man skilja mellan umgänge som riktas mot personer som fortfarande är bosatta på uppväxtplatsen och umgänge med personer

¹ Detta resultat skiljer sig från vad man kunnat iakttaga i vissa andra studier, där jordbrukare och glesbygdsbor brukar vara de mest släktrelaterade. Se t ex Jaakkola & Karisto 1976, s.43.

² Ett klassiskt exempel på denna ståndpunkt utgör Marx' och Engels' slutord i "Kommunistiska partiets manifest": "Proletärer i alla länder, förenas er!", 1976 (1848), s.91.

som flyttat därifrån. Jag skall inleda med det senare slaget av umgänge.

Drygt 60% av flyttarna umgås med utflyttade uppväxtkamrater (avser såväl släkt som vänner).¹ Av dessa har flertalet kontakt med fler än en person. Umgänget sker med viss regelbundenhet och vanligen minst en gång i månaden. Det riktar sig framför allt till personer som flyttat till samma stad som man själv. I många fall är det så att intervjupersonens flyttning och hans eller hennes uppväxtkamraters flyttning är relaterade till varandra; antingen så att något syskon eller någon vän flyttade före och kom att påverka intervjupersonen eller också det omvända.

Den andra typen av kontakter med uppväxtkamrater, kontakter med personer som bor kvar på uppväxtplatsen, är vanligare och fem av sex flyttare har sådana kontakter. Det rör sig företrädesvis om kontakter med släkt, även om vänkontakter inte är ovanliga. Vidare rör det sig mest om besök - oftast ömsesidiga - (umgänge), men i viss utsträckning också om andra kontaktformer. Det finns ingen stor skillnad mellan de tre flyttarsamplerna (nS, nN, sS), men avsaknaden av kontakter med personer som stannat på uppväxtplatsen är vanligare bland kortdistansflyttarna.

5.10.8 Umgängets omfattning

Jag har i annat sammanhang tämligen ingående redovisat resultat av undersökningen av umgängets omfattning.² Den undersökningen fokuserade umgängets frekvens, spridning på olika umgängeskategorier (släkt, vänner, grannar etc), geografiskt mönster och mängd (antal personer i umgängeskretsen). Huvudkonklusionen var att jag inte kan finna någon tendens till att flyttarna i det långa perspektiv jag här arbetar med (i många fall ligger flyttningen 20-30 år tillbaka i tiden) skulle ha färre kontakter än stannarna totalt sett, eller att de skulle vara mer ensidigt inriktade på en eller ett par kategorier. Inte heller kunde jag finna några belägg för att umgängeskretsen skilde sig åt mellan tidiga och sena flyttare. Det måste dock sägas att materialet inte helt lämpar sig för en konsekvensbedömning i det riktigt korta perspektivet (månader - ett par år), beroende på att även 'sen flyttning' kan innebära att man bott på den nya orten i flera år. Ändå kunde man förvänta sig ett tendensgenomslag totalt sett, eftersom boendetiden på den nya orten är mycket längre för tidiga flyttare.

Man kan om vissa samhällsfenomen säga att även det grövsta index förmår antyda fenomenens kärna.³ Även om den empiriska studie jag gjort

¹ För utförligare redovisning, se Andersson 1984, s.116ff.

² Andersson 1984, s.120-129.

³ Så t ex om olika socio-ekonomiska mått som används i syfte att påvisa den hierarkiskt uppbyggda sociala strukturen. Se Johansson 1970, s.85 där

av flyttares kontakter och umgänge arbetat med en förhållandevis liten population och hittills främst med kvantitativa data, borde undersökningen kunnat fånga skillnader mellan flyttare och icke-flyttare - om sådana verkligen existerar mer generellt i dessa avseenden. Personligen tror jag att mångas negativa uppfattning av flyttningars konsekvenser bottenar i för vidsträckta generaliseringar av tämligen specifika situationer. Det kan t ex röra sig om resultat av studier av flyttningar mellan olika kulturer, där kontaktbarriärerna är mycket stora, eller om resultat av studier som fokuserats på förhållanden i snabbt föränderliga sociala miljöer (t ex nybyggda bostadsområden, förorter). Viktigast av alla skäl är dock sannolikt koncentrationen av studier mot konsekvenser av flyttningar i ett kort perspektiv, vilka tenderar att ge en alltför negativ bild av *hela* förändringsprocessen i samband med en flyttning. Detta utgör i min mening starkt argument för att alltid studera individer kontextuellt och personhistoriskt.

5.11 SEKUNDÄR SOCIALISATION, PERSPEKTIVBYTE OCH FLYTTNINGAR

Med begreppet sekundär socialisation avser man vanligen den process genom vilken en vuxen individ tillägnar sig - internaliserar - den sociala omgivningen. Under barndomen genomgår individen den första, primära, socialisationen där den existentiella identiteten utvecklas och grundmönstren i levnadssätt, moral och normsystem medieras genom familjen till individen. Enligt Berger & Luckmann måste den grundläggande strukturen i all sekundär socialisation likna strukturen i primär socialisation.¹ Internalisering sker bara när identifiering sker.²

Socialisationens funktion är social inordning. Vid en vuxens flyttning över sociala och kulturella gränser problematiseras *särskilt den inordning som den sekundära socialisationen givit* och en ny sekundär socialisation kan bli nödvändig för att ge individen delaktighet i det sociala livet i den nya miljön.

Perspektivbyte - att sätta sig i den andras ställe - är en specifikt mänsklig egenskap, nedärvd som en naturgiven förmåga som dock individuellt måste tillägnas i social interaktion.³ Perspektivbyte förutsätter kunskap om den andra - hennes erfarenheter, levnadssätt, predikament etc. Denna kunskap är beroende av den sociala och kulturella distans individen

resultaten av Paul Lazarfelds studier av olika socio-ekonomiska index refereras.

¹ Berger & Luckmann 1979 (1966), s.155.

² a.a., s.156.

³ Ottomeyer 1978, s.17, 28ff.

har till den andra.

Vid en flyttning inom landet torde en betydande gemensam grund för perspektivbyte oftast existera (främst tack vare det gemensamma språk som är en förutsättning för perspektivbytet), men flyttningen problematiserar de för individens identitet så viktiga kvalitativa och exklusiva perspektivbyten som nås endast genom långvarig samlevnad i tid och rum - umgänget med nära vänner.

Perspektivbytet är nödvändigt för att kommunicera erfarenheter och det är nödvändigt för att individen skall kunna se sig själv utifrån; nå en egoidentitet genom att se signifikanta andra. Avsaknaden av kontinuitet vid flyttningen, dvs avbrott i viktiga sociala kontakter, leder åtminstone i ett kort perspektiv till identitetsproblem och därmed till känslor av otrygghet och kanske meningslöshet.

Så menar jag att flyttningen mellan platser med skilda kulturmönster problematiserar såväl den sekundära socialisationen som förmågan till perspektivbyte. Individens reaktion kan tänkas följa endera av följande tre huvudlinjer.¹

1. Flyttaren *substituerar* sin gamla sociala identitet (samt språk, vänner, vanor och attityder) mot en helt ny (nytt, nya).
2. Flyttaren behåller så mycket som möjligt av den tidigare förvärvade sociala identiteten, samtidigt som han utvecklar en ny. I detta fall kan det nya antingen *integreras* med det gamla till en enhet, eller hållas åtskilt från det gamla genom strikt *kompartimentalisering*. Flyttaren blir i det senare fallet bi-kulturell, tvåspråkig etc, erkänner sin dubbla identitet och alternerar mellan gamla och nya normer beroende på de skilda situationer han befinner sig i.
3. Flyttaren *konserverar* sin tidigare identitet och sitt tidigare levnadssätt och lever som *främling* i den nya miljön. Utanförståendet torde bara vara möjligt om den sociala förankringen redan före flyttningen varit svag. I annat fall är en *återflyttning* det mest sannolika. Konserveringen som strategi (eller resultat) är rimligen mest vanlig i de fall där flyttaren har delar av sin kulturella kontext med sig i den nya miljön, samt i de fall där visstelsen är uttalat interimistisk ('flyktingtillvaro').

Vad kan vi då förvänta oss beträffande de rural-urbana flyttningar inom landet jag här fokuserar?

Innan jag närmare diskuterar detta skall jag i några punkter kondensera den vetskap vi besitter om de miljöer och individer undersökningen avser.

¹ Se Andersson & Thelander 1987.

1. Flyttningarna sker inom Sverige, där en betydande del av historien och kulturen förenar såväl norra Sverige med södra, som landsbygd med stad. Trots detta finns skillnader i människors erfarenheter som kan hänföras till de regionala och lokala förutsättningarna för arbete, bosättning och socialt liv. Även om den socio-kulturella skillnaden inte skall överdrivas är den påtaglig inte minst för de individer som rört sig mellan skilda regioner. Just i det individuella perspektivet kan också skillnader som 'objektivt' i ett vidare kulturellt perspektiv ter sig som subtila, subjektivt upplevas som radikala.
2. Flyttarnas sociala liv har genomgått betydande förändringar i samband med flyttningen. Förändringarna gäller arbete, familjesituation och givetvis boende.
3. Många av flyttarna, särskilt fjärrflyttarna, skulle hellre ha stannat i uppväxtregionen. Flertalet av fjärrflyttarna hade en mycket mager information om destinationsorten.
4. Det sociala umgänget - mätt som bl a antalet kontakter och fördelning på skilda kategorier - tycks inte i någon märkbar utsträckning skilja sig åt mellan flyttarna och stannarna.

Med utgångspunkt från detta skall jag närma mig frågan huruvida flyttarna torde ha konserverat det gamla, ersatt det gamla med det nya, strikt delat upp de bägge erfarenhetssfärerna, eller integrerat dem.

Eftersom undersökningen behandlar 'lyckade' flyttningar i den meningen att återflyttare ej inkluderas torde sannolikheten för att finna personer som konserverat det gamla vara liten, möjligen med undantag för de äldsta flyttarna.

Däremot är det långtifrån självklart huruvida substitution å den ena sidan eller integration/kompartimentalisering å den andra skall gälla för huvudhypotes. Om vi till en början begränsar diskussionen till att gälla närflyttarna vill jag hålla det för sannolikt att substitution eller integration är troligare än kompartimentalisering. Skälet för detta är att den rural-urbana begreppsliga dikotomin till en del döljer den faktiska rural-urbana totalitet som varje region för sig trots allt representerar. Skellefteå, liksom Eskilstuna, har präglats av den omgivande landsbygden, bl a genom inflyttning därifrån, och landsbygden har stått under en stark influens av sin centralort. Detta gör att en flyttare torde ha få motiv för att i ett längre perspektiv hålla de bägge erfarenhetssfärerna åtskilda. Steget till att byta det gamla mot det nya är sannolikt inte särskilt dramatiskt att ta, men å andra sidan erbjuder den delvis ruraliserade staden inget större hinder för en integration mellan gammalt och nytt - en integration som på flera sätt kan antas stå väl i samklang med stadens faktiska karaktär; den urbana karaktären är regionalt bestämd och inte endast funktionellt bestämd inom det urbana nationella ortssystemet.

Jag vill hålla det för sannolikt att substitution för närflyttarna torde vara den dominerande reaktionen, åtminstone i ett längre tidsperspektiv, antagligen föregått av en integration. Detta skulle erbjuda en mer kontinuerlig förändringsgenes. Integrationsfasen torde för yngre flyttare vara tämligen kort och kanske helt utebli, medan den för de äldsta flyttarna knappast övergår i substitution.

När det gäller *fjärrflyttarna* är bilden sannolikt mer komplicerad. Kompartmentalisering är fullt tänkbar i samband med flyttningar mellan olika eller åtskilda lokala och regionala miljöer. Det är rimligt att antaga, att en flyttare från norra Västerbottens rurala delar till det urbana Eskilstuna upplever kontrasten som så stor, att personen lever med en dubbel identitet; anpassar sig i Eskilstuna, men identifierar sig med ursprunget i de situationer där förutsättningar för socialt stöd finns. Sådana förutsättningar erbjuds t ex av besökande från samma region eller vid återbesök. Det är vidare troligt att kompartmentalisering bara i undantagsfall fungerar i ett längre perspektiv. Den unge flyttaren glider sannolikt över från kompartmentalisering till integration eller substitution, medan den äldre flyttaren balanserar mellan konservering och kompartmentalisering. Det som avgör förloppet är emellertid inte bara åldern utan också den sociala närkontextens förändring i samband med och efter flyttningen.

Huvudproblemet i att *empiriskt* undersöka dessa förlopp ligger givetvis förborgat i *begreppsbestämningen* och i *operationaliseringen av begreppen*. För det första: 'Vad' är det som substitueras, integreras, kompartmentaliserar eller konserveras? För det andra: vilka indikatorer kan anses 'mäta' detta?

Jag kommer i denna fas av undersökningen att ta stöd i den forskning, som mina socio-lingvistiska kollegor bedrivit inom projektets ram. Individens språk och språkförändring är en social produkt, som på teoretisk grund väl kan antas spegla mer djupgående sociala processer.¹

Inom landet förekommer regionala och lokala varianter av det svenska språket. Det var tecken som tydde på en reducerad betydelse för, och ibland upplösning av, dialekterna som ursprungligen väckte de svenska språksociologernas intresse för urbaniseringen. Grundantagandet var givetvis att omflyttningen av människor påverkade såväl de enskilda flyttarnas språk som språkgemenskapernas karaktär.

I ett flertal studier inom projektet har flyttarnas och stannarnas språk studerats, främst avseende fonologi och morfologi. Huvudresultaten av denna forskning presenteras av Mats Thelander (1985) och jag skall närmast relatera dessa resultat till huvudfrågan om förändringsgenesens karaktär.

¹ Se t ex Fishman 1971, Gumperz 1971, Pride & Holmes 1972, Labov 1978 och Thelander 1985.

Thelander visar, att de av *fjärrflyttarna* som bott längst i Eskilstuna (ca 30 år) är *mindre* benägna att tala sörmländska än de som bott kortare tid (10-15 år). Mönstret ser något generaliserat ut så, att under en första ganska lång tid (kanske 15 år) efter flyttningen införlivar flyttaren drag i sitt språk av den nya dialekten samtidigt som han eller hon behåller många drag av den gamla. Därefter *minskar användningen av såväl nord- som syddrag*, och riksdragen i språket växer. Thelanders analys mynnar i en pregnant formulerad analogi:

Om man vill föreställa sig den här utvecklingen i ett mer hanterligt format tror jag att man kan försöka tänka sig in i vad som säkert ofta inträffar när (t ex i högstadiet) en ny elev kommer till en väl sammansvetsad klass. För att, bildligt talat, överleva i den nya omgivningen är det inte i första hand lärarnas (eller skolans) normer som nykomlingen anpassar sig efter, utan klasskamraternas. Först när den fasen är avklarad och eleven känner sig ordentligt hemmastadd och accepterad i gruppen kan han välja att försöka bli en god elev också efter lärarnas måttstock.¹

Här anar vi också urbaniseringens kanske största betydelse i makro-socialt avseende: homogenisering av socialt beteende; anpassning till någon form av övergripande normsystem.

Inflyttningen till städerna stärkte därför kanske inte främst dessa städers specifika socio-kulturella position, utan snarare de nationella tendenserna till homogenisering. Varje tätort blir därför inte bara en centralort för sin omgivande landsbygd, utan också en del i ett nationellt ortssystem som verkar i riktning mot beteendemässig homogenisering.

En annan slutsats av Thelanders dialekt-analys är att fjärrflyttarna, såväl betraktade som grupp som individer, utvecklar ett språkligt beteende som varken liknar språket i ursprungsregionen eller språket i den nya miljön. Om vi antar att språket i dessa sammanhang är en god indikator också på social/regional identitet, torde slutsatsen bli, att flyttaren till en början försöker upprätthålla en dubbel identifikation men att resultatet på längre sikt snarast blir regional identitetsupplösning. Detta tycks bli resultatet oavsett om personen är bra eller dåligt socialt integrerad i den nya miljön. Bevarande av social närkontext under och efter flyttningen fördröjer sannolikt processen, men förhindrar inte tendensen.

Enligt Thelander är det oklart huruvida den språkliga dialektupplösningen (eller den ökade riksspråkigheten) skall ses som medel för individen att nå en vidgad geografisk identitet, eller som konsekvens av den upplösta regionala identiteten.² Utifrån grundsynen att språket är ett element i mänsklig identitet och förankring torde ett enkelt svar vara: san-

¹ Thelander 1985, s.81.

² Thelander 1985, s.81.

molikt både ock. Fjärrflyttaren förlorar den gamla sociala basen och han eller hon står mer eller mindre språkligt isolerad. Att fullt ut upptaga en ny dialekt skulle sannolikt innebära en alltför utmanande destruktion av den tidigare socialisationen, varför en vidgning mot riksspråksnormen kan ses som en dialektisk lösning på en identitetsmässig regional konflikt.

Huruvida vi skall se denna lösning som medel eller som konsekvens avgörs främst av vilken grad av språkligt medvetande vi tror flyttarna besitter. Om vi tror att flyttaren 'väljer' sitt språk skall riksspråkstendensen betraktas som medel; tror vi att språkanvändningen i huvudsak är omedveten torde förändringen bäst kunna förklaras utifrån konsekvenshypotesen.¹ Tendensen att fjärrflyttarna åtminstone på längre sikt talar mer riksspråkligt skiljer dem från *närflyttarna*. De senare har inte i någon nämnvärd utsträckning bytt språkmiljö.

Utifrån dessa språkliga indikatorer på konfrontationen mellan gammalt och nytt kan vi pröva att dra en tentativ slutsats av förändringsprocessen på individnivå.

Fjärrflyttarna utvecklar efter flyttningen och under flera år framöver ett kompartmentaliserat beteende, där situationen sannolikt bestämmer om det gamla eller nya skall vara normbestämmande. Efter många år på den nya orten varken integrerar eller substituerar personen sina två erfarenhetssfärer, utan lösningen blir att ta sin tillflykt 'uppåt' - att tona ned den regionala identiteten och ansluta sig till det över-regionalt giltiga normsystemet.

Närflyttarnas förändring är genomgående mindre, vilket kan ses som en fingervisning om den lokala rural-urbana dikotomins upplösning på ett beteendeplan. Skillnaderna mellan regioner skulle därmed vara av mer kvalitativ art än skillnader mellan det rurala och urbana inom varje region.

¹ För en utförlig diskussion av detta, se Thelander 1985, s.89.

5.12 KONTEXT-BYTE, BIOGRAFISK FORMERING OCH SOCIO-TERRITORIELL FÖRANKRING

5.12.1 Perspektivet

Den enskilda människan, individen, vilken vi som termen antyder ger odelbarhetens karaktär, föds, existerar och dör. Den odelbara, in-di-vi-den, 'kastas in i världen', lever ett liv i världen och 'kastas ut ur världen'.

När hon kastas in har hon en historisk-vertikal förankring och en vertikal destination; hon är en i släktens led, en del i släktets helhet. Hennes härkomst är närmast föräldrarna, hennes destination närmast hennes barn.

Mellan härkomst och destination ligger själva livet där en förankring i samtiden, en horisontell förankring, byggs upp jämte och invävd i den vertikala. Dessa bägge termer - vertikal och horisontell förankring - fångar för mig den för den mänskliga förankringen så viktiga tidsdimensionen. Placerade på var sin koordinataxel lägger de fast den grundläggande struktur vari människans liv reproduceras.

En viktig aspekt av förankringen har alltså att göra med social härkomst. Vad som är intressant, men i forskningen mindre uppmärksammat, är att förankring också sker i den fysisk-materiella livsmiljön. Vi har också en geografisk härkomst.

När jag i detta kapitel skall beröra identitetsproblematiken i samband med flyttningar i urbaniseringsprocessen, kommer jag att tala om dessa bägge slag av förankring, vilka går in i varandra på ett komplext sätt. Det vill säga: jag kommer att beröra såväl social som territoriell förankring. Mitt perspektiv är personhistoriskt och mitt problem migrationen.

Redan Aristoteles insåg vad fylo-genetisk praxis långt dessförinnan etablerat som ett faktum: människan är en social varelse.¹ Människans *vara* och hennes medvetande om detta vara, bestäms i en social kontext.

Självvet och samhället är tvillingar, vi vet det ena omedelbart vi vet det andra och föreställningen om ett åtskilt och oberoende ego är en illusion.²

Så säger en tidig förespråkare för den s k interaktionismen - Charles Horton Cooley, amerikansk samhällstänkare verksam vid det senaste sekelskiftet. I begreppet 'spegeljaget' fångade han den radikala idén om

¹ Campbell 1981, s.6.

² Cooley 1914, s.5.

individens fullständiga beroende av social omgivning och socialt samspel.¹

Mitt jag är den bild jag möter av mig själv, som den kommer till synes i andras reaktioner på mina handlingar.²

Cooley's spegeljagstes kan i viss uttolkning komma att nedvärdera individens ansvar för sitt handlande och leda till social determinism. George Herbert Mead, som i mycket delade Cooley's perspektiv, såg detta och kom också att mer pregnant formulera interaktionismens ståndpunkt. Mead betonade existensen av ett aktivt subjekt, som trots att det fylls och bestäms av erfarenheter från social interaktion, ändå kan ha distans till de egna handlingarna. Det finns alltså ett visst mått av frihet - eller kanske rättare: autonomi - för individen gentemot den sociala omgivningen.

Vår jaguppfattning, dvs vår reflexiva (medvetna) bild av oss själva, betingas av hela vår *personhistoria*. Att förstå människors identitetsproblem är därför att förstå deras personhistoria.

En personhistoria kan i mitt perspektiv *aldrig* skrivas som *en* persons historia. Det händer heller aldrig att någon försöker; den enklaste biografiska skildring ägnar vanligen ett icke oväsentligt utrymme åt t ex föräldrarnas görande och låtande och själva biografin beskriver nästan undantagslöst sociala relationer och social interaktion.

En personhistoria är inte *en* persons historia av en än mer grundläggande orsak. En person blir överhuvudtaget aldrig 'en person' om hon vuxit upp fullständigt isolerad (vilket i sig är otänkbart) från varje mänsklig kontakt. Ty som Strawson hävdar, och andra efter honom betonat, kan särskiljandet av mig som person inte ske utan att jag kan skilja mellan mig och andra. Identifierandet av andra är alltså en förutsättning för identifierandet av mig själv. Själva begreppet person är därmed, hävdar en del språkfilosofer, primitivt i betydelsen grundläggande.³ En personhistoria är historien om ursprung och om relationer. Odelbarheten själv, in-dividen, är i sig del av ett större helt.

Föreställningen om individens identitet som skapad av hela personhistorien strider som jag ser det mot föreställningen om en kärna - ett verkligt jag - hos individen, vilken kan utvecklas, blottläggas eller frigöras. Föreställningen om en oföränderlig kärna i var och en av oss kan åtminstone inte förankras i psykologin eller i socialpsykologin, utan måste ta någon slags biologisk hypotes till hjälp, som att också vår identitet i grunden

¹ Cooley utvecklade detta begrepp med stöd i Baldwins arbeten, se Meltzer m fl 1980, s.12.

² Cooley 1914, s.11.

³ Se Israel 1980, s.184ff.

skulle vara genetiskt bestämd. Ibland liknas identiteten vid en lök; lager på lager kan urskiljas, avskiljas, bestämmas och analyseras, men under dem alla finns ännu ett lager - tills de upphör. I denna analogi upphör vår identitet med att den existentiella identiteten (vetskapen om att vara), vilken vi normalt uppnår under livets två första år, attackerar.

Analogin är intressant, men bedräglig och betänklig. Så slät, jämn och kontinuerlig som lökens struktur ter sig är sällan den mänskliga identiteten. Den skapas och omskapas som mest aktivt i konflikter och kriser och i samband med uppbrott. Identiteten *måste* också ständigt omstruktureras för att individen inte skall bli galen. Omstruktureringsprocessen syftar till att passa in nya händelser och upplevelser i ett fungerande helhetsmönster, dvs i ett mönster som förmår hantera såväl tidigare som nya erfarenheter. Erik Homburger Eriksson har som en av föregångarna teoretiserat kring detta och gjort oss uppmärksamma på de problem som i detta sammanhang kanske särskilt gäller övergången från barn- till vuxenvärlden - adolescensens problematik.¹

Jag närmar mig således individnivån med övertygelsen, att personer bara kan förstås i ett biografiskt perspektiv inkluderande en analys av såväl historiskt-vertikala som nutida-horisontella relationer. Personers identitet är vunnen i social interaktion med andra människor.

När någon oss närstående för alltid eller för en lång tid lämnar oss känns förlusten som ett tomrum inne i oss, vilket det precis är frågan om; de andra är nämligen en del av mig och förlorar man en del förlorar man en del av sin identitet.

Detta att andra har betydelse för vår egen reflexiva jaguppfattning har ibland gått under benämningen *'självet sett utifrån'*.² Vi antar, bearbetar och införlivar den bild vi uppfattar att andra har av oss. Den bilden är en del av identiteten. Förändras så omgivningen, förändras identiteten, ja ofta försvagas den därför att möjligheten att bekräfta sin identitet i en social interaktion försvåras när inslaget av främlingar omkring oss ökar.

Vi ser här tydligt att mycket av de förändringar vi genomgår vid en flyttning kan fångas upp av och återföras på begreppet *'självet sett utifrån'*. Ty vad en flyttning handlar om är att en person genom geografisk förflyttning förändrar de mellanmänskliga relationerna. Ibland kan dessa förändringar vara av mycket marginell art, som när vi flyttar till grannhuset eller överhuvudtaget inom ett lokalsamhälle, där släkt, vänner och arbetskamrater bor. Men när det gäller mer långdistanta flyttningar sätts

¹ Eriksson 1981 (1968). Självfallet har också Piagets omfattande forskning om det individuella medvetandets utveckling stor relevans i detta sammanhang. Piagets begrepp assimilation och ackommodation täcker den interaktionsprocess mellan individen och omgivningen, i vilken individens medvetande och identitet utvecklas. Se t ex Piaget 1971.

² Se t ex Mead 1962 (1934), s.140 och Meltzer m fl 1980, s.40f.

den sociala interaktionen på större prov.

5.12.2 Människans plats: om kontext-byte

Med kontext menar jag det sammanhang i vilket den enskilda individen lever sitt liv. Det sociala sammanhanget är alltid individuellt varierande, samtidigt som varje socialt sammanhang delas av åtminstone någon annan. Individen står alltså i relation till andra. Vad som är ett sammanhang kan aldrig bestämmas enbart på grundval av empiriska iakttagelser. Sammanhanget måste teoretiskt produceras och hur djupt vi söker sammanhangens strukturering är ett teoretiskt övervägande. Kontext blir därmed problembestämt och analysen av problemet baseras på abstraktion utifrån kontext, där det vetenskapliga problemet är att skilja väsentligt från oväsentligt, vilket *inte* innebär att sortera bort det särskilda för att endast behålla det allmänna.

Det tids-rumsligt specifika är per definition det unika, men detta unika är en del av de historiskt producerade allmänna samhällsstrukturerna. De senare har jag analyserat tidigare i avhandlingen och de ingår i detta kapitel som en för-givet-tagen makrostruktur (i förändring).

Kontexten avgränsas nu som det tids-rumsligt specifika, betraktat utifrån enskilda individers existens; studieobjektet är individer och kontexter i förändring.

Att flytta är att lämna en plats för en annan. Det som var 'borta' när man var 'hemma' blir ett nytt 'hemma'. Men det tidigare 'hemma' blir sällan ett 'borta'. Detta har med tillhörighet och förankring att göra och trots många populära föreställningar refererar sådana termer som 'hemma' och 'borta' inte bara till social kontext. Att vara 'hemma' är något mer än att känna samhörighet och social hemvist. Det är också en fråga om att ha en subjektiv relation till platsers fysisk-materiella vara.

Tingen omkring oss är viktiga; de står som symboler över relationer och hjälper oss att associera till händelser och stämningar i det som varit. Och det som varit är avgörande för det som är och viktigt för det som blir.

Sammanhangens algebra skrivs av platser, personer och händelser och minnet är den kategori med vilken vi sätter subjekten i intern relation till objekten och med vilken vi förstår människors förmåga att undslippa det momentana i tillvaron. I minnet blir händelsernas flod den identitetens huvudfåra med vilken vi knyter dåtid till nutid, personer till platser och världen till oss själva.

Jag upprepar: att flytta är att byta plats. Det innebär byte av territorium och socialt rum. Kanske är det i betraktande av eremiten och nomaden vi ser vidden av problematiken. Eremiten - den bofaste och ensamme. Nomaden - den rörlige och sociale. Men lika lite som territoriet och den fysiska miljön är betydelselös för nomaden står eremiten utanför samhäl-

let. Eremit är han bara i och genom samhället, för att alludera på Karl Marx. Människan har ett behov av att känna sammanhang och förankring, att identifiera sig och förankra sig. Detta behov kan endast tillfredsställas inom samhället. Den individuella existensen bestäms av de samhälleliga möjligheterna, vilka är under ständig förändring. Frågor som gäller var man bor, hur man bor liksom var och hur man arbetar hör samman inte bara med ens vertikala ursprung, utan också med den samhälleliga utvecklingsnivån.

Betraktat i ett historiskt perspektiv har flyttandet aldrig varit något annat än en fråga om levnadsvillkor, om att förbättra levnadsvillkoren eller att undvika försämringar av dem. Denna närmast instrumentella syn på problemet är dock bara möjlig om man diskuterar med så vida begrepp som 'levnadsvillkor' och i ett isolerat perspektiv. Tyvärr kommer vi inte mycket närmare en förståelse av det mänskliga handlandet under olika tidsskeden och i olika miljöer, om vi inte prövar att dels precisera våra kategorier, dels ser varje specifik grupps levnadsvillkor i relation till andra grupper, dvs relationellt.

Människan är en social varelse, som ständigt formar sin personlighet och sina handlingar, värderingar och attityder i en social kontext. Att känna igen sig, att bekantgöra sig med omgivningen, är utmärkande drag för mänskligt beteende. *Kontinuitet* i människans liv är av avgörande betydelse för utvecklandet av hennes jag-känsla och hennes identitet. Upplevelse av kontinuitet i tillvaron är en förutsättning för att förhindra alienation. Men kontinuitet betyder inte oföränderlighet eller rädsla för förändringar. Tvärtom, just viljan att förändra är en av drivkrafterna genom hela existensen. Att känna att man kan påverka och förbättra sitt liv är centralt. Nej, kontinuitet betyder inte oföränderlighet. Snarast betyder det att händelser och förlopp upplevs som resultat av påverkbara processer och att förändringarna hela tiden bygger på tidigare erfarenhet. Det är det biografiska perspektivet vi måste anlägga - människan måste förstås i sitt vertikala sammanhang - från vaggan och framåt.

När människan flyttar förändras hennes situation ibland genomgripande. Man bryter upp från välkända miljöer, från ett socialt och materiellt rum som inneburit en specifik social existens. Man har ofta vuxit upp och in i en social miljö, man har en med andra människor gemensam historia, gemensamma erfarenheter och minnesbilder av det förflutna. Kontext-bytet innebär i dessa fall ett uppbrott.

Den personliga identitet som formats under det tidigare livet förlorar i och med flyttningen åtminstone delar av den kontext i vilken den utbildats. Flyttaren förlorar ofta flera sociala relationer (ibland helt, men oftast i kvalitativ mening då det blir svårt att umgås som förr). Samtidigt som detta blir ett hot mot identiteten kan det för vissa innebära ett löfte, då det blir möjligt att befria sig från negativa sidor, som omgivningen kan ha funnit hos en på den plats man lämnar. Det skall inte glömmas att många verkligen hyser en vilja till att av den anledningen flytta. Men då även löften ibland är hotfulla och hoten ibland är löftesrika, är det inte alltid vi kan skönja drivkraftens art ur konsekvensens. Personligen

finner jag det intressantare och mer frukbart, att koncentrera forskningen till hotet mot identiteten.

Med vilka ankare binder vi oss själva till en föränderlig värld? Jag har i det hittills sagda antytt att jag finner det meningsfullt att tala dels om en territoriell förankring, dels om en social. Hur skall detta uppfattas? I korthet på följande sätt.

1. Relationen mellan begreppen är intern. De bägge slagen av förankring går in i varandra, utgör element i varandra. En människas omgivning är fysisk-materiell och den är social och den är båda sakerna samtidigt. Tingen får sin mening och betydelse som sociala framträdeformer. Sålunda betraktar vi skogen än som skogsråvara, än som bärmark, än som jaktmark osv, och vi betraktar bostadshusen som revir,¹ älven som fiskevatten och ängen som bollplan, inte för att de territorier vi syftar på *är detta*, utan för att de *är detta för oss*.

2. Relationen mellan begreppen är historiskt bestämd. Att känna territoriell förankring utgör för de flesta ett centralt behov. Det är ett mänskligt behov, som måhända är en historisk produkt och således kan överskridas, men som sannolikt ej för lång tid kan upphävas.²

Relationen mellan den sociala och den territoriella förankringen är, som vi historiskt känner den, nära och stark. I samhällen med ingen eller liten migration är sambandet oupplösligt och fundamentalt. Referensramarna bland människorna visar stor överensstämmelse både vad gäller tiden (de kollektiva, historiska minnesbilderna) och rummet (de flesta platser är kollektiva, de har benämningar och likartade funktioner för var och en). I vårt nuvarande samhälle, präglad av varurelationer och massomflyttningar, är det ett stort problem att göra samhället och tillvaron begripliga för dem som deltar i deras uppbyggnad. Människors territoriella förankring är säkert mer ytlig och/eller splittrad. Vi identifierar oss med öar i den geografiska tillvaron: med bostadshuset, affären, arbetsplatsen, sommarstugan, uppväxtplatsen etc.³ Människorna bär sannolikt på allt färre med den närmaste sociala omgivningen gemensamma minnesbilder av platser, personer och händelser. Referensramarna både inskränks och utvidgas. Inskränkningen gäller det subjektivt direktupplevda, personliga och näraliggande; den primära sociala (när-)gruppens upplösning. Utvidgningen gäller de förmedlade bilderna, den massmedialt speglade och producerade yttre verkligheten. Sannolikt har den

¹ Malmberg 1980.

² Den existentialistiskt orienterade geografen Marwyn Samuels hävdar utifrån Martin Bubers ontologi, att själva det faktum att människan föds "tom och rumsligt distanserad" driver henne till att dels söka territoriell förankring, dels - och i motsats till detta - söka relationer för att eliminera distanseringen. Se Samuels 1978, s.33f.

³ Se t ex Tuan 1974 och 1977, Törnqvist 1981.

uppluckring av den sociala förankringen som hävdas av många sociologer både en orsak och en konsekvens i en förändrad territoriell förankring.

Hur skall man då empiriskt kunna studera dessa processer? Självfallet kan vi alltid fråga människor var de känner sig hemma och varför de gör det. Detta har jag också gjort, dock inte med någon större framgång, främst beroende på att många tolkar frågan som ett spørsmål om att 'känna igen sig', 'hitta' etc, och inte i den djupare existentiella meningen jag här söker.

Jag har därför valt en annan, mer indirekt metod: tolkning av minnesbilder från uppväxttiden, vilka jag antar produceras enligt vissa mekanismer och också påverkas av senare biografiskt skeende. Närmast skall jag utveckla det teoretiska perspektivet; precisera mekanismerna samt göra vissa tentativa antaganden om sambandet mellan individens minnesbilder från uppväxten och biografisk formering. Det som undersökningen framför allt kommer att behandla är frågan om upplösningen av den uppväxtrelaterade förankringen snarare än framväxten av den nya. Återigen blir det således kontinuitetsaspekten som ställs i centrum för min uppmärksamhet.

5.12.3 Att minnas uppväxttiden

När man som geograf intresserar sig för sådant som människors minne gör man det delvis som lekman. Det ligger därför nära till hands, att inhämta en del rön från dem som bedriver systematisk forskning kring sådana problem. Tyvärr är det dock så, att den moderna minnesforskningen, den psykologiska och medicinska, är av ungt datum och att man inte nått särskilt långt vad gäller teorier om minnets funktion.¹ Experiment och teoriensatser har koncentrerats till frågor om hur korttidsminnet fungerar. Det är, menar Nilsson, forskningsstrategiskt vettigare att bygga upp minnesteorin från grunden och att sedan, när tiden väl är mogen, söka appliceringar på en komplexare nivå.²

Det tycks således som om vi inte skulle vara särskilt mycket hjälpta av minnesforskningen då vi vill närma oss frågan om människors minnen från uppväxten. Några av de allmänaste och viktigaste rönen diskuteras i det följande, samtidigt som deras betydelse för min undersökning bedöms.

Minnesforskarna tycks idag vara överens om att i princip tre kvalitativt skilda typer av minne existerar.

¹ Se t ex Nilsson 1976, s.84.

² a.a., s.85.

1. Ultrakorttidsminnet - ett första filter för varseblivningen. Vi minns det som ligger allra närmast i tiden. Maximalt brukar man räkna med en varaktighet på 20 å 30 sekunder.
2. Korttidsminnet - ett andra filter för varseblivningen. Korttidslagringen bevarar minnen i upp till c:a 20 minuter. Vid exempelvis en trafikolycka kan korttidsminnet helt raderas ut, varför det inträffar, att personer inte minns vad som förevarit minuterna innan och efter olyckan. Forskarna är vidare ganska överens om att intensiteten i en upplevelse avgör huruvida information passerar från ultrakorttidsminnet till korttidsminnet och vidare till:
3. Långtidsminnet. De fast förankrade hågkomsterna. Mer eller mindre lättillgängliga för oss, men de finns inlagrade. Utrymmet tros vara obegränsat och minnesbilderna raderas inte ut, såvida vi inte drabbas av en allvarlig fysisk eller psykisk skada. Problemet med långtidsminnet gäller i hög grad möjligheten att dra ut information, att dra sig till minnes, att 'komma ihåg'.

Det jag nu främst är intresserad av är givetvis långtidsminnet. Vad minns vi från det förflutna och vad betyder minnen för oss? Ett par frågor anmäler sig vid sidan av dessa: Är det vi inte kommer ihåg oviktigt? Varför minns vi det vi minns? Inte någon av frågorna har entydiga svar, om de ens har några. Den första frågan jag ställde tillhör de mest diskuterade inom psykologin. Hos psykoanalytikerna, med Freud som huvudgestalt, är ju kategorin *det undermedvetna* central. Psykoanalytikerna fäster stor vikt vid denna aspekt, men för att här slippa ta ställning till begreppets psykologiska relevans, antar jag att om det undermedvetna existerar som en viktig del av personligheten utgör det en del av långtidsminnet. Även det förträngda tillhör minnet. Vad vi inte minns och som inte heller tillhör 'det undermedvetna' har säkert en underordnad betydelse för oss. Vad vi minns av det förflutna är en frågeställning jag senare får anledning att återkomma till, medan frågan om vad minnena betyder för oss svårligen kan ges annat än subjektiva svar, även om Karel Kosik insett Poulets storhet:

1700-talets stora upptäckt är minnets fenomen. Genom att minnas undslipper människan det momentana; hon undslipper den intighet som lurar mellan existensens ögonblick.¹

Frågan om varför vi minns det vi minns tycks vara lättare att ge ett något mer handfast svar på. Minnesmekanismerna i limbiska systemet är, menar Ingvar, nära förbundna med våra mest primära känsloreaktioner.² Man minns därför när man *känner* och man känner när man upplever

¹ Från Kosik 1978, s.139. Not där Kosik citerar Poulet 1950: *Etudes sur le temps humaine*, s.XXIX.

² Ingvar 1975, s.41.

något minnesvärt. Den tyske biologen och ekologen Frederic Vester har också försökt sammanfatta minnesforskningens viktigaste resultat. Han hävdar att *intensiteten* i en upplevelse är viktig för minneshållningen. För att minnas sådant vi inte upplever särskilt intensivt, t ex i samband med inläring av undervisningsstoff, krävs det därför upprepning - repetition. Vidare menar Vester, att antalet varseblivningskanaler också påverkar minneshållningen. Det är därför lättare att minnas en upplevelse som berör syn, hörsel, känsel, smak, lukt och rörelse, än en mer endimensionell upplevelse.¹

Av Ingvars och Vesters skrivningar förstår vi att å ena sidan är intensiteten och meningsfylldheten i upplevelsen viktig för vår förmåga att minnas den. Å andra sidan är upprepning, repetition, väsentlig.² Om vi översätter detta till det område som primärt intresserar mig: människans minne av uppväxttid och uppväxtplats - torde man kunna dra slutsatsen, att forskningen rörande minne, perception och kognitiv upplevelse väl stödjer det jag tror människor i allmänhet anser, nämligen att avgörande för vad vi minns av en person, en plats eller en händelse är

1. Hur intensivt vi berörs av den.
2. Hur ofta vi genomlever det aktuella skeendet eller vistas på den aktuella platsen.

Vidare lär oss minnesforskarna, att unga upplever saker intensivare och lär in snabbare än äldre.³

I en studie av de intervjuades minnesbilder av uppväxttiden skall jag undersöka vilken typ av minnen som är vanligast och mest levande. Är det minnesbilder av den sociala miljön - socio-kulturella minnen - eller är det de fysisk-materiella minnena som överväger? Det kan vara rimligt att antaga, att de fysisk-materiella minnena kanske snarare är frukten av repetition än stark upplevelse. Den fysisk-materiella omgivningen förändras inte särskilt snabbt, varför minnena hela tiden bekräftas och upplevelserna repeteras - så länge man bor kvar. Det är också rimligt att antaga, att de mellanmänskliga upplevelserna känns mer meningsfulla; de bör vanligtvis upplevas intensivare, vilket liksom repetitionen var vik-

¹ Vester 1976, s.86f.

² Repetitionens betydelse för förmågan att minnas har på senare tid ifrågasatts av flera minnesforskare (se t ex Nilsson 1976, s.176ff). Man pekar bl a på möjligheten att någon med repetitionen samvarierande faktor kan förklara mycket av den minnesförmåga som förklarats med hjälp av repetitionshypotesen. Det är således möjligt att repetitionens effekt på minnet endast är en empirisk regularitet, vars orsak måste sökas på ett djupare plan. För mina syften duger det bra om repetitionen empiriskt visat sig få konsekvenser för minneshållningen.

³ Ingvar 1975, s.43f.

tigt för vår förmåga att minnas. Vidare bör det vara svårare att återuppleva (repetera) *händelser*. Händelser och situationer är till sin karaktär flyktigare än såväl deras yttre, materiella, ramar, som deras sociala aktörer. I vardagslivet är nog ändå, trots detta, det mesta som sker av karaktären repetitivt, samtidigt som intensiteten i det vardagligt upplevda nästan definitionsmässigt är låg. Utan tvekan bör minnena av personligheter vara ganska levande, då de människor som lokalt utgjort ens närkontext deltar i det mesta som sker i ens närhet och då vi förmodade att de socio-kulturella upplevelserna hade en större intensitet.

Sammanfattar jag dessa resonemang, så menar jag alltså att det fysisk-materiella på en lämnad plats bör vara ganska lätt att minnas. De intrycken har ständigt repeterats. Personer som vi haft i vår närhet bör vidare vara lättare att minnas än händelser som inträffat. Händelser bevaras i minnet i olika grad beroende på hur intensivt de upplevs. Glada och lyckliga händelser minns vi inte bättre än negativa, mörka, händelser. Det viktiga är intensiteten i dem.¹

Flera minnesforskare hävdar *associationens* viktiga betydelse för förmågan att minnas.² Det innebär bl a att vi mycket bättre minns platsen vi vuxit upp på - och de händelser och personer som verkade där - om vi återser den (dem). Vi associerar bättre då vi är i rätt omgivning. Av detta följer också att vi aktiverar uppväxtminnen hos dem vi frågar *när vi frågar dem*. Det är inte någon nackdel, eftersom det är den medvetna, reflexiva, minnesupplevelsen jag menar är det intressantaste i sammanhanget.

Minnesbilder och association

Begreppet *associationsgrund*³ låter jag beteckna det man associerar *från*, medan *minnesobjektet* betecknar det man associerar *till*. Händelser, personer och platser som passerat revy i ens förflutna kan bevaras som minnesbilder i långtidsminnet. Vad av sådant vi för alltid glömt och vad vi i olika situationer kan minnas, beror på sådant som upplevelsernas intensitet, graden av upprepning och - som jag senare skall hävda - det biografiska skeendet därefter.

¹ Se t ex Alin 1972, s.97.

² För en kortfattad översikt, se Nilsson 1976, s.23ff.

³ Inom den psykologiska minnesforskningen tycks begreppet "retrieval cues" användas som beteckning på näraliggande företeelser. Termerna förefaller dock inte kunna ersätta varandra, varför jag valt termen associationsgrund.

De minnesbilder vi lagrar i långtidsminnet bevaras som 'helheter'. Helheten kan aktualiseras som minne utifrån olika associationsgrunder. Jag skall med hjälp av ett exempel försöka klargöra intensionen hos begreppen associationsgrund och helhet.

Vi föreställer oss en pojke, som tillsammans med sina lekkamrater spelar bandy på en frusen skogstjärn en vinter när han är i 8-9-årsåldern. Om vi endast betraktar *ett* sådant tillfälle, kan vi säga att den dagens bandyspel på skogstjärnen utgör en helhet av minnen. Händelsen: bandyspelet, personerna: lekkamraterna och platsen: skogstjärnen i vinterlandskapet, kan sägas konstituera minnesbildens element.

Betraktar vi denna pojke 30 år senare, dvs som vuxen man, kan vi förmoda att åtskilliga händelser, personer och platser passerat revy under årens lopp. Dock minns han allt emellanåt detta tillfälle på skogstjärnens is. Ibland är ingången till minnesbilderna en TV-match i bandy, ibland hans egens sons bandyspel ute på gården. Ibland är ingången möten med någon eller några av de personer som deltog i bandyspelet. Minnena aktualiseras i det senare fallet kanske som gemensamma hågkomster, som flera kan referera till. (Detta är inom parentes sagt mycket betydelsefullt för all mellanmänsklig kommunikation: att ha gemensamma minnen och erfarenheter att referera till. Så byggs en vi-känsla upp och så etableras grunder för social organisation.) Vidare kan ingången till minnesbilden vara åsynen av en frusen skogstjärn, vilken som helst, men kanske speciellt besök på den plats där händelsen utspelade sig.

Vi ser alltså att olika situationer kan leda in reflexionen mot samma helhet av minnen. Det som leder tankarna mot en minnesbild benämner jag alltså associationsgrund.

Associationsgrunden påverkar också *vad* i minnesbilden vi återkallar minnet av, själva fokus. Är associationsgrunden TV-matchen i bandy kanske vi bäst minns hur klubbarna som vi använde 'på den tiden' såg ut, hur hård bollen var, vilka målburar som användes etc. Men, i och för sig kan vi utifrån varje associationsgrund se också helheten, dock inte ofta och sällan i samma skarpa konturer. Vanligen bestämmer associationsgrunden vad i minnesbilden som blir aktualiserat och starkast belyst.

När jag i det följande skall diskutera människors minne av uppväxttid och uppväxtplats kommer det att ske just i den uppdelning av minnesbilden som jag gjorde ovan, nämligen i *platser, personer och händelser*. Vad exemplet också försökt visa, är att minnesbilden är en helhet och att den gjorda tre-delningen av internt relaterade element endast är en abstraktion, för att möjliggöra analys och ökad förståelse av människors relationer till svunnen materiell och social miljö. Jag strävar efter att förstå totaliteten genom att temporärt upplösa den, studera dess olika sidor, för att sedan åter sätta samman sidorna till en helhet som förhoppningsvis kan relateras till andra element i den biografiska existensen. Att det jag studerar är en helhet inses lätt, om man betänker vad händelser, personer och platser egentligen är. De återfinns inte på samma abstraktionsnivå.

Händelser sker oftast inom den kulturella sfären (bland människor; undantag finns förstås, t ex händelser av fysisk/geografisk natur som översvämningar, skogsbränder, broras och liknande företeelser) och de utspelar sig alltid i rummet: på platser. Alltså: händelser refererar oftast till personer som möts på platser.

Personer existerar alltid i det fysisk-geografiska (absoluta) rummet. Men våra minnen av personer blir ofta fristående från specifika platser och kontexter, tack vare att vi träffar samma person många gånger och i skilda situationer. Vi abstraherar så personen till en generell minnesbild av densamma, vi ser personen framför oss, vi känner personen. Antagligen är det så, att ju sämre vi känner någon, desto troligare att vi minns personen kontextuellt - i det sammanhanget vi träffat henne. Vi förknippar den mindre kända personen med en *särskild händelse* och en *särskild plats*.

Platser förknippas oftast med personer och händelser, precis som musik ibland kan göra. Jag har tidigare hävdat att ett visst territorium blir *plats först i människors medvetande*.¹ En viss plats blir därför till begrepp hos den enskilda personen, medan det territorium som betecknas med platsens namn existerar utanför varje mänskligt medvetande. Mängder av platser har givits namn, vars funktion är att skapa ordning i individens existens samt att etablera en form av intersubjektivitet i våra rumsliga referensramar. Av de tre aspekter jag urskilt i minnesbilderna är utan tvekan plats den kategori som har störst extension. Den kan 'stå för sig själv' på ett annat sätt än de övriga. På platser konvergerar all mänsklig aktivitet, alla strukturer och alla handlingar.

Traditionellt brukar man betrakta platser som ram för mänsklig aktivitet. Det är ett synsätt jag kan godtaga om och endast om vi med denna ram avser totaliteten av det landskap som finns där, de människor som lever där och alla de aktiviteter som format och formar platsen. Resultatet är ett artefakt-landskap fyllt med symbolisk mening.

Levnadshistorisk diskontinuitet och minnen från uppväxten

Att flytta är att byta plats. En längre flyttning innebär ett geografiskt kontinuitetsbrott i den meningen att det vardagliga livet skiftar geografisk ram. Min grundläggande hypotes är att denna geografiska diskontinuitet problematiserar den sociala kontinuiteten.

Relationen mellan socio-geografisk kontinuitet å den ena sidan och minnesbilder från uppväxttiden å den andra kan enligt min mening fruktbart integreras i en frågeställning: ger kontinuitetsbrott upphov till förändringar av minnesbilderna? Mitt svar är ja, och inför den empiriska belysningen skall jag närmast precisera mina påståenden om sambandets

¹ Andersson 1980, s.5.

natur.

1. *Stannarna* betonar i högre grad än flyttarna *minnen av personer* man levtt med och mött under uppväxten. Påståendet baseras på antagandet att stannarna har haft bättre möjligheter att kommunicera minnesbilderna med sin omgivning, dvs de har upplevt en *större social kontinuitet*.
2. De som *flyttat kort* tenderar analogt att i högre grad än långdistansflyttarna ange personminnen.
3. Sett till samtliga flyttare förväntar jag mig att finna en *större betoning av platsminnen* bland dem som bott en *längre tid på annan plats*, i förhållande till dem som nyligen lämnat uppväxtplatsen. Denna hypotes vilar på förmodandet, att tiden i detta sammanhang verkar socialt distanserande: ju längre bortovaro från uppväxtplatsen desto starkare torde den sociala kont-rasten mellan det nya och det gamla framstå. Den sociala miljön förändras och inte ens återbesök kan förhindra den distansering som blir en följd av detta. Däremot kan återbesöken bekräfta en större del av de fysisk-materiella minnesbilderna. Detta är möjligt om och endast om jag har rätt i antagandet, att platsers fysisk-materiella karaktär och detaljer uppvisar mindre genomgripande förändringar över tiden än den sociala miljön.

Som framgår vilar resonemanget på antagandet, att diskontinuitet verkar på *olika sätt på minnesbildernas grundläggande element*: platser, personer och händelser. Graden av kontinuitet, eller diskontinuitet, kommer däremot att starkt variera *från person till person*, bl a efter *specifik levnads-historia, fysisk-materiell och social konstans* (i den miljö man lämnat). Det jag empiriskt kan pröva är därför huruvida grundantagandet om diskontinuitetens betydelse får ett *tendensgenomslag* i materialet.

Empirisk belysning

Metodiskt vilar redovisningen på enkätundersökningen.¹ Det innebär att det bortfall som vidlåtit enkätundersökningen gäller för samtliga tabeller. Det inre bortfallet för just dessa frågor har dock i flertalet fall varit mycket lågt, vilket kan antyda att frågorna intresserat de svarande. Ett annat tecken på detta är att många lämnat egna kommentarer till frågorna - på plats anvisad för detta i formuläret. För att undvika att bortfallet i denna del av undersökningen anges på annat sätt än övriga data baserade på individundersökningen har jag följt det tidigare redovisningssättet, dvs jag anger hur många av de 120 individerna som ej lämnat ett svar på frå-

¹ De resultat som redovisas här finns på något undantag när publicerade och diskuterade i några artiklar och rapporter. Se t ex Andersson 1981, 1983, 1984.

gan. 'Basbortfallet' utgörs av de 34 personer (28%) vilka inte besvarat enkäten.

I ett tidigare avsnitt i detta kapitel berörde jag en del aspekter av vad vi skulle kunna kalla 'relationer till uppväxten'. Det gällde sådant som frågan om man ångrat flyttningen, om man vill flytta tillbaka och i vilken utsträckning man umgås med bekanta från uppväxttiden och gör återbesök. I detta avsnitt skall fyra andra retrospektiva frågor behandlas; i vilken utsträckning tänker man tillbaka på uppväxten; vad minns man; hur viktigt är det att återse uppväxtplatsen; kan man tänka sig att flytta tillbaka?

Att tänka tillbaka

Det visar sig, att flyttarna i högre utsträckning än stannarna anger att man mycket ofta tänker tillbaka på uppväxttiden. Som vi också kan se i tabell 29 tycks skillnaden kunna återföras på de skilda svarsprofiler som lång- respektive kortdistansflyttarna uppvisar; bland de förra uppger sig en av tre mycket ofta tänka tillbaka på uppväxttiden. En väl så intressant skillnad framträder mellan män och kvinnor, där få män meddelar att man mycket ofta tänker tillbaka på uppväxten. Även om skillnaden mellan mycket ofta och ganska ofta inte kan tas till intäkt för en betydelsefull distinktion måste skillnaderna i hela svarsprofilen ändå anses påvisa en klar tendens. Och alldeles oavsett om kvinnorna skall anses rapportera en större grad av faktiskt återblickande eller en mer ytlig attitydskillnad, tyder skillnaden mellan könen på att också de följande analyserna måste inkludera könsdimensionen.

TABELL 29 Tänker Ni någon gång tillbaka på uppväxttiden?

Kategori	Svar (andel i %)				Summa	(N)
	Mycket ofta	Ganska ofta	Ganska sällan	Nästan aldrig		
Flyttare	18	48	28	6	100	(50)
Långdistans	32	42	16	10	100	(19)
Kortdistans	10	52	35	3	100	(31)
Stannare	7	73	17	3	100	(30)
Män	3	55	35	8	100	(40)
Kvinnor	25	60	13	3	100	(40)
TOTALT	14	58	24	5	100	(80)
Bortfall 33%						(40)

Att minnas den fysisk-materiella miljön

Det är rimligt att antaga, att minnesbilden av olika delar av den fysisk-materiella miljön är olika tydlig. Även detta borde variera med grad av konstans (stabilitet) hos de olika elementen, samt med graden av repetition och känslomässig bindning (symbolvärden). I tabell 30 rapporteras svarsfördelningen för olika kategorier avseende *bostadens inredning, huset samt den nära omgivningen*.

Helhetsbilden är som framgår den, att de allra flesta mycket väl minns såväl bostadens inredning som huset och närmiljön. Dessa slag av minnen är alltså mycket levande för personerna, vilket också antyder uppväxtmiljöns betydelse; den är en grundläggande referenspunkt för senare erfarenheter, den präglar oss djupt och blir en slags måttstock efter vilken vi relaterar senare livsmiljöer. Det är i detta perspektiv vi också skall se det stora värde många lägger i att inneha de ärvda möblerna, pryd-nadsföremålen etc, som vittnar om härkomst och vertikal förankring.

Även om det är denna helhetsbild som först möter en, finns det ändå en viss tendens till skillnader mellan olika svarskategorier. Genomgående kan man säga, att större skillnader uppträder i jämförelse mellan lång-respektive kortdistansflyttare än mellan flyttare och stannare och män och kvinnor. En tentativ förklaring kan sökas just i kontinuitetsperspektivet; det är för dem som flyttat långt som *kontrasten* mellan gammalt och nytt, mellan uppväxtmiljö och nuvarande hemmiljö, framstår som tydligast. Flyttningen skulle i detta perspektiv leda till en större problematisering avseende kontinuiteten och detta kan leda till tätare reflexioner kring det förflutna, större behov av att kommunicera det och (åtminstone i minnet) bevara det svunna.

Betraktar vi därefter de svarsbilder som framträder för de olika minnes-objekten (bostadens inredning, huset, närmiljön) kan vi notera, att minnesbilderna förstärks något när vi går från det lilla, detaljerade inre mot det större och yttre. Även om skillnaderna härvidlag är små, kan de antyda återbesökens något selektiva effekt på olika delar av uppväxtminnens element: bostaden är utrymd eller har fått ny ägare, huset kan vara rivet, men det är mer sannolikt att den återbesökande flyttaren skall finna bostadens närmiljö i ett igenkännbart skick. I just dessa avseenden torde stannarnas möjligheter att återse uppväxtbostaden inte vara mycket bättre än vad som gäller för flyttarna.

Vad man minns bäst - platser, personer eller händelser?

En fråga av denna typ - vilka minnen från uppväxttiden som idag är mest levande - är, mot bakgrund av vad jag tidigare hävdat om minnesbilders helhetskaraktär, självfallet svår att besvara. Men, att döma av att samtliga som returnerat enkäten besvarat just denna fråga, har den dock inte saknat innebörd eller gripbarhet. Intresset för frågan manifesterar sig i ett stort antal kortare eller längre kommentarer kring specifika, starka minnen av uppväxten.

TABELL 30 Hur minns Ni följande delar av uppväxtmiljön?

Bostadens inredning

Kategori	Svar (andel i %)				Summa	(N)
	Mycket bra	Ganska bra	Ganska dåligt	Dåligt inte alls		
Flyttare	63	27	10	-	100	(51)
Långdistans	74	16	11	-	100	(19)
Kortdistans	56	34	9	-	100	(32)
Stannare	54	43	3	-	100	(35)
Män	66	32	2	-	100	(41)
Kvinnor	53	36	11	-	100	(45)
TOTALT	59	34	7	-	100	(86)
Bortfall 28 %						(34)

Huset

Flyttare	68	26	6	-	100	(50)
Långdistans	83	17	-	-	100	(18)
Kortdistans	59	31	9	-	100	(32)
Stannare	66	26	9	-	100	(35)
Män	73	22	5	-	100	(41)
Kvinnor	61	30	9	-	100	(44)
TOTALT	67	26	7	-	100	(85)
Bortfall 29 %						(35)

Omgivningen nära bostaden

Flyttare	84	16	-	-	100	(50)
Långdistans	95	5	-	-	100	(19)
Kortdistans	77	23	-	-	100	(31)
Stannare	69	25	6	-	100	(36)
Män	78	22	-	-	100	(41)
Kvinnor	78	18	4	-	100	(45)
TOTALT	78	20	2	-	100	(86)
Bortfall 28 %						(34)

De tydliga utslagen i den samlade svarsbilden, samt de markerade skillnader som framträder vid en jämförelse mellan olika kategorier, vill jag se som en indikation dels på att minnesbilder är sammansatta av dessa grundläggande element, som också kan separeras analytiskt, dels att dessa påverkas på skilda sätt av den tid och de skeenden som passerar.

Den samlade bild som framträder i tabell 31 är att *platsminnen* anges som mest levande av c:a hälften av de svarande; att *personminnen* anges av en tredjedel; att händelser anges av blott en knapp sjättedel av de svarande.

Flyttare betonar den fysiska miljön före personer och händelser, medan *stannarna* uppvisar det omvända förhållandet. *Stannarna* är därmed den enda svarskategorien, som inte redovisar en övervikt för platsminnen.

Vidare betonar *långdistansflyttarna* platsminnen mer än vad kortkortdistansflyttarna tycks göra. Störst skillnad (sett till kategorierna som observationsenhet) finns emellertid mellan dem som flyttat tidigt respektive sent i livet. *Tidiga flyttare* anger platsminnena i främsta rummet i betydligt högre utsträckning än de sena flyttarna.

Slutligen ser vi att *männen* betonar minnena av platsen mer än kvinnorna, som i stället bättre säger sig minnas personer.

Den slutsats jag vill dra, och som också ger ett stöd åt de formulerade hypoteserna, är att *ju sämre kontakter med ursprungsmiljön, ju större svår*

TABELL 31 Vilka minnen från uppväxttiden är mest levande för Er idag?

Svarskategori	Andel i % som bäst minns			Summa	(N)
	Plats	Personer	Händelser		
Flyttare	58	26	16	100	(51)
Långdistans	68	21	11	100	(19)
Kortdistans	53	29	18	100	(32)
Tidig flyttning	69	19	13	100	(30)
Sen flyttning	44	36	20	100	(21)
Stannare	41	44	15	100	(35)
Män	57	26	17	100	(41)
Kvinnor	45	41	14	100	(45)
TOTALT	51	33	16	100	(86)
Bortfall 28 %					(34)

righet att göra återbesök och att upprätthålla de sociala relationerna med personer knutna till uppväxtplatsen, desto mer tenderar man att betona de fysisk-materiella delarna av uppväxtmiljön. Skillnaderna mellan könen beror kanske framför allt på den faktiska skillnad som funnits i levnads-sätt och göromål under själva uppväxten, även om de sociala konsekven-serna av själva flyttningen drabbar män och kvinnor olika.

Den här formulerade slutsatsen, som nämnts redan tidigare framförd och diskuterad,¹ står väl i samklang med vad många skönlitterära författare beskrivit. Harald Runblom menar t ex, att en genomläsning av flera ut-vandrarromaner, bl a Rölvaags, Mobergs och Delblancs, stöder iakttagel-sen att kvinnor i högre utsträckning än män tänker tillbaka på uppväxt-tiden. Vidare:

Om Roger Anderssons resultat är generellt tillämpbara borde en svensk-amerikansk poet, novelist eller romanförfattare i första hand besjunga den svenska hemortens stenar, träd och naturformationer och i ringare grad lekkamraterna och ung-domsvännerna. Genomläsning av en lång rad verk från svensk-amerikanska författare ger vid handen att detta grundmönster stämmer.²

Återseendets betydelse

En flyttning upplevs vanligen mycket otillfredsställande om möjligheten till återbesök inte kan säkerställas. Återbesöket *stöder realismen*, dvs an-passningen av referensramarna till den faktiska situationen. Genom återbesöken ser man att tiden inte står stilla på den plats man lämnat, samtidigt som man aktiverar uppväxtminnen och bringas att betrakta li-vet som en kontinuerlig helhet trots förändringar. Självmedvetenheten och självförståelsen ökar och identitetsförändringen kan vändas i positiv riktning.

Men återbesöken är viktiga också på andra sätt; de har t ex med *reträtten* att göra. Den förändrade situation, som ett platsbyte alltid för med sig, upplevs som mindre hotfull om den uppfattas som konditionell, dvs om det är *möjligt* att flytta tillbaka.

I samband med migration påverkas möjligheten till ett utvecklat pers-pektivbyte,³ i det att detta förutsätter personkännedom - helt enkelt gemensamma minnen, kodifierade i symboler, språk och socialt beteende i stort. Också i detta sammanhang betyder återbesöket mycket då det inte bara kan utnyttjas för att kommunicera förmigrations-situationer och -relationer, utan också de nya erfarenheter personen gjort efter flyttning-

¹ För exempel, se Olsson 1978.

² Runblom 1985, s.139.

³ Se avsnitt 5.11.

en. Stannarna kan genom att sätta sig in i de flyttandes situation själva göra sig en föreställning om vad en eventuell flyttning kunde innebära. Flyttarna kan genom att sätta sig in i stannarnas situation göra sig en bild av utvecklingen på den gemensamma platsen och möjligen bedöma hur livet skulle gestaltat sig om man bott kvar och hur det skulle kunna bli om man flyttade åter.

De flyttare jag nu undersöker har inte flyttat tillbaka, men nästan alla har gjort återbesök. Stannarna har i flertalet fall bytt bostadsområde och i många fall bostadsort inom den egna födelseregionen. Frågan om återseende av uppväxtmiljön är således relevant för samtliga, såväl flyttare som stannare.

Med antagandet om stannarnas större socio-geografiska kontinuitet torde behovet av ett återseende av själva uppväxtplatsen upplevas som mindre angeläget än för flyttarna. Analogt torde behovet växa med flyttningsdistansen. Detta framträder också som en mycket klar tendens i svaren på frågan om hur viktigt återseendet är (se tabell 32).

TABELL 32 Tycker Ni att det är viktigt att då och då kunna återse den plats Ni vuxit upp på?

Svarskategori		Svar (andel i %)					
		Mycket viktigt	Ganska viktigt	Inte särskilt	Utan betydelse	Summa (N)	
Flyttare		31	37	25	7	100	(51)
Långdistans		53	37	11	-	100	(19)
Kortdistans		19	38	34	9	100	(32)
Stannare		19	25	50	6	100	(16)
Män		17	52	24	7	100	(29)
Kvinnor		34	21	40	5	100	(38)
Ålder:	16-30 år	89	11	-	-	100	(18)
	31-45	14	72	14	-	100	(14)
	46-65	16	32	40	12	100	(25)
	65-	20	50	30	-	100	(10)
TOTALT		28	33	31	6	100	(67)

Frågan har ej ställts till de 23 personer som ännu bor på uppväxtplatsen.
Bortfall 25%.

Svarsbilden för de bägge könen är lite mer komplicerad: å ena sidan betonas en ganska stor grupp kvinnor att det är mycket viktigt att återse uppväxtplatsen, å andra sidan anser en ännu större att det saknar betydelse. Resultatet låter sig därför inte på något enkelt sätt generaliseras. Den åldersmässiga variationen framträder desto tydligare. Särskilt de unga anser återseendet vara av mycket stor vikt, varefter intresset sjunker med åldern fram till pensionsåldern, då det ånyo växer.

Återflyttning?

Ju längre man flyttat, desto mindre ovilja mot att återflytta. Ju äldre, desto större ovilja mot att återflytta.

Dessa två iakttagelser på basis av tabell 33 torde knappast förvåna. För mig framstår också kvinnornas större ovilja mot återflyttning som helt konsistent med det mönster som framträtt i tidigare tabeller. Även om kvinnorna oftare flyttat som med-flyttare (till make) och trots att de oftare än männen tänker tillbaka på uppväxten och trots att fler kvinnor än män tycker det är mycket viktigt att återse uppväxtplatsen, visar kvinnorna större ovilja än männen mot en *återflyttning*.

Detta är konsistent om man gör tolkningen att kvinnornas medvetenhet om sociala relationer är större än männens och att de sociala relationerna kanske upplevs som viktigare av kvinnorna; när man väl funnit sig någorlunda tillrätta på en ny plats vill man inte flytta tillbaka till en plats där de sociala förutsättningarna ändå förändrats. En återflyttning för

TABELL 33 Kan inte tänka mig att flytta tillbaka

Svarskategori	Andel i % som ej kan tänka sig flytta tillbaka	(N)
Flyttare	52	(65)
Långdistans	35	(23)
Kortdistans	62	(42)
Stannare	24	(42)
Män	31	(55)
Kvinnor	52	(52)
Ålder: 16-30 år	9	(22)
31-45	37	(19)
45-65	48	(44)
66-	64	(22)
TOTALT	41	(107)
Bortfall 11 %		(13)

föräldrarna innebär också en *flyttning (ett uppbrott) för barnen*. Ytterligare en omständighet kan sökas i arbetsmarknadsvillkoren för män och kvinnor. Det urbana gynnar kvinnornas inträde på arbetsmarknaden och det rurala förhindrar det ofta - en konsekvens av geografisk arbetsdelning i allmänhet och den offentliga sektorns lokalisering i synnerhet.

Sammanlagt säger 41% av de svarande, att de inte kan tänka sig att flytta tillbaka. Detta betyder inte att resterande 59% skulle kunna tänka sig det. Totalt säger sig 29%, huvudsakligen stannare, bo så pass nära uppväxtplatsen att en återflyttning saknar mening. Härtill kommer att 5% inte kan flytta för att maken/makan inte kan tänka sig det. Återstår 25%, som efter uppfyllande av olika krav (bra arbete, bostad, bra service etc) kan överväga att flytta tillbaka.¹

5.12.4 Urbaniseringen, artefakterna och reifikationen

I detta avsnitt skall jag behandla en viktig men svårbesvarad och komplex fråga vad gäller urbaniseringens konsekvenser för människans socio-territoriella förankring. Bidrar urbanismen till reifiering av människans existens; till en regress i individens medvetande om människans och samhällets sociala karaktär, eller stärker den insikten i tillvarons socialitet? Abstraktionsnivån är hög, diskussionen tentativ och resonemanget provas ej empiriskt.

Begreppet *artefakt*² betecknar den mänskligt producerade fysiska världen: byggnader, vägar, föremål och materiella kulturformer i stort. Distinktionen kultur/natur kan diskuteras, men jag tolkar artefaktbegreppet i sin vida mening, inkluderande 'kulturlandskapet' i sin helhet. Artefakternas geografiska fördelning är mycket ojämn; från den massiva anhopningen i världsmetropolerna till de rurala miljöernas naturdominerade och framför allt naturanpassade framträdelseform.

Reifikation är ett begrepp för förtingligandet.³ Jag använder det i betydelsen att människan genom ett falskt eller otillräckligt medvetande inverterar 'den korrekta' bilden av sin relation till artefakterna. Det vill säga: istället för att betrakta artefakter som de mänskliga skapelser de (definitionsmissigt) är, kommer de att ses som naturgivna fenomen - opåverkbara, lagbundna former och strukturer som tränger sig på och styr människan.⁴

¹ Se Andersson 1984, s.143.

² Av latinets *ars* = konst och *facere* = göra.

³ Se t ex Berger & Luckmann 1979 (1966), Israel 1971, Lukacs 1968 (1923).

⁴ Berger & Luckmann 1979 (1966), s.106f.

Det är viktigt att understryka, att reifikation inte är (tillfälliga) misstag som begås av 'den bristfälligt utbildade folkliga massan'. Berger & Luckmann understryker motsatsen och hävdar att människan har en tendens att betrakta sin omgivning *icke-autentiskt*, så att det verkliga förhållandet mellan människan och hennes värld blir omkastat i medvetandet.¹

Nyckeln till en analys av problematiken torde vara *socialisationen*, att människan 'kastas in i en färdig värld', förutsatt att vi söker i den sociala och inte i den biologiska sfären. Tillägnandet av en icke-reifierad bild av tingen kräver kunskaper - medvetande - om deras *genes*, dvs kausal förståelse av ursprung, förändring, aktörer och sammanhang.

Icke-reifierad omgivningskunskap är en fråga om såväl djup som skala. Hemmet och närmiljön kan förstås på flera abstraktionsnivåer; vi kan lära oss 'hitta' - orientera oss, vi kan förstå hur huset är byggt och dess olika funktioner, men också varför det är byggt, varför det ligger där det ligger etc. Ett djupare sökande avtäcker ett komplext nät av allt svårare frågor. Kunskapsproblemet är dock än svårare om skalan förskjuts uppåt.

I detta perspektiv torde en icke-reifierad omgivningsuppfattning vara lättare att förvärva i mindre komplexa miljöer, där drivkrafter i förändringarna har en mer oförmedlad verkan.

Den rurala befolkningen är vanligen något mer stationär och möjligheten att direkt kommunicera lokalsamhällets historia och förändring är större på landsbygden än i åtminstone större städer. Artefakterna har oftast en mer naturgiven eller naturanpassad gestalt och deras funktion, konstruktion och konstruktör är ofta känd. Det är viktigt att notera, att den mindre komplexiteten i rurala miljöer har såväl kvalitativa som kvantitativa orsaker. Kvalitativt genom att produktion och kulturformer överhuvudtaget är mer homogena. Kvantitativt genom att mängden av artefakter och sociala relationer är mindre än vad som gäller i flertalet städer.

Reifikation och flyttningar

En flyttning från känd till okänd miljö kastar vanligen individen från social perspektivitet med differentierad verklighetsbild till en situation av odifferentierat medvetande om den nya miljön. Om individen bott länge på en plats ser hon dess förändring (artefakternas skapande och destruktion) och förstår och har sett dess agent - den arbetande människan. Efter en flyttning konfronteras individen med en enhetlig struktur av naturgivna och kulturella former. Den 'enhet' individen möter är färdig - existerande - och den förstås inte omedelbart som den differentierade historiska miljö den verkligen är. Som det nyfödda barnet kastas in i världen

¹ a.a., s.108.

och ser den mer eller mindre odifferentierad, kastas flyttaren från känt till okänt. Analogin med barnet är grov och kan leda tanken fel; till skillnad från barnet bär den vuxne migranten på *omvärldsuppfattning och en identitet*, vilket gör mötet med det nya både svårare och enklare. *Svårare* därför att den identitet och den kunskap man utvecklat i den förra miljön 'inte passar' med den nya omgivningen, med sin nya kontext. Denna fundamentala relation mellan identitet och omgivningsrelationer kan vid en flyttning ge den vuxne problem inte bara med att förstå sin omgivning utan också med sin personliga identitet. Medan barnet *förvärvar* sin identitet skall den vuxne *förändra* sin tidigare förvärvade. Den förvärvade strukturen försvårar införlivandet av nya element i personlighet och social identitet.

Den vuxne migranten har det *lättare* än barnet därför att hon har erfarenhet och allmän kommunikationskompetens (vid mellankulturell och mellannationell flyttning kan även denna kompetens vara nedsatt). Hon kan i flertalet fall utveckla omgivningsrelationer och omgivningskunskaper snabbare. Besvikelser och motgångar kan förnuftsmässigt analyseras. Vidare är den vuxnes autonomi större än barnets: hon kan på egen hand fatta beslut om att flytta tillbaka eller byta omgivning på annat sätt.

Artefakterna kan bara förstås såsom av människan skapade och i ett historiskt sammanhang. Det historiska sammanhanget tillägnar sig människan oftast konkret - genom att leva och till sina personliga minnen införliva omvärlden och dess förändring. Men denna subjektiva relation till det historiska skeendet är inte orelaterad eller oförmedlad till sin karaktär. Tvärtom kommuniceras händelser och minnen kontinuerligt och de *ideologiserar*, tolkas i relation till kollektiva kulturella mönster. Att förstå en ny omgivning på ett sätt som *harmonierar med omgivningen själv*, handlar därför om att *tillägna sig omgivningen*, att förstå den på dess egna premisser, att införliva kulturen. Resonemanget förutsätter inte en ståndpunkt av fullständig kulturrelativism, endast att en tolkning i ett visst kultur- och medvetandeperspektiv kan komma i konflikt med ett annat; frågan handlar inte om sant eller falskt, rätt eller fel.

Efter en tid på den nya platsen - hur lång avgörs av kulturell distans och specifik personhistoria och personlighet - återvinns ett större mått av icke-reifierat medvetande. Det sker genom att det historiska perspektivet stärks (levd tid på platsen) och nya artefakter frambringas i arbetsprocessen.

Flyttningar i urbaniseringsprocessen

Särskilt fruktbar kan denna ansats bli om vi fokuserar flyttningar i urbaniseringsprocessen. Som redan anförts torde de rural-urbana kontrasterna i artefaktlandskapet kunna hänföras till såväl skala som till komplexitet och differentiering. Medan förändringar som - mätt med individens måttstock - framstår som radikala i den småskaliga kontexten, tycks de ofta marginella och subtila i den storskaliga. Ett nytt hus i den lilla

byn kan innebära en kvalitativ förändring i bebyggelsebilden, något som mer sällan gäller i en stad. Och medan skaparen av det nya huset i den glesa artefaktmiljön oftast är känd av lokalbefolkningen gäller det motsatta i den täta och storskaliga miljön. Det senare innebär att människan som agent är tydligare i rurala miljöer därför att hon där är *personifierad*, medan den urbana miljöns agenter är avpersonifierade: den förra agenten framstår konkret, den senare abstrakt. Intrycket att 'något bara sker' (tillkommer lagbundet eller slumpvis) är starkare i den urbana miljön. Skalan och komplexiteten i miljön samt individuell erfarenhet - levd tid på platsen - är alltså faktorer som påverkar medvetandets modalitet. Detta är emellertid inte på långt när ett uttömmande resonemang, så torde tex social position, utbildning och yrke också påverka medvetandet. Skapare av artefakter torde ofta förstå de komplexa processer som formar dem bättre än de som passivt konsumerar dem eller bara möter dem som en del i ett större miljömässigt sammanhang.

Det hittills sagda talar snarast entydigt för ett bekräftande av det gjorda antagandet: att flyttningar bidrar till en regress i individens medvetande om människans och samhällets sociala karaktär. Det finns dock skäl att också ställa och teoretiskt diskutera antitesen.

Antites och syntes

Leder inte, kan man fråga sig, såväl den utökning av erfarenheterna som en flyttning ger, som konfrontationen med den rikare artefaktanhopningen i staden, till en förstärkt insikt i människans starka potential som skapare? Leder inte flyttningar till insikten att många tillsammans förstår mer än få i geografisk isolering? Påvisar inte den urbana ortens dynamik och expansion konkret för flyttaren, att staden är den bästa exponenten och det tydligaste uttrycket för människans sociala väsen? Kan det bli tydligare? Den ensamma jordbrukande familjen strävande mot daglig överlevnad i kontrast till lönearbetaren som länk i en oändlig social process, associerad i arbete, i boende, i föreningsliv etc?

Det finns, som jag visat, teoretiska motiv för att hävda att reifikationen ökar i samband med flyttningar. Konsekvenserna torde emellertid vara begränsade i tid och framför allt till själva flyttargenerationen. Argumenten moten förstärkt reifikation är också mycket starka och sannolikt mer långsiktigt giltiga. Urbaniseringen har stärkt den formella sociala associationen - lönearbetet, förenings- och organisationstillhörigheten - och den har åtminstone inte generellt minskat den informella associationen (även om turbulensen i olika former av mellanmänniskliga relationer ökat, något som inte utan vidare kan ses som en konsekvens av urbaniseringen).

Staden är i själva verket den fysiska formen för de högsta och mest sammansatta typerna av samhälleligt liv.¹

¹ Mumford 1972, s.478.

Sammanpackandet av lönearbetare i fabriker och kontor ger inte bara kapitalet bättre kontroll över produktions- och arbetsprocessen, det ökar också lönearbetarnas möjligheter att organisera sig. Sammanpackandet av hushåll i tätbebyggda boendemiljöer ökar inte bara markägarnas möjligheter att erhålla en högre jordreänta på marken, det stärker också de boendes möjligheter till social organisering. På samma motsägelsefulla sätt verkar reifikations- och avreifikationsprocesserna; flyttaren från land till stad lämnar den glesa artefaktmiljön för den täta, lämnar en relativt homogen social miljö för en relativt heterogen, lämnar den kända för den okända, lämnar det rurala och agrara för det urbana och industriella. Personhistoriskt verkar detta möjligen reifierande, samhällshistoriskt verkar detta sannolikt avreifierande.

De resultat jag har redovisat om tidens och den geografiska distansens effekter på flyttarnas minnen av uppväxttiden *kan tolkassom att relationen till uppväxten reifieras* - kvar står naturen och artefakterna medan 'det sociala' fördunklas. Orsaken skulle, som jag hävdade, vara att separationen och den socio-geografiska diskontinuiteten verkar i denna riktning. Analogt torde socialt utanförstående överhuvudtaget stärka reifikationstendenserna. Artefakterna 'uppvärderas' i medvetandet och ges - från smått till stort - en bristfällig social kontext. Huvudfrågan i ett individperspektiv är därför huruvida flyttningen skapar ett socialt 'utanförstående' eller om individen integreras i en social och samhällelig kontext? Sker integrationen torde knappast heller den fysiska miljön avskalkas sin sociala innebörd. Misslyckas integrationen - antingen på grund av att personen inte önskar den eller att personen stöts ut - torde reifikationen förstärkas.

Kapitel 6

URBANISERINGEN I ETT RELATIONELLT PERSPEKTIV - EN SAMMANFATTNING

För en kulturgeograf framstår de senaste hundra årens svenska urbanisering som en formidabel revolution. På blott fyra generationer - från den tid då min farfar föddes tills dess jag själv kan se tillvaron ur föräldrarnas aspekt - har ett annorlunda Sverige skapats.

Av den allmänna debatten får man ibland intrycket att samhällsförändringar sker långsamt och att de materiella strukturer är tröga och starkt blockerande. Huruvida fyra generationer skall betraktas som en kort eller en lång tidsrymd beror självklart på vars och ens historiska perspektiv. För individen är förstås det egna livet och dess olika faser - barn-dom, vuxentid, ålderdom - ett nog så långt planeringsperspektiv. För samhällsforskaren är dock studieobjektet inte bara individerna i samhället utan samhället självt. I perspektiv av samhällets biografi är fyra generationer en relativt kort tid och den identitetsförändring samhället genomgått under urbanismens epok framstår som genomgripande.

I ett regionalt perspektiv bor Sveriges folk idag ungefär där folk bott tidigare - de olika länens andel av befolkningen har till exempel inte förändrats särskilt mycket de senaste 100 åren. Inom regionerna har såväl bosättningsmönster som arbets- och socialt liv starkt förändrats. Att i detta perspektiv betona det konstanta - till exempel länsaggregatens befolkningsandelar - och därmed dölja det variabla - till exempel den inomregionala förskjutningen från land till stad - är att dåligt förstå rummets och den rumsliga organisationens betydelse för samhällsliv, kultur och arbete. Den socio-territoriella struktur som präglade 1800-talets Sverige, med församlingen (socknen) som centralt identifikationselement, har brutit samman och ersatts av urbana, funktionella system.

Jag betonar i avhandlingen vikten av att studera urbaniseringen i ett *relationellt perspektiv*. Jag fokuserar teoretiskt och empiriskt relationer mellan kapitalism, industrialism och urbanisering, mellan urbaniseringsprocessens geografiska grundkategorier (land och stad), mellan olika regioner i en nationell kontext, mellan individer i ett socio-territoriellt sammanhang.

Avhandlingen har dialogens karaktär - det har åtminstone varit min ambition. Jag har försökt att lyssna: till tidigare forskare och till individer i urbaniseringsprocessen. Jag har försökt att tala där jag uppfattat att jag haft något att säga: angående lönearbetets, produktionens och cirkulationens betydelse för urbaniseringen; angående regional geo-demografisk

gestaltning; angående individers levnadshistoriska beslut och erfarenheter.

Jag vill metodologiskt försvara växlingen mellan olika perspektiv. Urbaniseringen betraktas från tre 'hus', vart och ett innehållande flera 'rum' och 'fönster'.

I det *nationella huset* har husets herrar - företrädarna för ett kapitalistiskt organiserat näringsliv och de folkvalda politikerna - aktivt möblerat och ommöblerat rummen. Inspiration, påbud och restriktioner för denna aktivitet strömmar in genom det fönster som vetter mot yttervärlden - den internationella domänen. Från fönstret på den motsatta sidan, som vetter inåt mot region- respektive individhuset, är utsikten begränsad. Regionhuset är skönjbart och från och till ser man dess mångfacetterade skepnad, skiftande i form och nyans. Individhuset syns vanligen inte alls, även om rösterna från och till tränger fram de korta stunder man öppnar fönstret.

I *regionhuset*, rikt på variation och med herrar som avlöser varandra, känner man sig ömsom som statare under den nationella domänen, ömsom som fri bonde. Fönstret som vetter mot det nationella huset tvingas man ofta ha på vid gavel och det drar därför kallt. Från fönstret på den motsatta sidan ser man vanligen individhuset, där unga och gamla kilar in i och ut ur de små rummen. Rummen i regionhuset tycks skifta i användning över tiden, även om stabiliteten periodvis är påtaglig. I vissa av regionhusets rum brinner en brasa i en öppen spis, i andra rum falnar glöden och i åter andra rakar man ut askan från den utbrända veden. Men likt Fågel Fenix tror man på möjligheten att resa sig ur askan, ånyo tända elden och på nytt dra till sig gäster och uppmärksamhet.

När man närmar sig *individhuset* möts man av en kakafoni av röster. I individhuset sker reproduktionen av nya individer och där byggs deras identitet och förankring upp - rumsligt och socialt specifik - beroende av socialt och geografiskt ursprung, hemvist och individernas levnadshistoriska praxis.

Individhuset har många rum och fönster. Intresset och känslorna för de andra husen varierar; det nationella huset symboliserar ett gemensamt kulturarv, kodifierat i språk, lagar och lynne, men också makten med sin nära följeslagare vanmakten: det regionala huset symboliserar bl a grannskap och dialektal språkgemenskap, men också lokal makt och maktlöshet.

Det är en komplex territoriell struktur med skiftande arrondering, rumsutnyttjande och relationer, som framträder för betraktaren vid en blick över de tre husen. De sammanhang i vilka de tre husen byggts, byggs om och förändras till det yttre och till det inre är svåra att överblicka. En framkomlig om än mödosam väg kan vara att i tur och ordning besöka de tre husen och några av de många rummen. Det är denna väg jag valt.

Besöket i det nationella huset avrapporteras i kapitel 3. Jag betonar där de starka men fortsatt svårbedömda relationerna mellan kapitalismen, industrialismen och urbaniseringen i Sverige. Det fenomen som starkast förbinder de tre processerna är *lönearbetet*. Lönearbetet är förbundet med kapitalackumuleringen i privata händer, det utmärker fabrikssystemets och industrialismens organisation av arbetsprocesserna, det kännetecknar massan av urbaniseringens individuella, verkställande aktörer: flytarna från land till stad. Det är motivet för att bland de element som bär upp den svenska agglomerationsprocessen särskilt betona lönearbetet.

Kapitalismens samhälle är ett varusamhälle, där varor köps och säljs på marknader. Transaktionen mellan arbetsköpare och arbetstagare - utbytet av varan arbetskraft - tenderar att ske i agglomerativ form (lönearbetarna koncentreras geografiskt), eftersom arbetsköparens kontroll över utbytet förbättras och produktionen effektiviseras; förutsättningarna för arbetsdelning förbättras radikalt. Denna process föregår delvis den egentliga industrialiseringen, men slår igenom först med densamma genom introducerandet av fabrikssystemet och de mekaniska maskinerna.

Fabrikerna, med sina anhopningar av lönearbetare, verkar i sig tätortsbildande. Fabriker, infrastruktur och bostäder måste byggas och detta ger arbete i byggbranschen. Försörjningen av arbetare och borgare kräver mellanled mellan producenter och konsumenter och förmedlingssektorn expanderar.

Fabrikernas produkter, från infrastruktur (som järnvägar och elektriska generatorer och försörjningssystem) till konsumtionsvaror, gynnar ytterligare tätortstillväxten.

Kapitalackumuleringen ökar och med den förmögenhetsklyftorna, eftersom lönearbetarna frånhänt sig ägandet av produktionsmedlen och därmed också den fulla rätten till och kontrollen över arbetets resultat. Borgarklassen växer numerärt, liksom dess makt och inflytande på statens politik, kommunernas byggande och industrins investeringar. Borgarklassens säte är tätorterna, särskilt städerna.

Det går inte att diskutera drivkrafter till urbaniseringen utan att diskutera processens konsekvenser, ty det som från ena sidan fönstret är en konsekvens blir från den andra sidan en drivkraft. Det finns en uppenbar dynamik och interna, dialektiska relationer i den samhällsutveckling som givit oss det urbaniserade samhället: Produktivkrafter/produktionsätt, arbete/boende, land/stad, produktion/konsumtion, produktion/produkt, tillverkning/förmedling.

Jag vill hävda, att en analys av sambandet mellan den industriella kapitalismen och urbaniseringen måste studeras utifrån varornas dubbla väsen av att samtidigt existera som bruks- och bytesvärde. Detta gäller för varan arbetskraft och det gäller för andra varor. Jag påstår att en förståelse av *landsbygdens urbanisering*, tätortsbildningen, framför allt står att söka på *bruksvarusidan*; den materiella produktionens lokalisering, lönearbetarnas agglomerering, infrastrukturens gestaltning etc.

Förklaringen till städernas expansion, däri inräknad också expansionen av de centralorter som sedermera blev städer, måste utöver detta sökas inom *bytesvärdesfärens* organisation och gestaltning, samt i den politiskt styrda offentliga sektorns organisation och lokaliseringsfaktorer.

Besöket i det regionala huset avrapporteras i kapitel 4, i form av en historisk geo-demografisk studie av två rum: norra Västerbotten med Skellefteå stad som urban kärna och nordvästra Södermanland med Eskilstuna som regional motor och mottagare av inflyttade lönearbetare.

Industriekapitalismen, med dess förutsättning och uttryck lönearbetet, marknadsexpansionen och fabrikkssystemet, utvecklas geografiskt ojämnt och ger upphov till olika konsekvenser i skilda socio-geografiska miljöer. Den nationella utvecklingen är summan av divergent lokal utveckling vad gäller bosättningsmönster, näringssammansättning och social struktur.

Industrin var länge selektiv med avseende på geografisk lokalisering, avhängig som den var av råvaruresurser, energitillgång, arbetskraft, marknads- och transportläget samt kapitalförsörjning. I trakter där den förindustriella utvecklingen mot kapitalistiska egendomsförhållanden nått långt och t ex lett till proletarisering av jordbruksbefolkningen, som i nordvästra Södermanland, fanns goda betingelser för expansionen: en protoindustriell tradition (kapital, yrkeskvalifikationer, marknadsrelationer), samt ett överskott på fria lönearbetare, vilka lätt sögs in i den industriella produktionen.

Att 'det urbana' har betydelse för industriekapitalismens utveckling belyses på ett tydligt sätt av Eskilstunas utveckling. Staden hade en hantverkstradition, marknadsrelationer och etablerade kontakter med sitt omland när de industriella produktionsmetoderna introducerades under 1870-talet.

Urbaniseringen kom att ske i olika takt och omfattning. Det södra undersökningsområdet, betydligt mindre än det norra till arealen, präglades av agrar godsekonomi och urbana protoindustriella traditioner. Urbaniseringen startade tidigt - under 1800-talets sista decennier - med en stor inflyttning till Eskilstuna av f d lantarbetare. Urbaniseringens 'verkställande aktörer' (flyttarna) kom från storjordbrukens statarlängor och torp. Eskilstunas dominans var obestridd och redan på 1910-talet bor 50% av undersökningsområdets befolkning i staden. Det skulle dröja innan tätortsstrukturen i omlandet utbildades. Idag är 90% av befolkningen bosatta i tätorter, och 70% bor i Eskilstuna tätort.

I det norra undersökningsområdet hade inte den kapitalistiska och industriella expansionen sitt ursprung i en urban förindustriell tradition och produktion. Tvärtom var basen den utpräglad *rurala strukturen*: naturresurser som skog och malm, samt periferipräglad arbetskraft vars försörjning på de egna gårdarna måste kompletteras med säsongarbete inom skogsavverkning, flottning, sågverk och vägbyggnad. Urbaniseringen i det norra undersökningsområdet är därför framför allt en produkt av

1900-talets industriella utveckling och (senare) av den offentliga sektorns expansion.

Varken Eskilstuna eller Skellefteå kan ses som representativa exempel på de svenska städernas utveckling. Eskilstuna hade en ovanligt omfattande historisk tradition och Skellefteå en ovanligt blygsam inom hantverk och manufaktur vid industrialismens genombrott i Sverige. Ändå måste man minnas, att varje ort och varje region då som nu var unik men ändå en del av en nationell och internationell helhet. Statens syfte och målsättning var att integrera territoriet, och dess institutioner och lagstiftning syftade till att homogenisera de grundläggande förhållandena. Resursstrukturen, alltifrån natur till kultur, från skog och energi till social sammansättning och arbetskraftens kvalifikationer, från avsaknaden av tradition till förekomsten av tradition, kunde därför utnyttjas av företagssamheten på olika sätt. Den lokala variationen blev därför en variation på ett och samma tema: industrikapitalismens tillväxt.

Medan befolkning och industrisysselsättning växte långsammare i Eskilstuna än den genomsnittliga tillväxttakten för svenska städer under perioden 1910-1950, expanderade *handel och offentliga tjänster* snabbare. Expansionen i Skellefteå var i relativa tal dramatisk under samma period. Snabbast expanderar industrisysselsättningen, medan särskilt tillväxten inom den offentliga verksamheten inte förmår hålla samma takt. Det senare kan sannolikt skrivas på det faktum att staden saknade administrativ tradition inom den statliga verksamheten. Det är först med välfärdsstatens expansion efter det andra världskriget - inom undervisning, vård och omsorg - som den offentliga verksamheten i Skellefteå når paritetet med rikets nivå.

Efter 1950 minskar industrins betydelse för befolkningens sysselsättning i bägge städerna. År 1950 sysselsattes mer än hälften av Skellefteås arbetskraft och två tredjedelar av Eskilstunas inom industrin, medan andelen 1970 sjunkit till under 30% för Skellefteå och under 50% för Eskilstuna. Expansionen av offentliga tjänster var snabb och andelen sysselsatta 3-dubblades under perioden 1950-1970 - från 9% till 28% i Skellefteå och från 7% till 23% i Eskilstuna.

Besöket i det individuella huset avrapporteras i kapitel 5 i form av en levnadshistoriskt orienterad studie av 120 individer med socio-territoriell tillhörighet i de två regionala rum avhandlingen fokuserar. Av de 120 har 96 vuxit upp på landsbygden och 12 i vardera Skellefteå och Eskilstuna stad. Av de 96 har 72 lämnat landsbygden och flyttat till nämnda städer. Inalles arbetar jag med 7 sampel (4 grupper av stannare, samt 2 grupper av närflyttare och 1 fjärrflyttargrupp) och metodiskt växlar analysen mellan ett sökande efter likheter och olikheter mellan samplen och ett betonande av individuell variation inom samplen.

Ett drygt hundratal personers levnadshistorier låter sig inte utan vidare sammanfattas. I de biografier som presenteras finner vi dock, trots den individuella variationen, knappast något som ter sig irrationellt. Livet går ihop inom de ramar 'strukturen', 'samhället' och 'kulturen' sätter. Det är

inte många av de 120 personer jag intervjuat som känt sig sakna möjlighet att välja. Men personerna har, beroende av kontext och ibland tillfälligheter, inte valt likadant.

Uppväxt i glesbygd på landsbygd. Bosatt i Staden eller i en stad långt borta. Varför?

Svaret måste sökas i det teoretiska gränslandet mellan å ena sidan strukturella processer, som omformar geografisk arbetsdelning och social praxis efter specifika men föränderliga lokala förutsättningar, och å den andra sidan individernas levnadshistoria - formad i kontexter och innehållande såväl allmänmänniska som individspecifika drag.

Kapitalismens och industrialismens genombrott omformar den geografiska arbetsdelningen och resursutnyttjandet men de gör det diskontinuerligt i tid och rum och med utfall som i betydande utsträckning är resultat av plats- och regionspecifika historiskt skapade förutsättningar. Strukturerna skapas och skapar. Historien är alltid samtidigt både resultat och utgångspunkt.

Den mänskliga individen rymmer inom sig två tendenser som bl a påverkar flyttningsbeteende. Hon är *nyfiken*, strävar efter att införliva omvärlden med sig själv. Hon är *trygghetssökande*, konservativ; vill känna igen sig. Tendens att flytta, tendens att stanna. Människan vill känna igen sig men har inget emot förändringar. Tvärtom, utövandet av hennes skapande förmåga ger förändring; bejakande av förändring är därför bejakande av det skapande.

Skapande är emellertid förenat med ett inslag av destruktion och detta gäller såväl immateriellt skapande (av nya sociala relationer, idéer mm) som materiellt (främst former). Nyckelbegreppet - lösningen - är *kontinuitet*. Att skapa med överblick, att se och förstå förändringens innebörd; att förena det nya med det gamla, dvs att undvika kvalitativ destruktion.

Sökandet efter kontinuitet är ett livsprojekt. Individen strävar efter att se sitt liv som ett kontinuerligt varande, där tolkningar av det nya, ibland snabbt blivande, görs utifrån erfarenhet, sökande projektets mening och riktning.

I sina försök att inom sig balansera flyttaren och stannaren står individen under stark influens av såväl makro-strukturella processer som mikro-social kontext. De makro-strukturella processerna ger inte bara nya möjligheter, de ger också ramar och restriktioner för individens livsval. De kan uttömma existensmöjligheterna, drivande individen mot en tvingande flyttning, utmana hennes autonomi och förstöra kontinuiteten i livsprojektet.

Den mikro-sociala kontexten (familj, släkt, vänner) är basreferensen för individens identitet; den ger henne trygghet och påverkar starkt om flyttaren eller stannaren skall få övertaget. En svag social förankring ger därför större individuell autonomi, men det är en autonomi som nås på

bekostnad av trygghet, mening och en försvagad social identitet. En stark social förankring reducerar autonomin och fångslar individen i *kontextens projekt* - kollektivets.

Varför flyttade man? Flertalet fjärrflyttare hade helst velat undvika att flytta (om omständigheterna hade varit annorlunda). De makro-strukturella processerna uttömde delvis existensmöjligheterna och reducerade starkt individernas valmöjligheter. Valmöjligheterna bestämdes också i den mikrosociala kontexten, t ex inom familjen då den krympande systerfamiljens basen för den agrara ekonomin försvårade för särskilt de yngre syskonen att fortsätta föräldrarnas agrara livsprojekt.

En majoritet av de flyttande saknade också erfarenhet av eget arbete inom jord- och skogsbruk. Den regionala strukturomvandlingen resulterade inte bara i en krympande agrar sektor, den gav också en rural industrialisering och en tillväxt av privat och offentlig tjänsteproduktion. 'Det urbana' trängde in i den rurala miljön och två av tre flyttare hade före flyttningen arbetat inom icke-agrar verksamhet.

Den mikrosociala kontexten gav också positiva impulser för flyttning. Vänner och släktingar visade på alternativ och möjliggjorde i flera fall en flyttning med bevarande av betydelsefull social kontinuitet. Där denna kontinuitet saknades kunde den delvis upprätthållas genom återbesök, även om fjärrflyttarna därvidlag hade beskurna möjligheter.

Flertalet flyttare upplevde en stor förändring av social praxis efter flyttningen. Mycket tyder på att flyttningen tidsmässigt sammanföll med andra sociala förändringar (byte av arbete, civilstånd etc). Det är dock långtifrån självklart att det var flyttningen som *orsakade* dessa förändringar. Snarare möjliggjorde den dem; skapade förutsättningar, öppnade nya dörrar i livet och stängde gamla.

Förhållandevis få av flyttarna ångrar idag flyttningen. Uppbrottet upplevdes som olika radikalt av skilda personer. Den mest radikala omställningen ställdes fjärrflyttarna inför. Men även de har fått livet att gå ihop och deras sociala förankring är idag huvudsakligen lokaliserad till den nya orten.

Min kollega, språksociologen Mats Thelander, som arbetat med samma individer, har funnit att de av fjärrflyttarna som bott längst tid i Eskilstuna (ca 30 år) är *mindre* benägna att tala sörmländska än de som bott kortare tid (10-15 år). Mönstret ser lite generaliserat ut så, att under en första ganska lång tid (kanske 15 år) efter flyttningen införlivar flyttaren drag av den nya dialekten i sitt språk samtidigt som han eller hon behåller många drag av den gamla. Därefter *minskar användningen av såväl nord- som syddrag*, och riksdragen i språket växer. Fjärrflyttarna utvecklar efter flyttningen och under flera år framöver ett kompartmentaliserat beteende, där situationen sannolikt bestämmer om det gamla eller det nya skall vara normbestämmande. Efter många år på den nya orten vare sig integrerar eller substituerar personen sina två erfarenhetssfärer, utan lösningen är en lösning 'uppåt' - nedtonandet av regional identitet och stärkandet av det över-regionalt giltiga normsystemet.

Här anar vi urbaniseringens kanske största betydelse i makro-socialt avseende: homogenisering av socialt beteende; anpassning till någon form av övergripande normsystem. Inflyttningen till städerna stärkte därför kanske inte främst dessa städers specifika socio-kulturella position, utan snarare de nationella homogeniseringstendenserna. Varje tätort blir därför inte bara en centralort för sin omgivande landsbygd, utan också del i ett nationellt ortssystem som verkar i riktning mot en beteendemässig homogenisering.

Närflyttarnas förändring är genomgående mindre än fjärrflyttarnas, vilket kan ses som en fingervisning om den lokala rurala-urbana dikotomins upplösning på ett beteendeplan. Skillnader mellan regioner skulle därmed vara större än skillnader mellan det rurala och urbana inom varje region.

Jag närmar mig frågan om individers förankring på ett mycket indirekt sätt, genom betonandet av minnet som bärare av personhistorisk erfarenhet. Jag formulerar hypoteser som grundas på antagandet, att diskontinuitet i livet verkar på olika sätt på minnesbildernas grundläggande element: platser, personer och händelser. Graden av kontinuitet, eller diskontinuitet, varierar från person till person, bl a efter specifik levnadshistoria, fysisk-materiell och social konstans (i den miljö man lämnat). Hypoteserna, som får ett stöd i den empiriska analysen, lyder som följer.

Stannarna betonar i högre grad än flyttarna *minnen av personer* man levt med och mött under uppväxten. Stannarna har haft bättre möjligheter att kommunicera minnesbilderna med sin sociala omgivning, dvs de har upplevt en större social kontinuitet. De som *flyttat kort* tenderar analogt att i högre grad än långdistansflyttarna ange personminnen. Sett till samtliga flyttare finner jag en *större betoning av platsminnen* bland dem som bott *en längre tid på annan plats*, i förhållande till dem som nyligen lämnat uppväxtplatsen. Tiden verkar i detta sammanhang distansera: ju längre bortovaro från uppväxtplatsen desto större torde den sociala kontrasten mellan det nya och det gamla framstå. Den sociala miljön förändras och inte ens återbesök kan förhindra den distansering som blir en följd av detta. Däremot kan återbesöken oftast bekräfta en större del av de fysisk-materiella minnesbilderna.

En slutsats av förankringsstudien är därför, att ju sämre kontakter med ursprungsmiljön, ju större svårighet att göra återbesök och att upprätthålla de sociala relationerna med personer knutna till uppväxtplatsen, desto mer tenderar man att betona de fysisk-materiella delarna av uppväxtmiljön. Jag visar i det femte kapitlets slutavsnitt, att detta resultat *kantolkas* som ett stöd för tanken att urbaniseringen åtminstone kortsiktigt befrämjar reifikations-tendenserna i det mänskliga livet, dvs sociala processers socialitet framstår allt annat än tydligt och i stället ses artefakterna - de fysiska element människan skapar - som avskalade sin mänskliga bestämning. Jag vill dock också betona, att urbaniseringen i sin skepnad också rymmer den motsatta tendensen; att den bidrar till en långsiktigt verkande avreifiering av människans liv. Avgörande för ut-

fallet är inte 'det urbana' i sig, utan vad människor i social handling förmår att uträtta i frågor som rör integration och samhällsbygge.

Den fortsatta urbaniseringsforskningen kommer sannolikt att som hittills i huvudsak ansluta till de tre etablerade traditionerna: den demografiska, den strukturella och den beteendeorienterade. Även om enskilda forskare försökt och försöker att överbrygga skillnader i ansatser, perspektiv etc, kvarstår intrycket att traditionerna i praktisk forskning sällan förenas. En orsak är att respektive ansats i sig famnar över stora och komplexa frågor; en annan att traditionerna bärs av forskare från skilda vetenskapliga discipliner; en tredje att själva det förmodade 'kittet' - kausala relationer mellan verksamhetssystem, bosättningsmönster och socialt liv - varken är konstant tillstädes eller, där så är fallet, okomplicerat till sin natur.

Trots dessa forskningsmässiga problem är det, åtminstone för mig som kulturgeograf, viktigt att även fortsättningsvis sträva efter att utvidga förståelsen av varför och hur 'det geografiska' omstruktureras med avseende på verksamheter, boende och sociala relationer. I denna forskning måste det finnas en ständig referens till historiskt existerande individer, individer som inte abstraheras till 'funktionsbärare', stereotyper och handlingsoförmögna slavar under strukturellt bestämda villkor. Samtidigt kan aldrig samhället förstås om individens kollektiva handlande och medvetande - med sitt uttryck i företag, organisationer och institutioner - abstraheras bort. Ett komplext fenomen eller en komplex process måste analytiskt angripas just i sin komplexitet. Att förstå det urbana och det urbanas tillblivelse är därför att förstå om inte allt, så åtminstone en mycket stor och väsentlig del av samhällsvetenskapernas studieobjekt. Det är i sanning en utmaning och det är en utmaning som kräver forskarkollektivets ansträngningar.

SUMMARY

The focus of this thesis is on the last 120 years of Swedish urbanization. The aim of the study is to *contextualize* the urbanization process on different levels, theoretically and empirically. The book consists of six chapters.

Chapter one is an introduction to the study and it starts with a brief account of the biography of one person - a man who left the rural parts of northern Sweden and settled in Eskilstuna, an old industrial town in southern Sweden. This introduction sets the tune for the thesis. The purpose of the introduction is

1. to emphasize that human destinies can not be reduced to just statistical generalizations
2. to illustrate that the biography concept is a necessary and basic concept if we want to understand the individual actions of people,
3. to set the geographical and historical frames of reference for the study: One nation, two regions and 120 individuals ranging in age from 18 to 80.

In *chapter two* the point of departure is taken in a discussion of the concept of *levels of analysis*. (abstract-concrete, phenomenon-essence, theoretical-empirical, whole-part, micro-macro, structure-individual). Out of this discussion I arrive at a position where I classify the research traditions in studies of urbanization into three categories: *demographic, structural and behavioural*.

These traditions are not antagonistically in opposition to each other, but they differ substantially in terms of theoretical framework, foci and methods. My purpose is to search for connections between different approaches, definitions and levels without being eclectic. My critique of the demographic approach to the study of urbanization is not so much that I question its internal coherence but rather its limited concern with causes and consequences. I review and discuss these three traditions and, in greater detail, the rural-urban relation, and draw two major conclusions:

1. The distinction between rural and urban has more or less lost its importance for social science research on modern society. This is true theoretically but also empirically - due to the profound re-

duction in rural residency and agrarian work. The elimination of the geographical - nature-given - restrictions for production and consumption also promotes the homogeneization of culture and 'ways of living' throughout society. This does not imply, however, that a study of the Swedish urbanization should ignore or blur earlier existing differences between rural and urban.

2. Secondly I make an epistemologically trivial but important remark about empirically founded generalizations. I question the easily made conclusion that differences between rural and urban life are caused merely by the settlement pattern. If we want to understand the consequences and expressions of urbanization we have to transcend the demographic tradition and its quantitatively defined categories. We must ask to what extent structural and behavioural theories could explain the process of urbanization.

Chapter tree - 'Towards an understanding of the causes of swedish urbanization' - explore, theoretically and empirically, the connections between capitalism, industrialization and urbanization. My point of departure is taken in the concept of *wage labour*. The wage labour institution frees the worker from feudal restrictions and makes him a market exchange commodity. Wage labour is significant in three respects: it could explain private capital accumulation; it expands the market for consumer goods; it characterizes the vast majority of the actors involved in the process of urbanization: the rural-to-urban migrants.

The transactions between employers and employees - the exchange of labour power as a commodity - tends to have agglomerative expressions (the wage-earners are geographically concentrated). The employers thereby increase their control of the exchange (work), which leads to more effective accumulation. The prerequisites for division of labour are radically improved. This process partly predates the first period of more substantial industrialization but becomes a common feature by the introduction of the factory production system and the mechanical machines.

The factory, with its concentration of labour, in itself promotes agglomeration. Factories, dwellings and infrastructure have to be built, leading to an increase in construction work employment. Consumer goods for the reproduction of workers and bourgeoisie require a mediating link between producers and consumers which leads to an expansion of different distributive functions. Furthermore, the goods from the factories (infrastructure components like electric power systems and steel for railways, and consumer goods such as textiles, dwellings and food) directly and indirectly favour urbanization.

Capital accumulation increases and, as both a cause and a consequence, the uneven distribution of wealth is accentuated. The bourgeoisie increases numerically as does its social power and its influence on central state policy, local state construction activities, and industrial investment. The bourgeoisie is concentrated in urban places and especially in the cities.

One can not discuss the prime mainsprings of urbanization without discussing the consequences. There are obvious dynamic and internal dialectic relations in the development process that gives rise to urbanized society: forces of production/modes of production, work/residence, rural/urban, production/consumption, production/products, manufacture/distribution etc.

I suggest that an analysis of the connections between industrial capitalism and urbanization should take its point of departure in the insight that there are an inherent dual essence of commodities under capitalism: use value and exchange value. This is true for labour power and it is true for other commodities. I suggest that urbanization of the countryside, the emergence and growth of smaller built-up communities, by and large is founded on use-value production, e.g. the localization of material production, the agglomeration of labour power, the development and moulding of infrastructure. The growth of the cities, however, is very much dependent on exchange-value distribution and on governmental actions such as, for example, the organization of the public sector.

Chapter four - 'The course of urbanization: studies of two regions in a demographic perspective' - is of importance for my argumentation from two points of view.

1. It represents in itself an example of a principally demographic attempt to describe the course of urbanization in two historically very different Swedish regions.
2. In this chapter I try to bridge the gap between the structural macro-oriented analysis in chapter three and the behavioural micro-oriented analysis in chapter five. It provides an opportunity to link on the one hand the general (the nation) with the unique (regions and places), and on the other hand the regions and places with the people involved in the process of urbanization.

The two study regions are both decomposed into three subregions. (1) Urban, (2) Intermediate, (3) Rural. The course of urbanization is traced back to medieval times but is outlined in more detail from 1860 up to 1980.

In the northern region (the northern parts of the county of Västerbotten) the urbanization process is characterized by the following features.

1. The population of the urban center (Skellefteå) has risen from 347 inhabitants in 1860 to 24 800 in 1980.
2. In 1860 only one percent of the population of the northern region lived in Skellefteå. In 1980 this share had risen to approximately thirty percent.

3. The number of inhabitants of the intermediate subregion doubled in the same period while its rural population was substantially reduced.
4. The rural region was partly in a process of being colonized by new settlers up to the beginning of the 20th century. The development of small urban places within the subregion, and outmigration from the area, occurred simultaneously, especially after 1930. Since 1920 the rural subregion has lost one fourth of its inhabitants and a considerable number of the rest have moved to the smaller urban places within the area. Outmigration has primarily been directed towards the town of Skellefteå.

In the southern region (the north-western part of the county of Södermanland, 100 km west of Stockholm), the urbanization process has had a somewhat different character:

1. The point of departure was taken in an urban tradition (Eskilstuna) based on pre-industrial handicraft and manufactures.
2. The entire region was exposed quite early to the consequences of heavy urban industrialization.
3. The countryside has been depopulated, and to a great extent people who still live in the rural areas work outside agriculture.
4. In addition to the extensive expansion of the city of Eskilstuna - geographically and numerically - one can note a local urbanization even outside the main urban center, although the expansion in most cases depends upon the labour market of the city.

Both regions have experienced a profound change in the composition of economic activities, although this is not reflected in any distinct difference between the occupational pattern of rural and urban residents. The countryside to a great extent has been subsumed under non-agrarian, urban-directed activities.

The course of urbanization differed a great deal between the two regions. The southern region was characterized by an agrarian estate economy on the one hand, and by proto-industrial urban traditions on the other. Urbanization began early - 1860-1870 - and in 1910 about fifty percent of the population in the region lived in Eskilstuna. Today we find Eskilstuna somewhat in a state of depression - caused by reductions in the main industrial sector. Employment reductions and a growing tendency towards suburban living have resulted in a weakened position for the central city during the last ten years.

In the northern region we find the base for capitalistic and industrial expansion not in its urban or pre-industrial traditions but rather in the typically rural structure of the region. Resources like forests and minerals, as well as rural 'periphery-marked' labour, formed the base for the development and expansion of industrial production during the 20th century.

Neither Eskilstuna nor Skellefteå could be seen as representative examples of the development of the Swedish cities. Eskilstuna had an unusually great - and Skellefteå an unusually modest - tradition of pre-industrial production. Yet, one has to remember that every place and every region yesterday as well as today was (is) unique but still part and parcel of a national and international whole. The purpose and goal of the central state administration was to integrate the whole territory, and its institutions and legislation sought to homogenize the basic conditions. The structure of resources - from nature to culture, from forests and energy resources to social composition and labour power qualifications, from lack of tradition to abundance of tradition - could therefore be used in different ways by the capitalistic entrepreneurs. Local variations turned out to be variations on the same theme: the growth of industrial capitalism and of urbanization.

Chapter five - 'Individuals in the urbanization process -- a biographical perspective on rural to urban migration' - makes up a large part of the book. The research context underlying this chapter is a project carried out by a cross-disciplinary working group consisting of Swedish sociolinguists and myself.

The chapter is based on empirical data from interviews and questionnaires directed to 120 individuals, divided into seven samples: four groups of non-migrants, two groups of short-distance intraregional rural-to-urban migrants and one group of long-distance interregional rural-to-urban migrants. All these migrants are born, raised and settled in either of the two regions described above.

One hundred and twenty biographies can not easily be summarized. Every life turns out to be 'rational' within the context of 'the structure', 'the society' and 'the culture'.

Growing up in the countryside. Now living in 'The City' or in a city far away. Why?

The answer(s) to this question must be searched for in the theoretical borderland between on the one hand structural processes which reshapes the spatial division of labour and social praxis according to specific but changing local conditions, and on the other hand the life histories of the individual human beings - moulded in contexts and characterized by general-human as well as individual-specific features.

The breakthrough of capitalism and industrialism reshapes the spatial division of labour and the use of resources but with great discontinuities in time and space. The consequences are to a large extent the result of place-bound historically shaped (pre-)conditions. The structures mould and are moulded. History is always simultaneously the result and the point of departure.

The human individual has two basic characteristics which influence migration behaviour: he is *curious* (strives for internalization of the outside

world), and he searches for *a sense of security*. The human being wants to be able to recognize and identify with his environment but do not object to changes. On the contrary, while performing and realizing his creative ability he changes the world; accepting change is therefore to accept creation.

Creation is, however, connected with destruction and this coupling is valid for immaterial creation (of new social relations, ideas etc) as well as for material (this applies particularly to forms). The key concept - and also part of the solution of this existential trap - is *continuity*. To create without qualitative destruction you have to understand your present situation, predict and comprehend the essence of the changes and try to connect the new with the old.

In his attempts to balance the forces which encourage moving and staying, respectively, the individual is exposed to influences from, on the one hand, macro-structural processes and, on the other hand, micro-social context. The macro-structural processes provide new opportunities but also set frames and restrictions for individual choices and actions. They can exhaust employment opportunities, force the person to a constrained migration, challenge his personal autonomy and destroy the continuity of his life project.

The micro-social context (e.g. family, relatives, friends) makes up the basic frame of reference for a person's identity. This context provides him with security and strongly influences whether the mover or the stayer shall be in command. A weak anchoring in the social world gives the individual greater autonomy but at the expense of social security, meaning and a social identity. A strong anchoring reduces the autonomy and fetters the person in the project of his context: the social collective.

Why did they migrate? Most of the long-distance rural-to-urban migrants had wished to avoid migration (provided that the local circumstances and opportunities had been different). The macro-structural processes did partly exhaust the economic preconditions (job opportunities) and they substantially reduced the possibilities for making a choice. The alternatives were also determined by the micro-social context; in the stagnating and shrinking agrarian sector there was seldom a real possibility for others than the eldest son of the family to remain in, and continue, the agrarian life project of the ancestors.

A majority amongst the migrants also lacked experience of agricultural and forestry work. The regional transformation within the Swedish economy not only led to a reduced agrarian sector, it also brought about rural industrialization and an expansion in services. 'The urban' penetrated the rural environment and - as it turned out - two out of three migrants had been working outside the agrarian sector before migrating.

The micro-social context often provided the migrants with positive impulses to move. Friends and relatives demonstrated alternatives and often made it possible to preserve important elements of social continuity in

spite of migration. Continuity could also be maintained amongst some migrants by return visits, although less so for the long-distance migrants who had limited opportunities to make return visits.

A majority of the migrants had to face a radical change in social praxis. The empirical results indicate that the act of migration coincided with several major social changes (e.g. change of work or civil status). It is far from evident, though, that these changes were *caused by* the migration. The fact is that, if anything, the migration made them possible; established new conditions, opened new doors and shut others.

Today few of the migrants regret migrating. Breaking-up was perceived differently by different persons, but the overall picture is that the long-distance migrants were facing the most radical adjustment. But on the whole even those migrants nowadays feel a rather strong affinity with their new community and their new way of life.

Empirical results from the linguistic part of the project make it possible to put forward an important and interesting hypothesis regarding the macro-social consequences of urbanization: urbanization promotes homogeneization of social behaviour and favours individual adjustment to different kinds of national standards. In-migration to the cities did not therefore primarily strengthen the specific socio-cultural position of those cities; rather it strengthened the national tendencies towards homogeneization. Each urban site of course became a center for the surrounding countryside but foremost it became part and parcel of a national urban system promoting behavioural homogeneization.

I approach the question of individual anchoring in an indirect way, by stressing the *memory* as the primary biographical backbone. I formulate some hypotheses based on the assumption that social discontinuity affects the basic elements of memory (places, persons, events) in different ways. The degree of continuity, or discontinuity, varies to a large extent from one person to another due to specific biographical experiences, physico-material and social constancy in the area of origin. These hypotheses, which are supported by the empirical study, can be summarized as follows.

The non-migrants emphasize memories of persons in the environment where they were brought up to a larger extent than the migrants do. The non-migrants have had better opportunities to communicate their memories with people who share their background experiences, i.e. they have mostly experienced a greater social continuity.

Short-distance migrants tend analogically to emphasize memories of persons to a larger extent than the long-distance migrants do.

The overall picture is that migrants who have lived a longer period of time in the new place emphasize the physico-material memories far more than the migrants who have lived at the new place for a shorter period of time. In this context time promotes social distance. The social environ-

ment of the place of origin undergoes changes and not even return visits can eliminate the feeling of remoteness associated with a longer absence. But, and this I find important, return visits could confirm the memories of the more permanent physical elements and artifacts of the milieu.

One major conclusion of the anchoring study is therefore that *the poorer one's contacts with the place of origin turn out to be (the bigger the problems to pay return visits and to maintain social relations with people connected with this place), the more one tends to emphasize the psysico-material aspects and elements of the memories of the place of origin.*

It is possible, but certainly not self-evident, that this conclusion could be seen as supporting the idea that urbanization promotes reification, i.e. that the sociality of human life, processes and actions appears far from evident and that the artifacts lose their human connotations in the context of everyday experiences. It might be argued, however, that urbanization within itself also contains the reverse: a promotion - in the long run - of de-reification of the human existence. 'The urban' is not the crucial point in this matter, but rather what people in social actions can do to promote social integration and societal restructuring.

Chapter six is an attempt to summarize the thesis. My central argument is the emphasis upon relational perspectives, where foci, research design and methods must change with the object under study. Of course, Swedish urbanization can not be 'explained' once and for all, although I am convinced that threads from the three major traditions within the study of urbanization in some way must be combined in order to increase our knowledge of this process - not just the knowledge of *how* the process proceeds geographically, but also *why* and with what *consequences*.

I

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Ahlberg, G., 1953, Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i Sverige 1911-50, Stockholm.
- Ahlmann, H. W:son m fl, 1934, Stockholms inre differentiering, Stockholm.
- Ahnlund, N., 1945, Vid Skellefteå stads hundraårsfest, I: Västerbotten 1945, s.1-13, Umeå.
- Alberoni, F., 1982 (1979), Förälskelse och kärlek, Göteborg.
- Alberoni, F., 1984, Vänskap, Bokförlaget Korpen, Göteborg.
- Alin, L., 1972, Minnet - hur fungerar det?, Stockholm.
- Allardt, E., 1975, Att ha, att älska, att vara. Om välfärd i Norden, Lund.
- Améen, L., Davidsson, G., Erlandsson, U., 1970, Urbaniseringen av jordbruksfastigheter - en markanvändningsstudie i den stadsnära zonen, Urbaniseringsprocessen rapport nr 36, Inst. för Kulturgeografi och ekonomisk geografi vid Lunds universitet.
- Andersson, H., 1984, Den medeltida urbaniseringen - kronologiska och regionala perspektiv, Sammanfattning. Prel. version, Stockholm.
- Andersson, R., 1977, Urbanisering och befolkningsomflyttning - två regionstudier inför en språksociologisk undersökning, FUMS rapport nr 58, Uppsala.
- Andersson, R., 1978, En analys av rampopulationen för långdistansflyttarna inom projektet 'Urbaniseringen speglad i språket', FUMS Rapport nr 63, Uppsala.
- Andersson, R., 1979, Födelseortsfält och bosättningsmönster - en studie av norra Västerbotten och nordvästra Södermanland, FUMS Rapport nr 78, Uppsala.
- Andersson, R., 1980, Plats, identitet och förändring. Om att sätta identiteten på plats, FUMS Rapport nr 82, Uppsala.
- Andersson, R., 1981, Människans plats, I: Tvärsnitt 1981:3, Stockholm.
- Andersson, R., 1982, Urbaniseringen. En diskussion av nivåer, traditioner och nyare teoribildning, Forskningsrapport nr 73 från Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala.
- Andersson, R., 1983, Om social och territoriell förankring, I: Styrelsen för Uppsala högskoleregion Rapport nr 1 1983/84: Identitets- och invandrarforskning, Uppsala.
- Andersson, R., 1984, Flyttningar och sociala relationer. Urbana och rurala levnadshistorier i ett komparativt perspektiv, Forskningsrapport nr 87 från kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala.
- Andersson, R., 1984b, Om platsrelationer i samband med migration. En kort diskussion av exilmigranter, återbesökare och återvändare, Kulturgeografiska institutionen (stencil), Minisymposium 1984-11-16, Uppsala.

- Andersson, R., 1986, Likhhet, närhet och identitet i en svensk stad. Studier av social interaktion och kulturella konflikter, Stencil, Kulturgeografiska institutionen och Centrum för multietnisk forskning, Uppsala universitet, Uppsala.
- Andersson, R. & Thelander, M., 1987, Domestic migration, biography formation and linguistic change, Manus, Kommer i: Nordberg, B. (ed.), *The Sociolinguistics of Urbanisation. The Case of the Nordic Countries*, de Gruyter, Berlin.
- Andersson, R. & Öhman, J., 1985, Mot en territoriell ekonomi? I: *Geografiska regionstudier nr 15, Kulturgeografiska institutionen*, Uppsala universitet, Uppsala.
- Andersson-Brolin, L. m fl, 1977, Bostadsområdets sociala struktur. Gemensamma utgångspunkter, Meddelande/bulletin M77:7, Statens institut för byggnadsforskning, Gävle.
- Andrén, A., 1985, Den urbana scenen. Städer och samhällen i det medeltida Danmark, *Acta Archaeologica Lundensia, Serie i.8 Nr 13, Diss.*, Lund.
- Barth, F. (ed), 1969, *Ethnic Groups and Boundaries. The Organization of Culture Differences*, Bergen-Oslo.
- Berger, P.L. & Luckmann, T., 1979 (1966), *Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*, Stockholm.
- Bergman, B., 1974, Stadsbygget som politisk strategi. Henri Lefebvre och stadens befrielse, I: *Ord och Bild 1974:6*, Stockholm.
- Berry, B.J.L., 1962, Some relations of urbanization and basic patterns of economic development, I: Pitts, F.R.(ed), *Urban Systems and Economic Development: Papers and Proceedings of a Conference on Urban Systems Research in Underdeveloped and Advanced Economies*, Univ. of Oregon.
- Berry, B.J.L. & Pred, A., 1965, *Central Place Studies. A Bibliography of theory and applications*, Regional Science Research Institute, Bibliography Series No 1.
- Berry, B.J.L., 1973, *The Human Consequencies of Urbanisation*, London.
- Bhaskar, R., 1979, *The possibility of Naturalism*, Brighton.
- Bock, D., 1962, *Västerbotten. Eine wirtschaftsgeographische Monographie*, Hamburg.
- Bookchin, M., 1974, *The Limits of the City*, New York.
- Braudel, F., 1982 (1979), *Vardagslivets strukturer. Det möjligas gränser. Civilisationer och kapitalism 1400-1800*, band 1, Stockholm.
- Braverman, H., 1977, *Arbete och monopolkapital*, Stockholm.
- Brox, O., 1970, *Centralbyråkraterna och glesbygden. En sociologisk intensivstudie, Verdandidebatt nr 42*, Stockholm.
- Bäcklund, D., 1983, *Jordbruksomvandlingens andra sida. Norrlands inland under efterkrigstiden*, I: *Folk- og ressurser i Nord*, (red. Sandnes, J. m fl), Universitetet i Trondheim.
- Campbell, T., 1981, *Seven Theories of Human Society*, Oxford.
- Christaller, W., 1950, *Das Grundgerüst der räumlichen Ordnung in Europa*. *Frankfurter Geographische Hefte 1950:9*.
- Christaller, W., 1966 (1933), *Central Places in Southern Germany*, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Clark, C., 1945, *The Economic Functions of a City in Relation to its Size*, I: *Econometrica XIII*, s.97-98.

- Cooley, C.H., 1914, Social organization. A study of the larger mind, New York.
- Cosgrove, D., 1984, Social Formation and Symbolic Landscape, Croom Helm, London.
- Cuff, E.C. & Payne, G.C.F. (red), 1982, Samhällsvetenskapliga perspektiv, Göteborg.
- Dahlström, E., 1951, Trivsel i Söderort. Sociologisk undersökning i Hägerstensåsen och Hökmossen 1949-1950, Stockholm.
- Dahlström, E., 1957, Barnfamiljer i höghus och trevånings låghus i Vällingby, Statens nämnd för byggnadsforskning Rapport 38, Stockholm.
- Danermark, B., 1983, Klass, inkomst och boende. Om segregationen i några kommuner. Örebro Studies 1, Department of Sociology, Stockholm.
- Daun, Å., 1976a (1974), Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring, Stockholm.
- Daun, Å., 1976b, Strategi för gemenskap. Essäer om boendets och samvarons villkor, Stockholm.
- Daun, Å., 1980, Boende och livsform, Stockholm.
- Davis, K., 1971, Världsbefolkningens urbanisering, I: Lindberg, G., (red), Urbana processer. Studier i social ekologi, Lund.
- Davis, K. & Golden, H.H., 1954, Urbanization and the development of pre-industrial areas, I: Economic Development and Culture change, Vol 3 No 1.
- de la Haye, Y., 1979, Marx & Engels On the Means of Communication, IG/IMMRC, Bagnolet.
- de Vries, J., 1984, European Urbanization 1500-1800, Methuen, London.
- Dennis, R. & Clout, H., 1980, A Social Geography of England and Wales, Oxford.
- Elander, I., 1978, Det nödvändiga och det önskvärda. En studie av socialdemokratisk ideologi och regionalpolitik 1940-72, Arkiv avhandlingsserie 6, Stockholm.
- Enequist, G., 1947, Sveriges mindre tätorter, I: Ymer 1947:4, Stockholm.
- Enequist, G., 1950, En karta över Sveriges bebyggelsebild, I: Ymer 1950:3, Stockholm.
- Enequist, G., 1951, Vad är en tätort? I: Tätorter och omland, Lund.
- Erikson, E.H., 1981 (1968), Ungdomens identitetskriser, Stockholm.
- ERU-rapport 19, 1982, Offentlig sektor - en förstudie, Stockholm.
- Falk, T., 1976, Urban Sweden. Changes in the Distribution of Population - the 1960s in Focus, EFI, Stockholm.
- Fischer, C.S., 1972, Urbanism as a way of life: A Review and an Agenda, I: Sociological Methods and Research (1), s.187-242.
- Fischer, C.S., 1976, The Urban Experience, New York.
- Fishman, J.A. (ed), 1971, Advances in the Sociology of Language, Haag.
- Flemström, C. & Ronnby, A., 1972, Fallet Rosengård. En studie i svensk planerings- och bostadspolitik, Stockholm.
- Florence, P.S., 1953, The Logic of British and American Industry, London.
- Forsén, B., 1978, Kritik av rollteorin, Göteborg.
- Forsman, A., 1980, En teori om staten och de offentliga utgifterna, Uppsala Studies in Economic History no 22, Uppsala.

- Foster, C.D. & Richardson, R., 1973, Employment trends in London in the 1960s and their relevance to the future, I: Donnison, D.V. & Eversley, D.E.C. (eds), *Urban Problems, Patterns and Policies*, London.
- Foster, J., 1974, *Class Struggle and the Industrial Revolution. Early industrial capitalism in three English towns*, London.
- Fridholm, M., Isacson, M. & Magnusson, L., 1976, *Industrialismens rötter. Om förutsättningarna för den industriella revolutionen i Sverige*, Lund.
- Friedmann, J., 1973, *Urbanization, Planning and National Development*, London.
- Friedmann, J., 1979, *The Good Society*, London.
- Friedmann, J. & Weaver, C., 1979, *Territory and Function*, London.
- Frödin, J., 1946, *Staden som geografisk företeelse*, I: *Ymer* 1946:3, Stockholm.
- Frödin, J., 1948, *Några drag av modern svensk stadsutveckling*, I: *Ymer* 1948, Häfte 3.
- Fältkursrapport Geografiska institutionen i Uppsala 1987:1, Uppsala universitet.
- Gans, H.J., 1962, *Urbanism and suburbanism as ways of life: A reevaluation of definitions*, I: Rose, A-M (ed), *Human Behavior and Social Processes*, Boston.
- Gans, H.J., 1967, *The Lewittowners*, New York.
- Gans, H.J., 1971, *Planering och socialt liv*, I: Lindberg (red), *Urbana processer. Studie i social ekologi*, Lund.
- Gaunt, D., 1984, *Familj och hushåll i ett regionalt perspektiv sedan 1590-talet i Sverige*, I: *SOU* 1984:1.
- Gehl, I., 1971, *bo-miljø*. Statens byggeforskningsinstitut, SBI-rapport 71, Köpenhamn.
- Giddens, A., 1981, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, London.
- Godlund, S., 1961, *Urbaniseringen i Sverige*, Meddelanden från Göteborgs universitets Geografiska institution, Serie A, Särtryck ur *Saco-tidningen* 1961:6.
- Godlund, S., 1963, *Den svenska urbaniseringen. Strukturförändringarna inom näringslivet - välståndsutvecklingen*, I: *IVA: Meddelande* 139, Stockholm.
- Godlund, S., 1966, *Ekonomisk orientering* nr 4 1966, Stockholm.
- Goff, T.W., 1980, *Marx and Mead. Contributions to a Sociology of knowledge*, London.
- Gordon, H. & Molin, P. (red), 1972, 'Man bara anpassar sig helt enkelt'. En forskningsrapport om människor i Skärholmen, Stockholm.
- Gore, C., 1984, *Regions in Question. Space, development theory and regional policy*, Methuen, London.
- Gumperz, J.J., 1971, *Language in Social Groups*, Stanford.
- Gårdlund, T., 1942, *Industrialismens samhälle*, Stockholm.
- Gårdlund, T., 1947, *Svensk industrifinansiering*, Stockholm.
- Gärestad, P., 1985, *Industrialisering och beskattning i Sverige 1861-1914*, Stencil, akad.avh. ekon.hist. inst., Uppsala universitet.
- Hallvarsson, M., 1980, *Industrialismen 100 år. En skildring av Sveriges väg från u-land till industriland och välfärdssamhälle*, Stockholm.

- Haraldsson, K., 1987, Kontinuitet och förändring. Expansion, kris och förnyelse - exemplet sågverksindustrin i Gävleborgs län, Kommer i Forskn.rapp. från kulturgeografiska inst., Uppsala univ.
- Harloe, M., 1981, Notes on comparative urban research, I: Dear & Scott (eds), Urbanization and Urban Planning in Capitalist societies, London.
- Harvey, D., 1981 (1978), Den urbana processen under kapitalismen. En analysram, I: Häftet för kritiska studier 1981:2, Stockholm.
- Harvey, D., 1982, The Limits to Capital, Oxford.
- Harvey, D., 1985, The Urbanization of Capital. Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization, Basil Blackwell, Oxford.
- Hauser, P.M. & Schnore, L.F., 1965, The Study of Urbanization, New York.
- Heckscher, E., 1907, Till belysningen af järnvägarnas betydelse för Sveriges ekonomiska utveckling, Stockholm.
- Hedman, E., 1976a, Boende och sociala kontakter. Research Reports from the Department of Sociology, University of Umeå No 32, Umeå.
- Hedman, E., 1976b, Fysisk miljö och socialt liv. En inblick i hur samhället återspeglar sig i ett bostadsområde i Umeå, Stockholm.
- Hellberg, K., 1937, Järnets och smedernas Eskilstuna. Första delen, Eskilstuna.
- Hellberg, K., 1938, Järnets och smedernas Eskilstuna. Andra delen, Eskilstuna.
- Hellspong, M. & Löfgren, O., 1976, Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid, Lund.
- Hilton, R., 1978, The Transition from Feudalism to Capitalism, London.
- Hjulström, F., 1940, Sveriges elektrifiering. En ekonomisk-geografisk studie över den elektriska energiförsörjningens utveckling, Geographica nr 8, Uppsala.
- Holland, S., 1976, Capital versus the Regions, London.
- Holm, E. & Öberg, S., 1984, Hushållsförändringar som förklaring till flyttningar, I: SOU 1984:1.
- Holter, H. m fl, 1978 (1975), Familjen i klasssamhället, Stockholm.
- Holton, R.J., 1986, Cities, Capitalism and Civilization, Allen & Unwin, London.
- Hoppe, G. & Langton, J., 1979, Countryside and Town in industrialisation, Kulturgeografiskt seminarium nr 7 1979, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm.
- Hoselitz, B.F., 1953, The role of cities in the economic growth of underdeveloped countries, I: Journal of political economy, Vol.61.
- Hottes, R., 1983, Walter Christaller, I: Annals of the Association of American Geographers 73(1), s.51-54.
- Hägerstrand, T., 1970, Urbaniseringen, Lund.
- Hägerstrand, T., 1971, Urbaniseringen i globalt perspektiv, Rapport från SIDA 1971:8, Stockholm.
- Hägerstrand, T., 1972, Tätortsgrupper som regionsamhällen - tillgången till förvärvsarbete och tjänster utanför de större städerna, I: Regioner att leva i, en rapport från ERU, Stockholm.
- Ingvar, D.H., 1975, Att minnas. Aspekter på minne och glömska, Stockholm.

- Insulander, E., 1975, Barnen och betongen. En rapport om barns villkor i en svensk förort, Stockholm.
- Isacson, M. & Magnusson, L., 1983, Vägen till fabrikerna, Stockholm.
- Isard, W., 1965, Location and Space-Economy, Cambridge Mass.
- Israel, J., 1971, Alienation. Från Marx till modern sociologi. En makrosociologisk studie (2:a omarbetade upplagan), Stockholm.
- Israel, J., 1979, Om relationistisk socialpsykologi, Göteborg.
- Israel, J., 1980, Språkets dialektik och dialektikens språk, Stockholm.
- Jaakkola, M. & Karisto, A., 1976, Friendship networks in the Scandinavian countries, Research Group for Comparative Sociology, No 11, University of Helsinki.
- Jakobs, J., 1984, Cities and the wealth of nations, Penguin books, New York.
- Jakobsson, A., 1969, Omflyttningar i Sverige 1950-1960. Komparativa studier av migrationsfält, flyttningsavstånd och mobilitet, Monografiserie 5 i anslutning till Folk- och bostadsräkningen 1965 utgiven av SCB och Bostadsstyrelsen, Stockholm.
- Jensen, I.J. & Vestergaard, F., 1979, Praxis och tröghet. Om Sartres bidrag till en samhällsförståelse, Göteborg.
- Johansson, S., 1970, Om levnadsnivåundersökningen, Stockholm.
- Johnston, R.J., 1983, Philosophy and Human Geography. An Introduction to Contemporary Approaches, London.
- Kain, J., 1968, The distribution and movement of jobs and industry, I: Wilson, J. (ed), The metropolitan Enigma, Cambridge.
- Koestler, A., 1981, Janus. En sammanfattning, Göteborg.
- Korpi, W., 1978, Arbetarklassen i välfärdskapitalismen, Kristianstad.
- Kosk, K., 1978 (1963), Det konkretas dialektik, Göteborg.
- Kriedte, P., Medick, H. & Schlumbohm, J., 1977, Industrialisierung vor der Industrialisierung, Göttingen.
- Kungl. Arbetsmarknadsstyrelsen, 1958, Befolkning och näringsliv, Stockholm.
- Kuuse, J., 1970, Från redskap till maskiner. Mekaniseringsspridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860-1910, Meddelanden från ekon.hist. inst. vid Göteborgs univ., nr 20, Göteborg.
- Labov, W., 1978 (1972), Sociolinguistic Patterns, Oxford.
- Lacoste, Y., 1971 (1966), Ibn Khaldoun - en essä om fattigdomens uppkomst, Stockholm.
- Lampard, E.E., 1954, Urbanization and Economic Growth: A Report to the Committee on Research in Economic History, New York.
- Lampard, E.E., 1955, The History of Cities in the Economically Advanced Areas, I: Economic development and cultural change 3, s.81-102.
- Lampard, E.E., 1965, Historical Aspects of Urbanization, I: Hauser & Schnore (eds), The Study of Urbanization, New York.
- Lewan, N., 1969, Hidden urbanization in Sweden, I: Tijdschrift voor Economische en Sociale Geographie 1969:3.
- Lewan, N., 1978, Urbaniseringen - utvecklingsdrag, konsekvenser, åtgärder, Stockholm.
- Lewis, O., 1965, Further observations on the folk-urban continuum and urbanization, I: Hauser & Schnore, The Study of Urbanization, New York.
- Lichtenberg, R.M., 1960, One-Tenth of a Nation, Cambridge Mass.

- Liljeström, R., 1978, Uppväxtvillkor. Samspelet mellan vuxna och barn i ett föränderligt samhälle, Stockholm.
- Liljeström, R. & Dahlström, E., 1981, Arbetarkvinnor i hem-, arbets- och samhällsliv, Stockholm.
- Lindahl, E., Dahlgren, E. & Kock, K., 1937, National Income of Sweden 1861-1930, Part two, Stockholm Economic Studies no 56, London.
- Lindberg, G. (red), 1971, Urbana processer. Studier i social ekologi, Lund.
- Lojkine, J., 1976, Contributions to a Marxist theory of capitalist urbanization, I: Pickvance, C.G. (ed), Urban Sociology: Critical Essays, London.
- Lukács, G., 1968 (1923), Historia och klassmedvetande, Lund.
- Lundahl, A., 1971, Fritid och rekreation. Låginkomstutredningen. Utkast till kap. 11 i betänkande om svenska folkets levnadsförhållanden, Stockholm.
- Lundmark, M. & Malmberg, A., 1985a, Ensidiga industrikommuner, ERU-rapport 43, Stockholm.
- Lundmark, M. & Malmberg, A., 1985b, Företags- och branschensidighet i orter och kommuner, I: Geografiska regionstudier nr 15, Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala.
- Lysgaard, S., 1967, Arbeiderkollektivet, Oslo.
- Lösch, A., 1938, The Nature of Economic Regions, I: Southern Economic Journal, Vol.5, No 1, s.71-78.
- Lösch, A., 1954 (1940), The Economics of Location, New Haven.
- Malmberg, T., 1980, Human Territoriality, Lund.
- Mann, P., 1965, An Approach to Urban Sociology, London.
- Martinius, S., 1970, Agrar kapitalbildning och finansiering 1833-1892, Meddelanden från ekon.hist. inst. vid Göteborgs universitet nr 17, Göteborg.
- Marx, K., 1974 (1867), Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Första boken. Kapitalets produktionsprocess (3:e upplagan), Lund.
- Marx i ett band, 1976, Stockholm.
- Marx, K. & Engels, F., 1976 (1848), Det kommunistiska partiets manifest, I: Marx i ett band, Stockholm.
- Maskell, P., 1982, Industriens regionale omlokalisering 1970-1980. Omfang, årsaker, konsekvenser, TTR, Handelshögskolan, Köpenhamn.
- Massey, D., 1977, Towards a critique of industrial Location Theory, I: Peet, R. (ed), Radical Geography, London.
- Massey, D., 1979, A Critical Evaluation of Industrial-Location Theory, I: Hamilton, F.E. & Linge, G.J.R. (eds), Spatial analysis, industry and the industrial environment, Vol 1 Industrial Systems, Chichester.
- Massey, D., 1984, Spatial Divisions of Labour. Social Structures and the Geography of Production, MacMillan, London.
- Massey, D. & Allen, J., 1984, Geography matters! Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- Mead, G.H., 1962 (1934), Mind, Self & Society from the Standpoint of a Social Behaviorist, Chicago.
- Meier, R.L., 1962, A Communications Theory of Urban growth, Boston.
- Meltzer, B.N., Petras, J.W. & Reynolds, L.T., 1980, Symbolic Interactionism. Genesis, varieties and criticism, Boston.
- Mingione, E., 1981, Social Conflict and the City, Oxford.
- Montgomery, A., 1947, Industrialismens genombrott i Sverige, Stockholm.
- Mumford, L., 1972 (1938), Stadskultur, Stockholm.

- Myklebost, H., 1959, Norges tettbygde steder 1875-1950, Oslo.
- Nelson, H., 1947, Industrialisering och landsbygdsbildning, Svensk Geografisk Årsbok.
- Nilsson, F., 1970, Emigration från Stockholm till Nordamerika 1880-1893. En studie i urban utvandring, Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 31, Stockholm.
- Nilsson, L-G., 1976, Människans minne. Inkodning, lagring och framplockning av information, Stockholm.
- Olsson, S-O., 1984, Elektrifieringen ur avnämarsynpunkt. Användningsområden och distributionssystem, I: När elektriciteten kom, Tekniska Museets årsbok 1984, Daedalus, Stockholm.
- Olsson, G., 1978, Identitet och förändring eller om hemlängtan som ontologiska transformationer, I: Regional identitet och förändring i den regionala samverkans samhälle, Acta Upsaliensis Symposia, UUAQ 11, Uppsala.
- Olsson, G., 1980, Birds in Egg/Eggs in Bird, London.
- Ottomeyer, K., 1978, Människan under kapitalismen, Göteborg.
- Pahl, R.E., 1970, Whose City?, London.
- Pahl, R.E., 1977, Stratification, the relation between states and urban and regional development, I: International Journal of Urban and Regional Research 1, s.6-18.
- Park, R.E., 1916, The City: Suggestions for investigation of human behavior in the urban environment, I: Sennet, R. (ed), Classic Essays on the Culture of Cities, New York.
- Piaget, J., 1971, Structuralism, London.
- Pickvance, C.G., 1985, Comparative urban analysis and assumptions about causality. Paper for Fifth Urban Change and Conflict Conference, Univ. of Sussex (april).
- Pollard, S., 1981, Peaceful conquest. The Industrialization of Europe 1760-1970, Oxford.
- Postan, M.M., 1950, Some economic evidence of declining population in the late Middle Ages, I: Economic History Review, No.2, s.221-246.
- Pred, A., 1966, The spatial Dynamics of U.S. Urban-Industrial Growth, 1800-1914: Interpretive and Theoretical Essays, Cambridge Mass.
- Pred, A., 1986, Place, Practice and Structure. Social and Spatial Transformation in Southern Sweden: 1750-1850, Polity Press, Cambridge.
- Pride, J.B. & Holmes, J. (eds), 1972, Sociolinguistics, Harmondsworth.
- Ratzel, F., 1891, Antropogeographie, Teil 2, Die geographische Verbreitung des Menschen, Stuttgart.
- Runblom, H., 1985, Emigranten och fosterlandet. Svensk-amerikanernas bild av Sverige, I: Att vara svensk, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferenser 13, s.131-147, Stockholm.
- Sack, R.D., 1980, Conceptions of Space in Social Thought, London.
- Samuels, M.S., 1978, Existentialism and Human Geography, I: Ley, D. & Samuels, M.S. (eds), Humanistic Geography, London.
- Sartre, J-P., 1983 (1943), Varat och Intet, Göteborg.
- Sayer, A., 1984, Method in Social Science. A realist approach, Hutchinson Univ. Library, London.
- Schnell, I., 1939, Eskilstuna. En svensk industristad med anor, Eskilstuna fabriksförening, Eskilstuna.

- Shibutani, T., 1955, Reference Groups as Perspectives, *The American Journal of Sociology* Vol.60 No.6.
- Simmel, G., 1981 (1905), *Storstäderna och det andliga livet*, I: *Hur är samhället möjligt?*, Göteborg.
- Sjoberg, G., 1965, *Theory and Research in Urban Sociology*, I: Hauser & Schnore (eds), *The Study of Urbanization*, New York.
- Smith, T.L., 1951, *The Urban and Rural Worlds*, I: Smith & McMahan, *The Sociology of Urban Life*, New York.
- Sorokin, P. & Zimmerman, C.C., 1929, *Principles of Rural-Urban Sociology*, New York.
- SOS Folkräkningar:
 1910, del III.
 1950, del IV.
 Folk- och bostadsräkningen:
 1970, del 5 och 8.
 1975, del 3:2 och 7:1.
 1980, del 2:3, 3 och 6:2.
- Statistiska Centralbyrån, 1977, *Yrkesklassifikationsschema*, Stockholm.
- Statistiska Centralbyrån, 1985, *Offentliga sektorn. Utveckling och nuläge*, Stockholm.
- Statistisk tidskrift 1903, nr 2, Stockholm.
- Steinnes, D.N., 1982, Do 'People Follow Jobs' or do 'Jobs Follow People'? A Causality Issue in Urban Economics, I: *Urban Studies* 1982, 19:2, s.187-192.
- Storper, M. & Walker, R., 1983, The theory of labor and the theory of location, I: *International Journal of Urban and Regional Research* 7, s.1-43.
- Storper, M. & Walker, R., 1984, The spatial division of labor: Labor and the location of industries, I: Sawers, L. & Tabb, W., *Sunbelt/Snowbelt*, New York.
- Ståhlberg, H., 1962, Mental urbanisering, I: *Plan* 1962:6, Stockholm.
- Sundbärg, G., 1912, *Allmänna ekonomiska data rörande Sverige. Översikter och jämförelser*, Emigrationsutredningen, bilaga XIII, Stockholm.
- Sundbärg, G., 1913, *Statistisk historik över Sverige sedan 1750*, Emigrationsutredningen, Stockholm.
- Sundström, G., 1980, *Omsorg oss emellan - omsorg i informella relationer förr, nu och i framtiden*, Stockholm.
- Swedner, H., 1960, *Ecological differentiation of habits and attitudes*, Lund Studies in Sociology, Lund.
- Sweezy, P.M., 1950, The transition from feudalism to Capitalism, I: *Science and Society*, vol.14:2, s.134-157.
- Szelenyi, I., 1983, *Urban Inequalities under State Socialism*, Oxford.
- Söderfeldt, B., *Teori och verklighet. Synpunkter på vetenskapsteori och samhällsteori*, Avdelningen för vetenskapsteori, Göteborgs universitet, Rapport nr 78, Göteborg.
- Söderman, I., 1970, *Det svenska jordbruket i ekonomisk-geografisk belysning*, Uppsala.
- Sörlin, S., 1981, Flottnings i Västerbotten, I: *Västerbotten* 1981:3, s.166-229.
- Taylor, L. & Jones, A.R., 1964, *Rural life and urbanized society*, New York.
- Thelander, M., 1978, *Telefoninspelning som metod för språksociologisk datainsamling*, FUMS Rapport nr 60, Uppsala.

- Thelander, M., 1979, Stad och omland: urbaniseringen speglad i språket. En materialbeskrivning, FUMS Rapport nr 76, Uppsala.
- Thelander, M., 1985, Från blåknut till brakknut. Om provinsialismer i flyttares språkbruk, Ord och stil 1983:4, Uppsala.
- Thomas, D.S., 1941, Social and economic aspects of Swedish population movements 1750-1933, New York.
- Thornström, C-G., 1978, Bakom stagnationen. Lokalsamhället och omvärlden i en svensk skärgårdsby 1500-1975, Uppsala.
- Tilly, C., 1982, Flows of capital and forms of industry in Europe 1500-1900, VIII:e Congres International D'histoire Economic, Budapest.
- Tisdale, H.E., 1956, The process of urbanization, I: Spengler, J.J. & Duncan, O.D., Demographic Analysis, Glencoe Illinois.
- Tuan, Y-F., 1974, Topophilia, Prentice Hall.
- Tuan, Y-F., 1977, Space and place, London.
- Törnqvist, G., 1981, Geografi och helhetssyn, I: Tvärsnitt 1981:3, Stockholm.
- Ventura, F., 1978, Kulturgeografins dilemma - ideologi eller vetenskap. Om kulturgeografins behov av sociala och historiska dimensioner, Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi vid Lunds universitet, Rapporter och notiser nr 52, Lund.
- Vernon, R., 1960, Metropolis 1985, Cambridge Mass.
- Vester, F., 1976, Tänka-Lära-Glömma. Vad händer i hjärnan, hur lär vi oss något, och varför glömmar vi?, Stockholm.
- Västerbotten 1976:1/2, Västerbottnisk sågverkshistoria, s.7-85, Umeå.
- Weaver, C., 1984, Regional Development and the local community: Planning, Politics and Social Contexts, John Wiley & Sons, Chichester.
- Webber, M.M., 1973, Urbanization and communications, I: Gardner, G., Gross, L.P. & Melody, W.H. (eds), Communications Technology and Social Policy, New York.
- Weber, A., 1929 (1909), The Location of Industries, Chicago.
- Weber, A.F., 1899, The Growth of Cities in the Nineteenth Century, New York.
- Westin, J.G., 1953, Bygden växer, I: Skellefte sockens historia. Del 1. Första bandet, Uppsala.
- William-Olsson, W., 1937, Huvuddragen av Stockholms geografiska utveckling 1850-1930, Stockholm.
- Wirth, L., 1938, Urbanism as a Way of Life, I: The American Journal of Sociology Vol XLIV, July 1938.
- Wirth, L., 1971, Urbanismen som livsform, I: Lindberg, G. (red), Urbana processer. Studier i social ekologi, Lund.
- Zavalloni, M., 1975, Social identity and the recoding of reality: its relevance for cross-cultural psychology, I: International Journal of Psychology Vol 10 No 3.
- Öberg, S., 1970, Befolkningsstruktur och urbanisering, Urbaniseringsprocessen nr 35, Inst. för kulturgeografi och ekonomisk geografi vid Lunds universitet, Lund.
- Öhman, J., 1978, Tätort i omvandling. En komparativ studie av verksamhets- och aktivitetssystem, Förstudie, del 2: Metod, stencil, Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala.

- Öhman, J., 1982, Staden och det varjedagliga utbytet, Geografiska regionstudier nr 13, Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala.
- Öhngren, B., 1974, Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningssmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870-1900, Acta Universitatis Upsalensis, Studia Historica Upsalensia 55, Uppsala.
- Østerberg, D., 1977, Förståelseformer. Ett filosofiskt bidrag, Göteborg.

GEOGRAFISKA REGIONSTUDIER

Utgivna av Kulturgeografiska Institutionen
vid Uppsala Universitet

- Nr 1 Uppsala län med omnejd. (The County of Uppsala with Environs.) Del I: Gerd Enequist och Lennart Hartin: Folkmängd, odling och industri. (Distribution of population, cultivated areas and manufacturing industries.) 1958.
Del II: Björn Bosæus: Resor till arbete och service. Regionindelning. (Travel to work and service. Regional division.) 1958.
- Nr 2 Uppsala län. (The County of Uppsala.)
Inga Söderman: Jordbruksnedläggelse och storleksrationalisering 1951—1961. (Changes in number and size of farms in Uppsala County 1951—1961.) 1963.
- Nr 3 Maj Ohre: Förorter i Mälar-Hjälmarområdet. (Suburbs in the Mälar-Hjälmar region.) 1966.
- Nr 4 Hans Aldskogius: Studier i Siljansområdets fritidsbebyggelse. (Studies in the Geography of Vacation House Settlement in the Siljan Region.) 1968.
- Nr 5 Maj Ohre-Aldskogius: Folkmängdsförändring och stadstillväxt. En studie av stora och medelstora stadsregioner. (Population Change and Urban Sprawl. A study of large and middle size city regions.) 1968.
- Nr 6 Hans Aldskogius: Modelling the Evolution of Settlement Patterns: Two Studies of Vacation House Settlement. 1969.
- Nr 7 Hans Ländell: Marknad och distrikt. Metodstudier med anknytning till företagslokalisering. (Market and Market Areas. Some Methods of Analysing the Location of Economic Activity.) 1972.
- Nr 8 Hans Ländell: Analyser av partihandelns lokalisering. (Analysis of the Location of Whole-sale Trade.) 1972.
- Nr 9 Sune Berger: Företagsnedläggning — konsekvenser för individ och samhälle. (Plant shut down — consequences for man and society.) 1973.
- Nr 10 Lena Gonäs: Företagsnedläggning och arbetsmarknadspolitik. En studie av sysselsättningskriserna vid Oskarshamns varv. (Plant Shut-down and Labour Market Policy. A Study of the employment crises at Oskarshamn's shipyard.) 1974.
- Nr 11 Jan Strinnholm: Varutransporter med flyg. Flygfraktsstudier med empirisk belysning av flygfrakt i Sverige, utrikeshandel samt flygfrakt över Atlanten. (Goods Transport by Air. Air-freight Studies Empirically Illustrated with Data from Swedish Foreign Trade and Air Freight via Arlanda.) 1974.
- Nr 12 Uppsala — Samhällsgeografiska studier. Redigerade av Maj Aldskogius. (Uppsala—Studies in social geography.) 1977.
- Nr 13 Jan Öhman: Staden och det varjedagliga utbytet. (The City and the Everyday Exchange.) 1982.
- Nr 14 Magnus Bohlin: Fritidsboendet i den regionala ekonomin. Vart fritidshusägarnas pengar tar vägen. (Second Homes in the Regional Economy: Where the Cottagers Money Go.) 1982.
- Nr 15 Kulturgeografiska perspektiv. Forskningsbidrag från Uppsala 1985. Red.: Hans Aldskogius, Ragnar Bergling, Sölve Göransson. (Uppsala Studies in Human Geography, 1985.) 1985.
- Nr 16 Mengistu Woube: Problems of Land Reform Implementation in Rural Ethiopia: A Case Study of Dejen and Wolmera Districts. 1986.
- Nr 17 Ali Najib: Migration of Labour and the Transformation of the Economy of the Wedinooon Region in Morocco. 1986.
- Nr 18 Roger Andersson: Den svenska urbaniseringen. Kontextualisering av begrepp och processer. (The Urbanization of Sweden. Contextualization of Concepts and Processes.) 1987.

Uppsala 1987

Distribution:
Kulturgeografiska institutionen
Uppsala universitet
Box 554, 751 22 Uppsala

ISBN 91-506-0640-9